ڀاڱو II

خط
انٽرويو
تقريرون

شيخ اياز

خط، انٹرویو، تقریروں

خط، انٽرويو، تقريرون

(خط، انٽرويو، تقريرون، خاڪو ۽ مهاڳ)

ڀاڱو II

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1991ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ چوئيتاليهہ**

ڇپائيندڙ — نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو والي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ — نيو فيمس پرنٽنگ پريس
هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن — اپريل 1991ع

ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ / ڊائيٽل ڪليگرافي — فتاح هاليپوٽو

قيمت 60/- رپيا
پڪي جلد سان 80/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا اداري جا قائم)

KHAT, INTERVIEW, TAQREEROON. (Letters, Interviews, Speeches) PART II. by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition April 1991. Price Per Copy Rs. 60/-

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

سکر جي وڪيلن، اديبن ۽ دانشورن جي نالي
جن سان مون اڌ عمر گذاري آهي
۽ جن جون يادگيريون منهنجي
زندگيءَ جو املهه سرمايو آهن.

شيخ اياز

ٻه اکر

خط، انٽرويو، تقريرون جي پهرئين ڀاڱي ۾ رشيد ڀٽيءَ کان ڪجهه خط ۽ تقريرون رهجي ويا هئا، جي هن ٻئي ڀاڱي ۾ شامل آهن.

نصير مرزا جو انٽرويو دراصل شيخ اياز سان ڪيل گفتگو جو ڪافي ڊگهو ڪان ٿورو آهي جو هُن پنهنجي مخصوص اسلوب ۾ ڪيو آهي.

فقير محمد لاشاري ڪي ڏنل انٽرويو ۾، اياز ائين ڪٿي به نه چيو آهي ته شهيد ٿيو شاهه عنايت يا شاهه بلاول کان وڏو شهيد هئو ۽ نه وري فقير محمد ائين لکيو آهي. دراصل اِها سراسر غلط فهمي آهي. قومي شاعر ڪي جيترو شاهه عنايت ۽ شاهه بلاول جي مرتبي جو احساس آهي اهو هُن جي شاعري مان واضح آهي. اياز فقط اهو چيو هو ته پهريان ٻه شهيد گهڙي ۾ قتل ڪيا ويا هئا ۽ شهيد ڀٽي کي ٻه سال اذيتون ڏنيون ويون.

فهميده حسين جو انٽرويو به هنجي مخصوص اسٽائل ۾ لکيل آهي، جيتوڻيڪ هن پنهنجا جواب بالڪل صحيح انداز ۾ قلمبند ڪيا آهن. باقي ٻيون تقريرون ماضي قريب ۾ ڪيل آهن. هن ڪتاب ۾ محمد عثمان ڏيپلائي تي لکيل هڪ خاڪو ۽ پنج مهاڳ پڻ شامل آهن.

سارو ڪتاب پڙهندڙن جي اڳيان آهي ۽ هو ان جو خود جائزو وٺي سگهن ٿا.

شاعر جي شخصيت کي سمجهڻ لاءِ ۽ ادبي اوسر جي اندازي لاءِ مون هن ڪتاب جي اشاعت ضروري سمجهي ۽ مون خود به چاهيو ٿي ته اياز جون ڇڙوڇڙ تحريرون هڪ هنڌ سهيڙيون وڃن، جيئن اياز جي شخصيت ۽ دؤر تي روشني وجهي سگهجي.

فيروز احمد

فهرست

خط [۱۳ کان ۵۳]

۰۱ لامون تنهن وٽ سنديون (پيغام ۽ ۾ خط) ۱۳
۰۲ ڪانارٿا ڪٽڪن.... ۴۳
۰۳ مدد علي سنڌيءَ ڏانهن ۵۲

انٽرويو [۵۵ کان ۸۳]

۰۱ چٽنگ جو چٽاءُ ۵۷
۰۲ منهنجي شاعريءَ جو ساٿ آدرشن سان آهي ۷۰
۰۳ سرهن سانجهه سويرن ۾ ۷۷

تقريرون [۸۵ کان ۲۰۲]

۰۱ قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو ۸۷
۰۲ سنڌي شاعريءَ جو مزاج ۹۱
۰۳ ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين ۹۷
۰۴ جهول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل ۱۰۱
۰۵ هڪ تقرير ۱۰۹
۰۶ اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! ۱۱۳
۰۷ تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نه آهي ۱۱۶
۰۸ پيغام ۱۲۱
۰۹ شاعرو، اديبو، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارثو! ۱۲۶
۱۰ ڌرتيءَ جي ڌيئرن ڏانهن ۱۳۵
۱۱ موت جي ذڪر تي پٽيءَ جو ردعمل ۱۴۰

۱۲. لطيف ايوارڊ واري تقريب ۾ ڪيل تقرير ۱۴۶
۱۳. هاڻوڪا ۽ اڳيان هموطنو، سنڌي دوستو! ۱۵۳
۱۴. سانگهڙ ۾ سنڌيائي تحريڪ واري ڪڏجاڻيءَ ۾ ڪيل تقرير ۱۵۶
۱۵. شيخ اياز نمبر جي مهورت وقت ڪيل تقرير ۱۶۱
۱۶. درياهه جي ڪالهه، درياهه ڪان پڇو ۱۷۱
۱۷. شاهه، سچل، سامي سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير ۱۸۳
۱۸. حيدرآباد ۾ سنڌيائي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل تقرير ۱۹۷

خاڪو ۽ مهاڳ [۲۰۳ کان ۲۵۷]

۱. محمد عثمان ڏيپلائي منهنجو محسن (خاڪو) ۲۰۵
۲. نند جويري جي ڪتاب 'چوواڻي' تي لکيل مهاڳ ۲۱۵
۳. تاجل بيوس جي ڪتاب 'سنڌ منهنجي امان' تي لکيل مهاڳ ۲۲۵
۴. اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ ۲۳۱
۵. ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ ۲۳۸
۶. بدر ابڙي جي ڪتاب 'جهل جي ڊائري' تي لکيل مهاڳ ۲۴۶

خــط

پريمودا (شڪنتلا کي)- تون جو وڻ سان ٽيڪ
ڏيئي ويٺي آهين، تہ ائين لڳي رهيو آهي
جڻ هن وڻ سان ڪنهن سُندر ول جو
سنجوڳ ٿي ويو آهي.
ڪاليداس.

لامون تنهن وڻ سنديون، لوڏيان، لايان ڳري-
منهنجي، وو! شهر ڀنڀور ۾.
(سُر ڪوهياري ـــ شاه)

لامون تنهن وٽ سنڌيون

سال ۱۹٦۸ع ۾ رسالي روح
رهاڻ ۾ ڇپيل پيغام ۽ ٻہ خط

پيغام

[حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي سيڪريٽري جنرل، جام ساقيءَ، ڏانهن پيغام]

۱- ڊسمبر ٦٧ع. ادا جام — افسوس اٿم، جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان (۳ ڊسمبر ۱۹٦٧ع تي) ”قوم ۽ زبان“ جي موضوع تي سڏايل مذاڪري ۾ ڪن اڻٽر مجبورين سبب شريڪ ٿي نٿو سگهان.

قومي مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۽ انهن جي جوڳي حل تلاش ڪرڻ لاءِ اهي مذاڪرا نهايت فائدي وارا ٿي سگهن ٿا. پاڪستان ۾ قومن ۽ زبانن جو مسئلو ڪيڏو نہ اهم آهي ۽ ان جو جوڳو ۽ جٽاءُ وارو حل ڪيڏو نہ ضروري آهي، سو ڪنهن بہ دانشور کان ڳجهو نہ آهي؛ نہ وري اها ڳالهہ ئي ڪنهن کان ڳجهي آهي تہ پاڪستاني زبانن کان آڇاترائي ۽ ڏاڍائي سان قومي ۽ علائقائي درجا ڏيئي جنهن نموني مسئلي کي رفع دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ان کان هن علائقي جا ماڻهو راضي نہ آهن، ۽ هو پنهنجيءَ زبان کي آئيني طور جائز درجي ڏيارڻ لاءِ ڪافي عرصي کان جدوجهد ڪري رهيا آهن.

سنڌي زبان بابت اهو عام ويچار تہ اها اولهہ پاڪستان جي هڪ پٺتي پيل زبان آهي، ڏاڍو غلط ۽ گمراهہ ڪندڙ آهي. اولهہ پاڪستان جي زبانن ۾ سنڌيءَ جي امتيازي حيثيت جو اقرار خود حڪومت ان وقت ڪري چڪي، جڏهن مارشل لا کان پوءِ مقرر ڪيل تعليمي ڪميشن جي رپورٽ ۾ سنڌي عوام جي گهر سبب، ترميم آڻي، سنڌي زبان کي ڪنهن حد تائين تعليم جو ذريعو تسليم

ڪيو ويو. پر فقط انهيءَ هڪڙي قدم سان سنڌي زبان جو مسئلو نه حل ٿيڻو هو ۽ نه ٿي سگهندو. هاڻي ته انهيءَ ذلل درجي کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن جو هڪ مثال سنڌ ۾ قائم ڪيل ڪامپريهينسو (Comprehensive Schools) آهن. منهنجي راءِ ۾ اردوءَ ۽ انگريزيءَ جي ڇڪتاڻ جو مسئلو به تڏهن حل ٿي سگهندو، جڏهن پهرين اولهه پاڪستان جي قومي زبانن، سنڌيءَ، پنجابيءَ، بلوچيءَ ۽ پشتوءَ جو مسئلو حل ڪيو ويندو.

زبان، زمين، تاريخ ۽ معاشي ۽ نفسياتي سڃاڻ جي لحاظ کان، اسان سنڌي هڪ قوم آهيون، ۽ اهڙيءَ طرح پاڪستان، جو هڪ گهڻ-قومي ملڪ آهي، ان ۾ هر قوم سان هڪجهڙائيءَ ۽ نياءَ جي ورتاءَ جو طريقو ڳولڻو آهي. جي اسان ۾ سچائيءَ ۽ ڀائپيءَ جي من-ورتي آهي، ته انهيءَ مسئلي جو حل ڳولڻ ڏکيو نه آهي. انسان سڀ برابر آهن، شرط اهو آهي ته هڪڙو ٻئي جي پيٽ تسي لت ۽ نڙيءَ تي نهن نه ڏئي. اسان جي مسئلي کي، جيڪڏهن ڪوئي سنڌي ٻڌجي ڏسندو، ته هو اسان جي من جي پيڙا کي سمجهي سگهندو.

مون کي وڏي اميد آهي ته اوهان جي مذاڪري ۾ شريڪ ٿيندڙ عالم ۽ دانشور زبانن ۽ قومن جي مسئلي جي چڱيءَ ريت ڇنڊڇاڻ ڪري، ان جي جوڳي نياو لاءِ ڪارائتيون رٿون تيار ڪري سگهندا.— اوهان جو، **شيخ اياز.**

خط ا-

١٥ سيپٽمبر، ١٩٦٧ع. اداب- توهانجو خط پهتو. تو لکيو آهي ته مون نه فقط اردوءَ ۾ هائڪوءَ کي پهريون ڀيرو روشناس ڪرائي، ان جي اهميت محسوس ڪرائي، پر "پوٺر ڀري آڪاس" ۾ ٻه اهڙا ته - سٽا نظم (فارسي بحر وزن ۾) ڇپيا آهن، جن ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي؛ ۽ ان ڪري تو اصرار ڪيو آهي ته مان ڪجهه هائڪوءَ تي لکان. ائين ضرور آهي ته سال ٦٢ع ۾ منهنجا هائڪو، جي پاڪستان رائٽرس گلڊ جي اردو رسالي "هم قلم" ۽ شعر جي انتخاب "ريگزار ڪي موتي" ۾ شايع ٿيا هئا. تن کي اردو ادب ۾ ڪجهه اهميت ڏني ويئي هئي. مون ڪيتري وقت کان اردوءَ ۾ شعر گوئي ڇڏي ڏني آهي ۽ نه وري پنهنجي اردو ڪلام جي جائزي وٺڻ جي ڪا ضرورت محسوس ڪئي آهي. باقي سنڌي هائڪوءَ جي باري ۾ منهنجو رايو آهي ته اهو سنڌي شاعريءَ جي سڀاوَ سان ٺهڪي نٿو اچي. پيارا، هي پنهنجيءَ ۽ پيرونءَ جو ديس آهي ۽ ان ۾ "ڇوريءَ" جي گل جي اهميت فقط وقتي ۽ تجرباتي آهي. مصوري بين الاقوامي ٿي سگهندي آهي، شاعري فقط قومي هوندي آهي. جي انسان ذات جي ڪائي شاعري آهي، ته اها اهو گلدان آهي، جنهن ۾ هر قوم پنهنجا پنهنجا ٻه، ٽي گل سجايا آهن. انهن جي واس ورن ۾ ساگيائپ جي گولا آڪارٽي آهي. ائين برابر آهي ته جپاني ۽ چيني رنگ آميزيءَ جي تقليد مغربي مصوريءَ کي نئين هوا ۽ نئون آسمان ڏنو آهي، پر رنگ به پٿر وانگر بين الاقوامي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ ان جي تجربي جي معيار تي ٻوليءَ جي ڪنهن به تجربي کي پرکي نٿو سگهجي. ان ڪري جيڪڏهن ثقافت جي ڪنهن حصي ۾ بين الاقواميت جي گنجائش آهي، تڏهن به ان جي انهيءَ حصي کي،

جنهن جو شاعريءَ سان واسطو آهي، پنهنجيءَ ٻوليءَ جو لوڙهو ڏنل آهي؛ ۽ ان ڪري ٿي دنيا جي هر عظيم شاعريءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ اصليءَ جهڙو ترجمو اگر ناممڪن نه آهي، ته به نهايت مشڪل آهي. مون کي فن ۽ فلسفي ۾ بين الاقوامي پيغام جي گنجائش کان انڪار نه آهي، پر، قومي ڪردار وانگر، شاعريءَ جي جَڙ به پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۾ هوندي آهي، ۽ ان سان پنجي، شاعري اها خوشبو نه ڏيندي آهي، جا ان جي خمير ۾ هوندي آهي. ان ڪري مون کي سنڌيءَ ۾ هائڪو، سانيٽ، ترائيل وغيره جو تجربو انهيءَ ڳنڍيل ڪپ جي جهڙپ وانگر لڳندو آهي، جنهن جو پنهنجو ڪيسو خالي هوندو آهي.

جپاني هائڪو جو گهڻو اثر آمريڪا جي شاعريءَ تي ٿيو آهي؛ مون اڃا تائين روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مغربي ٻوليءَ ۾ هائڪو نه پڙهيو آهي. آمريڪا جي شاعريءَ کي، والٽ وٽ مئن ۽ رابرٽ فراسٽ جي باوجود، پنهنجو ڪوئي خاص ادبي ورثو نه آهي نه وري هن نئين سامراج جي ڌرتيءَ کي اهڙي ورثي جي حفاظت جي ڪا ضرورت آهي. اسان کي انهيءَ حفاظت جي ضرورت آهي. اسان جو ادبي ورثو اسان جي قوميت جو ضامن آهي. ان سان گهڻي هٿ چراند اسان جي قومي انفراديت لاءِ هاڃيڪار آهي، ۽ اها انفراديت ٿي ته ٻُڏيءَ ٻيڙيءَ جو تختو آهي، جنهن کي اسين چنبڙيا پيا آهيون. اسان جا بيت سنڌڙيءَ جي چُنيءَ جون ڦلڙيون آهن؛ انهن ۾ هن ڌرتيءَ جي آٽت آهي. آهي صدين کان اسان جي عوام جي روح ۾ رمي چڪا آهن، ۽ توڙي جو اسان انهن ۾ جديد دور جي تقاضائن سان مطابقت پيدا ڪيون ٿا، تڏهن به انهن ۾ ڪا اجنبيت محسوس نٿي ٿئي.

هائڪو فطرت جي شاعري آهي، ۽ مون کي فطرت جي شاعريءَ جي اهميت کان انڪار نه آهي؛ پر جي ڪوئي وچ سير ۾ غوطا کائيندي، ترندڙ هنس جي ڳچيءَ تي گهڻو ڌيان ڏيندو ته هُن جو ٻُڏڻ آوس آهي.

"تنڪا"، "هائڪو" ۽ "سينريو" (Senryu)، جپاني

شاعريءَ جا قديم فارم آهن. جيتوڻي پنهنجي صنفن جو فارم ساڳيو آهي، سينريو ۾ اهڙا نام نه آهي جا هائڪو ۾ آهي؛ سينريو فقط مخصوص تائين محدود آهي؛ اُن ۾ رڳو آؤٽي ۽ آپري جي ڪچيءَ وکريءَ جي وَٽ آهي، اُن ۾ ٻي انت جي اکٽ پنڊار مان ٿوئي پرڻ تي روڪ آهي. مثال طور:

هُو گهر ۾ ويٺو آهي،
ڪوس جي چاٽ—
آناڙي ويچ.

—

جين پروهت،
ڏيان پورو ٿي چڪو—
منگهڻ لاءِ واجهه.

—

پنهنجيءَ زال کي،
گهٽو چڙهي،
هُو جانور رڙي رهيو آهي.

—

ڏاهو،
پهرين کير مُرڪي—
لچ.

—

در کوليندي،
او! او! او!
برفاني باک.

—

”هن کي هڪڙي اک آهي،
پر اها هرڻيءَ جهڙي آهي،“
ڏوڏيءَ چيو.

ساليءَ
اڱڻ ۾ جاچي ونندي آهي،
گهوٽ جون اوٺايون!

ڳنڍو ٻه

ڪپڙن جي ٻچڪي مٿان،
نئين گهوٽ ڪنوار جي گهر ۾!

سپاهيءَ جي گود ۾،
وڇايل ٻار اشارو ڪري رهيو آهي،
مٺائيءَ جي دُڪان ڏانهن.

مون اڳ ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ“ ۾ لکيو آهي ته ڪنهن ڪنهن سنڌي بيت ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي. نه فقط اهو، پر ڪنهن ڪنهن بيت ۾ ’سينريو‘ جي ڪيفيت به آهي. ونڊ جي باري ۾ چيل پڻائيءَ جي بيتن ۾ ساڳي ڪلٺي چٽ - پٽڪوڙ آهي. مون کي ٿر ۾ هڪ پَٽ هيئيون بيت ٻڌايو هو، جنهن ۾ انسان جي اڻٺائيءَ تي اهڙي ئي اڇوتي ڦٽڪار آهي، جهڙي سينريو ۾ آهي:

هنڌي مٿان هوڏ، ڪنڌهان ڪر ڪُتن جي،
هنڌي ساڳي لوڏ، چوپيندڙ چلي ويا.

يا اسحاق جو هڪ مشهور دوهڙو آهي:

بي عقل کي بانورَ جي، آهي پاکر پيرن سيئن؛
عقل جو اسحاق چئي، تنهن کي ڪانُ لڳندو ڪيئن!

سنڌ جا ڪيئي لوڪ - بيت آهن ، جن کي پيڙهيءَ پيڙهيءَ ساهه ۾ سانڍيو آهي. انهن جي هيئت ۽ اسلوب (Form and style) سان جي ادبي ذوق ۾ رچي چڪو آهي ۽ اهو ادبي ذوق اسان جي

ثقافت جو پائيدار حصو ٿي چڪو آهي. اسان جي لوڪ سنگيت ۾ بيت وائيءَ سان گڏ ائين لڳايا ويندا آهن، جيئن گنج ۾ ڪاوا ٽاڪيا آهن. ان ڪري مون کي سنڌي هائڪوءَ جي فارم ۾، بيت جي هيئت سان هٿ ڦراند ڇڪي نٿي لڳي. مان نٿو ڀانيان ته جي مٺيون لوڪ بيت کي سيٽريو جي هيڻئين نه سٽي فارم ۾ ڏنو وڃي، ته ڪو نتيجو خوشگوار نڪرندو:

هڏي سٺان هوڏ،
ڇوپوندڙ ڇلي ويا:
هڏي ساڳي لوڏ!

فقط نوان ۽ نراليپڻ لاءِ ڏوڪ ڏوڪان ۾ اسان بيت جون ٽيرنهن ماترائون ڇا لاءِ لتاڙي ڇڏيون؟ ڇا سنڌي هائڪوءَ جي وچين سٽ، جا ڍيڍ وانگر نڪري اچي ٿي، نوڪي وڌي ٿي؟ ڇا بيت جون ڇوويهن ماترائن واريون ٻه سڏيون سٽون، توکي اڏامندڙ ڪونجن جي جوڙي وانگر نه ٿيون لڳن؟ ڇا اها جدت لاءِ بي معنيٰ ڀڄڻي، احساس ڪمتريءَ جي نشاني نه آهي؟ ڇا اسان جو ڪوئي ڪلونت هائڪو ڳائڻ لاءِ تيار ٿيندو، ۽ جي ٿيندو ته تنهنجي ڪنن کي ڪهڙي جي ضرورت نه پوندي؟ جپاني هائڪوءَ جو فارم ته صديون پراڻو آهي ۽ ممڪن آهي ته اهو گيشا سنگيت جو حصو ٿي چڪو هجي، پر ڇا سنڌي هائڪوءَ جي فارم جي ڪائي اهميت آهي، ۽ جي اهميت ان جي فارم جي نه، پر ان ۾ آيل ڪنهن ازلي ڪيفيت جي اڻ لکي ڇهاءَ جي آهي، ته ڇا اها ڪيفيت اسان جي بيت ۾ اڳيئي اچي نه چڪي آهي؟

هڪ ڀيري اسان ڪارونجهر وٽ ويٺا هياسين. چئني ئي ڳاڙها هئي ۽ اپ پهاڙ تي گرڙي اوڙهي ويٺو هو. اسان سان هڪ ٿري چارڻ ٻه ساڻ هو. اوچتو ڪارونجهر جي ڪور تي مور کنب ٽيڙيا ۽ کنڀرجي کنڀرجي، سنجها سوني آڪاس جي سنگهاسن اڳيان ڪنهن ديوداسيءَ وانگر نچيو. مون چارڻ کان پڇيو:

”هي مور پارڪر جو آهي يا گجرات جو؟“

چارڻ جواب ڏنو: ”مور نه پارڪر جو ٿيندو آهي، نه گجرات جو. مور ته سدائين نيري آڪاس جو هوندو آهي!“

مون کي هن جي ذهانت تي حيرت آئي. هن اڳ به مون کي پارڪري سنڌيءَ ۾ انوکا بيت ٻڌايا هئا (پارڪري سنڌيءَ ۾ گجراتيءَ جي ڪافي ملاوٽ آهي)، سو مون هن کي چيو ته ”انهيءَ مورجي باري ۾ ڪوئي بيت ٻڌاءِ!“ ــ ۽ هن به چار بيت ٻڌايا، جن ۾ هي بيت به هو:

ڪارونجهر جي ڪور، مترئين ته مڻلئين نهين،
ماٿي ٿهونڪي مور، ڏونگر لاڳي ڏيپتو!

[ڪارونجهر جي چوٽي، سرندين تڏهن به نه چڙهي سگهندين.
جڏهن ان جي مٿي تي مور ٽهوڪو (رڙ) ڪندو آهي،
تڏهن ڏونگر ڏيئي وانگر لڳندو آهي.]

ادا، اهو حيرت‌انگيز تصور، مون ڪنهن به هائڪوءَ ۾ نه ڏٺو آهي. مور ته برابر نيري آڪاس جو آهي، پر ان جو ناچ ڪارونجهر تي چڱو آهي، فورجي مايا تي ان جو تصور به ڪري نٿو سگهجي. جپاني سونهن تي هر ڪي، اسان کي پنهنجو ٽڪ بينو ته نه ڪرڻو آهي!

مون اڳ به لکيو آهي ته جپاني هائڪوءَ جو فني حسن دائميءَ ۽ عارضيءَ جي ٽڪراءَ ۾ آهي، جو اڃا سنڌي هائڪوءَ ۾ پيدا نه ڪيو ويو آهي. ان ڪري سنڌي هائڪو فقط مور جو ڪنبي آهي، جنهن اسان جي بيت جي چال بگاڙي وڌي آهي.

چڱو، اڄ ته توکي جپاني شاعريءَ سان ڪجهه وڌيڪ روشناس ڪرايا. جپاني شاعر باشوءَ وغيره تائين قديم هائڪوءَ جو ڪجهه ترجمو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اچي چڪو آهي. آڙيون ستينءَ صديءَ ۾ به تاڙيون ويندڙيون هيون، جڏهن آهي اتر ڏانهن اڏامنديون هيون، پر ويهينءَ صديءَ ۾ انهن جو تصور هيئن آهن:

وڏيارڙي،
گهٽو ڪري گدلا،
آڙيون آڏار ۾!

سون جديد کان جديدترين جپاني هائڪوءَ جو مطالعو ڪيو آهي ۽ مون کي نظر آيو آهي تہ جپاني شاعر ان ۾ موضوع جي جدت ڪاميابيءَ سان آڻي نہ سگهيو آهي ۽ ڪامياب جديد هائڪوءَ جي ڪيفيت بہ قديم هائڪوءَ جهڙي آهي. شايد جديد جپانُ باشوءَ جي پايي جو "جينيس" پيدا نہ ڪري سگهيو آهي يا شايد هائڪوءَ جي مزاج سان هٿ چراند هائڪو جو موت آهي.

ڪجهہ جديد هائڪو، جي مون کي پسند آيا آهن، آهي ڏس-

ڇونيءَ تي نِڪت،
پٺت - ڪينئن جو ڳوٺ،
ننڊ ۾!

پيڻ جون ڏِڏيون پٿونديءِ،
ننڊا ڪرو نينگر،
ونجهہ هٿي رهيو آهي!

نَڙ تي ڳائڻو،
هن جو ڳيت پيهي ويو،
ميرانجهيءَ باک جي ڪوهيري ۾!

ڪنوڻ ڪڙي،
جڻ منهنجيءَ ڇاتي تي ڪري -
اڇا آءٌ جيئرو!

منهنجي پياري جي پاڄهاري هٿ وانگر،
منهنجي ڪُلهي تي تُنجي ويو آهي،
سَرُءَ جي آس جو تڙڪو!

ڇڪلي ۾،
هڪ ڪوٺي، خالي —
سَرءُ جي شام!

—

ميٽيءَ جي پنَ تي،
پوپٽ ويٺو آهي —
اڪيلو اُداس!

—

اگهيءَ جي ڪوٺيءَ جي ڳڙکي،
جنهن کي جنڊيءَ تي رنگيو آهي،
مانگهه جي پوري ناسي ڪڪر!

—

ادا، مون کي ڪاوڙ سنڌي هائڪوءَ تي آهي، جنهن ۾ بيت کي ڏيڍ ٽنگ ڏني آهي؛ باقي ائين نه آهي ته مون کي جپاني هائڪو نه وڻندو آهي. هڪ پيري مان جيل جي ڪوليءَ ۾ بند هوس ته اوچتو هڪ پوپٽ سيخن مان اندر اُڏري آيو هو. مون هن کي ٻُڪ ۾ جهلي، هن کان پڇيو هو: "تون هتي وڻان ته نه آيو آهين؟" هن پَرڙا پتوڙيا هئا ته مون هن کي ڇڏي ڏنو هو ۽ پوءِ هن ڪوليءَ جي پٺين سان ٽڪري ٽڪري ڪنڀڙائيون کوهي وڌيون هيون. "پوپٽ، اڪيلو، اُداس"، مون هائڪوءَ جا لفظ ٽڏي ساهه سان جهونگاريا هئا.

پر هاڻي ٽڏا ساهه پري پري، اسان سڀني پيڪوڙي، ڏند ڪرٽي آئيا آهيون ۽ اسان کي ملايم جذبات گهڻو نٿي آڻي. اسان جي زندگي وهه جي وڻي آهي ۽ اسان کي زبردستيءَ پياري ويئي آهي. اهو هائڪوءَ جورَس ـ ڳُلو، جنهن ۾ حقيقت جي تلخيءَ کان وقتي فرار آهي، فن جي آن عملي جدوجهد ۾ رڪاوٽ آهي، جا قوم جي تقدير بدلائي سگهندي آهي.

هڪ ڀيري اسان ٿر جي سفر تان موٽي رهيا هئاسين. اسان کي ٻه سُواريون هيون ۽ ڇاڇري وٽ ٻنهي جا ڦيٿا پنڪچر ٿي پيا هئا. ڊرائيور پنڪچر ڳنڍي رهيا هئا، تہ سج لهي ويو هو. واريءَ تي ڪنڊيءَ ۽ نم جا وڻ، سنجها جي پرڇائينءَ ۾، ڌرتيءَ - ديول جا پروهت ٿي لڳا. ان وقت سون واريءَ تي ٻہ آڪ - مکڙ ڏٺا هئا، جي شفق جهڙا رنگين هئا ۽ هڪبئي جي ڪيڏ ٿيا ڏيئي رهيا هئا. ڄڻ جيئري هاڏڪوءَ وانگر ٿي لڳا. انهن کان پرڀرو هڪ ڀونگيءَ جي ٻاهران ڪائي جوڀنونت سينگهواڙ دانگيءَ تي ٻاجهريءَ جو ڍوڍو پچائي رهي هئي ۽ هن جا ٻارڙا هن جي ڀرسان ڪُڏڪي رهيا هئا. سينگهواڙ کي ٻولڪو ۽ ڳاڙهو پٽو پيو هو ۽ سانجهيءَ اٿلائڻ وقت هن جي ٻانهينءَ کڙ کڙ ٿي ڪئي. ٻڪايل ٻارن لاءِ ماءُ ماءُ جي آنتر - انڀوءِ اڌ - پڪيءَ مانيءَ جي آڪنڊيءَ آتل هن جي چهري تي هڪ عجيب ڪيفيت پيدا ڪئي هئي. مون ٿر ۾ اها ڪيفيت آتي ڏٺي هئي، جتي آڳر ۾ ڪجهہ آن - ڪٺا هئا، ڇا سوسرا - سر جون ٽريچاٽيون، ڇا سوُرا ڇند جون ڀجرٽيون - سهڻي جي سورج - ونسي سونهن، گهڻو ڪري گهوماٽيل نظر آئي هئي، جو تہ ڇوڏاري آن جي آٺات هئي. (آن جي آٺات جي باري ۾ ڪنهن ٿريءَ هڪ درد انگيز جملو چيو هو، جو مون کان وسري نٿو وسري - ”سائين، ڪڏڪ تہ ميوو آهي. اسان کي تہ آن بہ ٻہ نٿو ملي!“ آن- مان هن جي مراد پرت مرت وغيره گاهن جا داڻا هئا.)

اسان ڇاڇري مان رات جو نائين بجي آمرڪوٽ ڏانهن روانا ٿيا هئاسين. ٻڍي جي چوڏينهنءَ جي رات هئي ۽ چانڊوڪيءَ جي ڇاڪر ۾ واريءَ سنوسل جي ڏيک ٿي ڏني. آنهيءَ سينگهواڙ جي سڀاجهڙي صورت وري وري منهنجي اکين اڳيان ٿي آئي ۽ مون سوچيو هو تہ سگهي پورهيت مانيءَ پچائيندي ڪهڙي نہ پياري ٿي لڳي! گوگاسر نالي وستيءَ ۾ هڪ هوٽل هو، جتي اسان سواريون روڪيون. جيسين ڊرائيور انجڻين ۾ پاڻي وجهن، تيسين اسين هوٽل ٻاهران پيل سوڙن تي وڃي ويٺاسين. هوٽل ڇپري جي ٻاهران هو

۽ مٽيءَ جي چلهه تي چاءِ اُٻرڪي رهي هئي. اوچتو ڇپري مان ڪنجهڻ ڪڙڪڻ جو آواز آيو ۽ مون منهن ڦيري ڏٺو ته ڪوئي ستوَڙ اندر ٿلهي تي لُڇي رهيو هو. مون هن جي باري ۾ پڇا ڪئي، ته هوٽل واري جواب ڏنو. ”سائين، هن کي ’وارو‘ آهي!“

”وارو ڇا آهي؟“ مون پڇيو.

”هتان جي پلر جي پاڻيءَ ۾ ڪائي بيماري آهي، جنهن جي پيڻ سان، ماڻهوءَ جي جسم ۾ ڪيئان پئجي وڃن ٿا. سائين، وارو ڏاڍو بڇڙو آهي؛ ماڻهوءَ کي جهپ به نه لڳندي آهي ۽ سڄي سڄي رات رڙندو آهي!“

”هي ڪنهن اسپتال ۾ علاج لاءِ ڇو نٿو وڃي؟“

”ڇهن ڏينهن کان اتي چڙي ڇڪي رهيو آهي، نه هن وٽ پئسو آهي ۽ نه اسپتالن ۾ دوائون ئي علاج لاءِ آهن. هتي ته نانگ-کاڌي جو به علاج ڪونه آهي، روز هڪ نه ٻيو ڇڪ وڳهي مري رهيو آهي!“

مون چپ ٻيڪوڙي آسمان ڏانهن ڏٺو هو ۽ مون کي ائين لڳو هو ڄڻ چنڊ جي ڪرڻن مان ٻر ٻر ڪيئان ڪري رهيا هئا!

ادا، جتي انسان کي نه تحفظ آهي،نه تسلي آهي، نه آجهو آهي، نه اٽو آهي، نه اڪيلائيءَ ۾ آسرو آهي،جتي زبان تي پهرو آهي ۽ قلم تي بندش آهي، اتي تصور جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته ٻولي گوليءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي ۽ آنڌيرو ۽ انياءَ جا ايماني ڳات آڏائي سگهي ٿي، تڏهن هن کي آڪ-مڪڙ تي هائڪو لکڻ ڪيترو نه بي معنيٰ ٿو لڳي!

هاڻي اچ ته انهن پنڌ- ڪيڻن جي دنيا جي ٻي شاعري به ڏيکاريانءِ، جنهن ۾ وڇوڙي جو ڏنگ آهي. ويهين صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ مغرب جي جديد فن ۽ سياسي شعور سان آشنائيءَ، جيان ۾ نه فقط دادائزم (Dadaism)، سوريئلزم (Surrealism)، ڪيوبزم

(Cubism) جي ٻورجوا فن جا نظريا جپاني شاعريءَ تي اثرانداز ٿيا، پر آئي نراج وادي ۽ پرولتاري شاعري ٻہ وجود ۾ آئي. جپاني ٻوليءَ جا هي ترقي پسند نظم ڏس:

انهن جا گيت نہ ڳاءِ
اهي ڪرنچي ڪـُونپل،
اهي ڦوپٽ جا پـَر،
اهو واءُ، جو ڀڻ ـ ڀڻ ڪري رهيو آهي،
۽ اها استريءَ جي وارن جي سڳند؛
جو ڪجهہ بہ ڪومل آهي،
جو ڪجهہ بہ گهنگهريل آهي،
جو ڪجهہ بہ اداس آهي،
ڇڏي ڏي، اُن کي!
جو ڪجهہ بہ سـُگهڙ آهي
نہ ڳاءِ، اُن کي!
ان جي بدران ڳاءِ ان کي،
جو ڪجهہ بہ جوڳو آهي:
جو مـَن جي آٿت آهي،
ڇاتي ٺوڪي ڳاءِ،
ڌڪاوَ ۾ بہ ـ!
اهو گيت ڳاءِ، جنهن جو پڙلاءُ ڦهلجي وڃي،
اهو گيت، جو هاڻوَ کي ڏاڍو ڪري،
۽ ان کي چڪي وٺي،
پڇتاءَ جي پاتار مان؛
پنهنجو گلو ڦاڙي ڳاءِ
اهي گيت
پنهنجي جاڳي جياري سـُر ۾،
۽ سماءِ انهن کي
هرڪنهن جي دل ۾! (ناڪانو شگي هارو)

مان خاموش ته لڳان ٿو،
پر امڪان آهي ته ڪجهه سوچيان ٿو.
مان ڳالهايان ته ڪونه ٿو —
پر متان مون کي ديوار سمجهن.
(ٽيسوڙ ٻوءِ شگي جي)

سرءُ ۾ ڪنهن سڄڻ،
هڪ صوف موڪليو،
مون آن کي ڪاٽيو،
يڪدم —
سُرخ، بي حد سُرخ صوف،
منهنجيءَ ترِيءَ تي ڳوڙهو
ايترو ڳوڙهو جيتري هيءَ ڌرتي آهي!
(ٽسوڙ ٻوءِ شگي جي)

پوئين نظم ۾ صوف، مسيحي روايت وارو ممنوع ميوو آهي، جنهن کي کائي، آدم ڌرتيءَ ڏانهن رجوع ٿيو هو. شاعر، صوف کي سرخ چئي، پرولتاري فلسفي لاءِ کهڙي نه سهڻي تشبيهه پيدا ڪئي آهي!

١٩٤٥ع ۾ جپان جي شڪست، شاعرن کي ٻين فنڪارن کان وڌيڪ ماٺ ڏيئي ڇڏي. فاشزم جي رزمي شاعريءَ جي دور جي خاتمي کان پوءِ، جن به شاعرن جي جپان جي جنگي محاذ سان جذباتي وابستگي هئي، آهي خاموش ٿي ويا، ۽ فقط آهي پرولتاري شاعر اڳي کان اڳرا ٿي آيا، جن جنگ هلندي پنهنجي دور جي فاسد حب الوطنيءَ کان خاموشي بهتر سمجهي هئي يا جنگ جي کُلم کُلا مخالفت ڪئي هئي ۽ ان ڪري قيد ڪيا ويا هئا. جي پرولتاري شاعر ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ چوٿيءَ جما شاعر ليکيا ويندا هئا، انهن آن جي پنجين ڏهاڪي ۾، وري پنهنجي جاءِ اچي والاري ۽ اجا تائين وڃائي نه آهي.

ادا، متان اِئين سمجهين ته مان مانوري شيام سان رٺو آهيان، چو ته هُن کي منڌي هائڪوءَ جي هڪ هٿي آهي. شيام به منڌي

ٻولي آهي. مون ته هن کي 'ڪؤنا جو ڪاڪ - ڏٽي' ڪوٺيو آهي؛ اها ٻي ڳالهه آهي ته مون کي ڪاڪ - ڏٽيءَ کان ڪاڪ ۽ وڌيڪ پياري آهي. ڇانگي کي ڇندڻ ڇاريندي ته مون ڪيئي ڏڻا، ڪوئي موسل کي ڏاگهه تان موڙائي ته مڃان. — تنهنجو پنهنجو ....

خط ٣-

١ آڪٽوبر، ١٩٦٦. ادا، ڪتي جو منهن ڪتي جو منهن آهي، پوءِ اهو سوا ستيڪا جي جهنڊي هيٺان هجي يا ٻئي ڪنهن جهنڊي هيٺان. فاشي ڪتي گوئرنگ چيو هو، "جڏهن مون اڳيان ڪوبه آرٽ جو نالو وٺندو آهي، تڏهن منهنجو هٿ پستول ڏانهن ويندو آهي!" ٻيءَ جنگ عظيم ۾ فاشزم شڪست کاڌي، ۽ نيورمبرگ جون ڪاروايون انسانذات لاءِ عبرت ٿي آيون، پر اسان وٽ ته اڃا تائين ڪرسيءَ ڪرسيءَ تي ڪتو ويٺو آهي ۽ ڪاٺيءَ ڏيکاري رهيو آهي. ڪالهه اهڙي هڪ پسونءَ گهرايو ۽ چيائين ته "تو هيٺن ڇو لکيو آهي ۽ هونءَ ڇو لکيو آهي؟" مون چپن ۾ چيو، 'تون سامراج جو ڪفن چور آهين، تون قانون جي کل ۾ انڌي گهوڙي آهين، تون اهو اٺ ڳاڏو آهين، جنهن ۾ آمريڪا جا ٽاير ۽ عرب جو اٺ آهي، تون ڏاڍي اڳيان گونگو ۽ هيٺي اڳيان ٻوڙو آهين، مان توکي ڇا ٻڌايان ته مون هيئن ڇو لکيو آهي ۽ هونءَ ڇو لکيو آهي؟'

هن ڪڙڪي سان چيو، "ڪجهه ڏاڍيان چؤ ته مان به ٻڌان!"

مون مجبور ٿي جواب ڏنو، "تو شاعريءَ لاءِ سند به ورتي آهي ڇا؟ تو وٽ 'حشم و جاهِ سڪندري' آهي، مون وٽ 'رسم و راهِ قلندري' * تون مون کي ڇا سمجهي سگهندين!"

---

* تو و حشم جاهِ سڪندري، من و رسم و راهِ قلندري.
(قرآنه العين طاهره)

”ڇو سون علامه اقبال کي پڙهيو آهي، سون کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته ’رسم و راه قلندري‘ ڇا آهي!“

”تون هن جي آيه ’اِن الملوڪ‘ جي تفسير به پڙهي آهي؟ تو اهو به پڙهيو آهي ته هن سلطنت کي غالب قومن جي جادوگري ڪوٺيو آهي ۽ اهو به چيو آهي ته آخر اسرائيل جو خون جوش ۾ ايندو آهي ۽ ڪوئي موسيٰ سامريءَ جو طلسم ٽوڙي ڇڏيندو آهي؟“

”نه، اهو ڪهڙي شعر ۾ چيو اٿائين؟“

”توکي اها خبر آهي ته علامه اقبال جو فلسفو خود هڪ سامريءَ جو طلسم آهي!“

”اهو ڪيئن؟“

”ڇا تون ڄاڻين ٿو ته فاشزم ڪهڙي راڪاس جو نالو آهي؟ تو نٽشي پڙهيو آهي؟ توکي اهو علم آهي ته ’بقول زردشت‘ (١) جي ’فوق الا انسان‘ (٢) ۽ هٽلر ۾ ڪوئي خاص فرق نه آهي؟ توکي علم آهي ته روميءَ جو ’انسان ڪامل‘ ڇا آهي ۽ ان کي علامه اقبال ڪيئن پيش ڪيو آهي؟ ڇا تون ڄاڻين ٿو ته ’انسان ڪامل‘ لاءِ شاهين جي تشبيهه پهرين ڪنهن ڏني هئي - شاهين، جنهن لاءِ ڪبوتر کي ڇيرڻ ڦاڙڻ ’لهو تيز رکڻ‘ جو بهانو آهي! ڇا تون يهوديءَ لاءِ نفرت ۽ ’نمانتيءَ جي پوڄاري‘ لاءِ ڏڪار ۾ ڪوئي نفسياتي امتياز ڪري سگهندين؟ ڇا تون چئي سگهندين ته حڪيم الامت، مسولنيءَ ۽ نادر شاهه جي مدح سرائي ڇو ڪئي آهي؟“

”منهنجو ايترو مطالعو نه آهي، سون لاءِ منهنجو يقين ڪافي آهي!“

”تو علامه اقبال جو اهو فارسي شعر پڙهيو آهي ته ٻه سو گڏهه، انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن!“

”ها، مون اهو پڙهيو آهي، ان ۾ جمهوريت تي طنز آهي.“

”چڱو، جي تو اهو پڙهيو آهي، ته ٻڌ: علامه اقبال جي دؤر ۾، ٻه سوَ گڏهه انسان جو فڪر پيدا نٿي ڪري سگهيا، پر اڄ ٻه

---

(1) Thus Spake Zarathushtra

(2) Superman

ڪروڙ ڳڻهه به انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن. تون چاهين ته انهن جو تعداد اڃا به وڌائي سگهين ٿو."

هو تپي لوهه ٿي ويو ۽ چيائين "تون زبان دراز آهين!"

"گونگو نه آهيان!"

"مان تنهنجي چپ ڪپي، توکي گونگو ڪري ٿو سگهان!"

"گوئرنگ! پوءِ مون تي مدار نه رهندي!"

ادا، اها شاعري، اها طبيعت جي روشني مون لاءِ بلا ٿي آئي آهي. اڪر اڳيان اڙي، واڳو ٿي وريا آهن. هھڙيءَ افسرشاهيءَ کي ڇا چوان ته 'اي ڀيسي ۽ عهدي جا هڏا چوسيندڙؤ! اوهان جا جاٽو ته مون وٽ ڪهڙي امرت-رس آهي!' تو مون کي بار بار چيو آهي ته زماني سازيءَ کان ڪم وٺان ۽ ڪڏهن سيزر کي سلام ڪندو رهان، پر مون کان اهو نٿو پڄي. هتي فقط سيزر کي سلام ته نه ڪرڻو آهي، ڪورنش بجا آڻڻي آهي. ڪن-پڪڙ ۽ نڪ-گيسات ڪرڻو آهي، ۽ پٺي کي صليب تي ڏسي، منهن ڦيرائي ڇڏڻو آهي. اهي پورا ٽوٽيون ٽنيا منهنجا پرکيل آهن؛ نيٺ اها صليب سيزر جي مٿي تي ڦهڪائي هڻبي، فقط ڪجهه وقت جي دير آهي!

ادا، مون کي انهيءَ ڪويءَ ۽ ڪلاڪار لاءِ عزت آهي، جو مٿين معاملي ۾ نراج وادي (١) آهي، جنهن پڙهي پڇتايو نه آهي ۽ ڪڙهندي ڪيپايو نه اٿائين. هر سچي فنڪار جي زندگيءَ ۾، اورنگزيب سان سرمد جي پنجه ڪشي آهي، ۽ سرمد جي شهادت اورنگزيب جي ابدي موت آهي. تو سرمد جي زندگي پڙهي آهي؟ دراصل امير خسرو ۽ سرمد هن نندڍي کنڊ جا به عظيم وحدت پرست فنڪار هئا، جن جي زندگي تي اڃا ڌاڌن ايتري تحقيق نه ڪئي ويئي آهي، جيتري هنن جي اهميت آهي. سرمد، جنهن کي ٺٽي جي هڪ سنڌي ڇوڪري جي محبت، مجاز جي پل تان اڪاري، حقيقت جي ٻرار تي پهچايو هو، هونءَ ته هڪ مجذوب شاعر هو، جنهن عريانيءَ کي هر لباس تي ترجيح ڏني هئي؛ پر هن جي وحدت پرستيءَ، هن

(١) نراج وادي Anarchist

کي برصغير جي سياست ۾ ڇڪي، هن کان داراشڪوه جي حمايت ڪرائي، ۽ هن اڳڪٿي ڪئي ته سلطنت داراشڪوه کي ملندي. هن جا معتقد وڏي رهيا هئا ۽ ان ڪري اورنگزيب سازش ڪري، قاضي القضات کان فتويٰ وٺي، هن کي شهيد ڪرايو. سرمد جي زندگي هڪ شاعر جي بي باڪيءَ، حق گوئيءَ ۽ ان جي اگري نتيجي جو عبرت انگيز داستان آهي. محمد اڪرم، پنهنجي ڪتاب "رودِ ڪوثر" ۾ لکيو آهي:

"اورنگزيب، ملا عبدالقويءَ کي موڪليو ته هو سرمدُ کي ڪپڙن پائڻ لاءِ تاڪيد ڪري. ملا، سرمد کي گهرايو ۽ هن کان پڇيو ته 'تون اگهاڙو ڇو ٿو رهين؟' پتو ناهي ته سرمد ان وقت کهڙيءَ لهر ۾ هو! هن رڙ ڪئي، 'شيطان قوي آهي!' ملا قويءَ کي، 'شيطان قوي (ڏاڍو) آهي' جو فقرو ڏاڍو ڪڙو لڳو هوندو، پر رڳو اگهاڙپ ڪنهن جي قتل جو سبب ٿي نٿي سگهي. ان ڪري سرمد جي فردِ جرم (چارج شيٽ) ۾ اضافو ڪيو ويو. قتل جو بهانو هن جي هڪ رباعي به هئي، جنهن جي باري ۾ چيو ويو هو ته ان مان معراج جو انڪار ثابت ٿئي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اورنگزيب جي محتاط طبيعت انهيءَ کي به ڪافي نه سمجهيو، ۽ هن علماءُ کي چيو ته سرمد کي چيو وڃي ته هو 'ڪلمئه طيبه پڙهي' هن کي معلوم هو ته سرمد جي هڪ عجيب عادت هيءَ به آهي ته جڏهن هو ڪلمئه طيبه پڙهندو آهي، تڏهن 'لااله' کان اڳتي نه وڌندو آهي. جڏهن علماء، سرمد کي ڪلمي پڙهڻ لاءِ چيو ته هن لااله کان اڳتي نه پڙهيو، جو ڪلمئه نفي آهي (يعني 'الله ڪونه آهي'). ان تي علماء اعتراض ڪيو ته سرمد چيو ته 'مان هن وقت تائين نفيءَ ۾ غرق آهيان ۽ اثبات جي مرتبي تي نه پهتو آهيان— جڏهن پهچندس، تڏهن الاالله به چوندس!' علماء فتويٰ ڏني ته لااله چوڻ ڪفر آهي ۽ جي سرمد توبهه ڪري ته ٺيڪ، نه ته واجب قتل آهي. سرمد توبهه نه ڪئي، جنهن ڪري، ٻئي ڏينهن، هن کي جامع مسجد جي سامهون قتل لاءِ وٺي ويا. سرمد ان وقت گدگد ٿي نظر آيو. جلاد هن جي سامهون

آيو، ته هن مرڪي، (فارسيءَ ۾) چيو ته ’توتي گهور وڃان ! اچ ، اچ! تون جنهن صورت ۾ به اچين ٿو مان توکي چڱيءَ طرح ٿو سڃاڻان‘ ۽ پوءِ هيٺيون شعر پڙهي، تلوار جي هيٺان ڪنڌ رکي ڇڏيائين :

(ترجمو): شور ٿيو ۽ مون عدم جي خواب مان اک کولي،

ڏٺم ته اڃا فتني جي رات باقي هئي، وري سمهي پيس!

”’ماثرالامراء‘ ۾ سرمد جي قتل جا سبب لکندي چيو ويو آهي ته ’جيڪڏهن سچ پڇيو وڃي ته قتل جو سبب دارا شڪوه جي سنگت هئي، نه ته سرمد جهڙا اگهاڙا مجذوب ۽ آزاديءَ سان گفتگو ڪرڻ وارا گهڻيءَ گهڻيءَ ۾ ڦرندا هئا ۽ انهن کي ڪوئي پڇندو به نه هو.‘ هڪ ٻي به هڪ تذڪري نگار لکيو آهي ته ’چون ٿا ته سرمد جو دارا شڪوه سان رستو هو ۽ گهڻو ڪري عالمگير کي پٽيندو هو. وڌيڪ حال جي حقيقت جو علم الله کي آهي.‘ مولانا ابوالڪلام آزاد به ان خيال جي تائيد ۾ لکيو آهي ’ايشيا ۾ هميشه کان پالٽڪس (Politics) مذهب جي آڙ ورتي آهي ۽ هزارين خونريزيون، جي پوليٽيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر ۾ ڇپايو ويو آهي‘ (۱)

ادا، توکي منهنجي تحرير بي ربط ته نٿي لڳي؟ گوئٽنگ، اقبال، سرمد، اورنگزيب، ملا قوي - آخر تون پڇندين ته انهن جي ذڪر ۾ ڪهڙو منطقي تعلق آهي؟ جي تون تاريخ ۾ نٿي هٽي ڏسندين ته ان ۾ توکي انهيءَ ذهنيت جو تسلسل ملندو، جنهن سان دؤر دؤر ۾، ڪنهن نه ڪنهن سچي فنڪار، پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، ذڪر ڪاڍو آهي. مون کي مفڪر ۽ فنڪار جي انانيت وڻندي آهي، ڇو ته اها جبر جي احساس برتريءَ خلاف ڍال آهي. جنهن انسان موت جي جبر کي للڪاريو آهي، ۽ جو پنهنجيءَ تخليق کي جاودان ڪري سگهيو آهي، ان لاءِ زندگيءَ جي جبر اڳيان سر جهڪائڻ اسهائيندڙ آهي. مشرق ۽ مغرب جي فن ۽ ادب ۾ اهڙا ڪئي مثال آهن، جڏهن سرجڻهار، ڏاڍ ۽ ڏمر اڳيان ڳاٽ اوچو

(۱) ”رود ڪوثر“ ــــ محمد اڪرام، صفحا ۲٦٤-۲٦٥

رکيو آهي ۽ زماني سڄيءَ جي ذلت برداشت نه ڪئي آهي. سون کي روسي شاعر يوتوشينڪو جي آتم- ڪهاڻيءَ ۾ اهو پڙهي حيرت نه آئي ته پرولتاري انقلاب کان پنجاهه سال پوءِ به شاعر کي افسر- شاهيءَ خلاف جدوجهد جي ضرورت نظر اچي رهي آهي. مان ڄاڻيان ٿو ته اهو ڪرسيءَ ۽ورديءَ وارو جانور، جنهن کي ڏکي جي منڍي ۽ چيتي جا چنبا آهن، ڪنهن به سماج ۾ مرڻو نه آهي ۽ شاعر کي سدائين پنهنجو قلم ان تي ڏڦو ڪري ڪم آڻڻو آهي.

مارڪسي فلسفي موجب طبقي جو مفاد اهو زنجير آهي، جنهن ۾ هر انسان جو ڪڙيو پير آهي ۽ هن جي مفڪر ۽ عمل جي ڪڙي ڪڙيءَ ۾ جڙي پئي آهي. پر سارتر جي فلسفي لاطبقاتي (Declassed) مفڪر جي وجود کي به ڪافي اهميت ڏني آهي. جاگيرداري طبقي منجهان هوندي، ان طبقي جو ڪسان تي بي انتها ظلم ڏسي، جي ڪڏهن ڪنهن مفڪر کي بورجوا انقلاب جي چاهنا ٿئي ۽ هو ان لاءِ وڙهي؛ يا سرمايدار طبقي منجهان هوندي، پرولتاريت جي بدحالي ۽ بورجوا نظام جي خونريزي ۽ سفاڪي ڏسي، جي ڪڏهن هو پرولتاري انقلاب جو حامي ٿئي؛ ته هن جي لاطبقاتي شعور جي سمجهاڻي مارڪسواد ۾ آهي ۽ ان سمجهاڻيءَ لاءِ هستي واد (وجوديت- Existentialism) جي سهاري جي ضرورت نه آهي. پر اچا قائين اهو طبقاتي جدوجهد جو نظريو سون کي تاريخ جي پوري سمجهاڻي نه ڏيئي سگهيو آهي. اڪبر جي دور کان وٺي، هندستان ۾ صنعتي انقلاب جا آثار ته نظر اچن ٿا، پر ڇا، اورنگزيب جا رجعت- پسند نظريا تاريخ جي دارا کي پٺ تي موڙائي رهيا هئا ۽ صنعتي انقلاب ۽ ان کان پوءِ لازمي بورجوا انقلاب لاءِ رڪاوٽ پيدا ڪري رهيا هئا؟ ڇا، دارا شڪوه ۽ سرمد انهيءَ انقلاب لاءِ غير شعوري ڪوشش ڪري رهيا هئا؟ ڇا هي ضمير جو آواز فقط انهيءَ طبقاتي سنداڻ جو آواز آهي، جا انسان کي جدوجهد لاءِ ٽپي رهي آهي؟ يا انساني زندگي هڪ گوناگون حقيقت آهي، ۽ حسن، صداقت ۽ نيڪي آهي مستقل قدر (Absolute values) آهن، جن لاءِ انسان سدائين وڙهندو رهيو آهي ۽ جن مان طبقاتي

جدوجهد جو لازم ۽ ملزم وارو واسطو نہ آهي؟ ڪيئن بہ هجي، آهي انسان، جي حسن، صداقت ۽ نيڪيءَ جي حمايت ۾ جان جي بازي لڳائي ويا، تاريخ جي عظيم حقيقت آهن ۽ انهن کان سواءِ طبقاتي جدوجهد جي ارتقا ناممڪن هئي. مون ان تي بہ سوچيو آهي تہ ڇا سرمد ۽ داراشڪوه جي شهادت اجائي ويئي آهي يا آها تاريخ جي ضمير ۾ ڪجهہ صديون سُڃ ۾ اچي ويئي آهي ۽ نيٺ ان جي صدا ايري ايندي ۽ ڪشمير کان ڪارو منڊل تائين ڪيتري وقت لاءِ گونجندي رهندي؟ مون کي يقين آهي تہ ڪوبہ سچو انسان مرندو نہ آهي ۽ اهو تاريخ جي وهڪري ۾ هڪ ابدي لهر ٿي رهندو آهي. موت، ويٽر جو ڪوڙو سنسو آهي ۽ ڪانئر جي ساڀيا آهي، ۽ ڪانئر اتهاس ۾ سدائين ڪوڙ جو ساٿي رهيو آهي.

توکي خبر آهي تہ جيل ۾ مون سان گڏ ٻيو ڪير نظربند هو؟ - سوڀو گيانچنداڻي، جنهن جهڙي آزاد طبيعت ۽ گهري صداقت؛ مون ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ ۾ ڪانہ ڏٺي، سوڀو لال ۾ ورلي ڏٺي آهي. جڻ پهاڙ آهي، جو هر آنڌيءَ، هر طوفان ۾ اڏول بيٺو آهي. نہ ڄاڻان ڪيترا اهڙا انسان، پنهنجيءَ ڇاتيءَ جا ڇهہ ڇپائي، ڳاٽ اوچو رکي، ظلم جو مقابلو ڪندا آهن ۽ گمناميءَ جي گهٽيءَ ۾ ڇڙت ڪائي، ڪري، لهو لهان ٿي، گهٽيءَ جي مٽيءَ ۾ ملي ويندا آهن، ۽ جڏهن ظلم جو انت ايندو آهي ۽ زندگيءَ جي سڄي سڄائي ڪنوار پنهنجي، ڏوليءَ ۾ اڳتي وڌندي آهي، تڏهن اها گهٽيءَ جي مٽي، ڪنوار جي ڪهنبي ۽ ڪهارن جي جتيءَ کي چنبڙي، پنهنجيءَ ستياناسيءَ جو اجر گهرندي آهي يا نہ! ڪجهہ سال ٿيا تہ پاڪستان جو هڪ سياستدان، جنهن کي برٽرانڊرسيل ۽ سارتري جهڙين هستين سان گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي، لاڙڪاڻي وڃي رهيو هو، تہ سکر ۾ ڪنهن هن کان پڇيو، ”اوهان موهن جي دڙو ڏسڻ وڃو؟“ هن جواب ڏنو، ”مان موهن جي دڙي کان بہ وڏيڪ عظيم حقيقت ڏسڻ ٿو وڃان!“

”اهڙي ڪهڙي حقيقت آهي!“

”سوڀو، سوڀو گيانچنداڻي!“

سچ پچ اڄ–سوڀو موهن جو دڙو آهي جو چوڪيداري سمر ۽ ڪارڊن سي اداس آهي. توکي اهو ٻڌي حيرت ايندي ته سوڀو، جي .ايم. سيد وانگر ڪيتري وقت کان سياست کان ڪناره ڪشي ڪري چڪو آهي؛ ۽ ٻنهيءَ نالي هڪ واهڻ ۾، اُتي پنهنجي مشين تي وقت گذاريندو آهي، جنهن هماليه ڪوٺي جي ٻر ۾ بند آهي. معلوم ناهي ته هن کي پوءِ به ڇا لاءِ نظر بند ڪيو هئائون؟ شايد واڳهه جا ڏند ڪڍي ڇڏيا ۽ ننهن ڪپي ڇڏيا، تڏهن به واڳهه واڳهه رهندو ۽ هن جي هيبت هاڻي ئي جي هانوءَ کي ڇهڪائي وجهندي. سو لاءِ هن جي صحبت وڏي غنيمت هئي. اسان جي وارڊ ۾، هوائي حملي کان تحفظ لاءِ هڪ وڏي کاهي کنيل هئي ۽ ان مان نڪتل مٽي، ان جي چوڌاري ڍير ٿي جمي ويئي هئي. وارڊ ۾ ڪڏهن ڪڏهن، اسان پوڙهائپ جي پاڇاون ۾ ٿڌ کان ڪٿا ويڙهي، جڏهن انهيءَ ڍير تي ويهندا هئاسين، ته ٻه ابوالهول لڳندا هئاسون، جن جو راز اڃا تائين ڪنهن نه ڄاتو آهي. مان خود ڪڏهن وقت هن جي اجنبي چهري ڏانهن ڏسي سوچيندو هوس ته هي انسان، جو هن ڌرتيءَ جي پنجاهه سالن جي تاريخ آهي، ان جون غلطيون به آهن ۽ ان جي عظمت به آهي، مون کان ڪيترو نه دور آهي!

هن کي شام جو ڇهين بجي ڪوليءَ ۾ بند ڪندا هئا ۽ مان پوءِ ڪوليءَ جي ٻاهران وٽي ويهندو هوس. اسان جي وچ ۾ لوهي سيخن سان دري هوندي هئي. هڪ دفعي مينهن ڪڪڙاٽ ڪري وسي رهيو هو ۽ بجلي ٻتيون وسامي ويون هيون. سوڀو ڪوليءَ ۾ بند هو ۽ مان دريءَ جي ٻاهران ويٺو هوس ۽ هن کي سنڌي ادب جي جديد رجحانن تي ڪجهه ٻڌائي رهيو هوس. ان وقت مون هن کي چيو: "سوڀا، مون ڪٿي پڙهيو آهي ته ڪبير ۽ نانڪ جي پوئلڳن، هنن جي موت کان پوءِ هنن جي چادر ورهائي کنئي هئي. مون کي ٻه اهو ئي انديشو آهي ته منهنجي موت کان پوءِ منهنجي ڪفن کي اڌ اڌ ڪيو ويندو، پر مان سوچيان ٿو ته جي مان پنهنجي جيئري، ان کي هڪ جهنڊو ٺاهيان ۽ ان کي پنهنجي رت ۾ ريٽو ڪري اوچو

ڪيان، تہ ان کي منهنجي موت کان پوءِ ورهائڻ جي ضرورت نہ پوندي!“

ان وقت ڪنوڻ ٻہ چار ڪڙڪا ڪيا ۽ مون ڏٺو تہ سوير آئي ٻيٺو آهي ۽ دريءَ جي سيخن ۾ منهنجن هٿن ڪان ڪجهہ مٿي، پنهنجا هٿ ڪپائي ڇڏيا اٿائين. اوچتو هن چيو هو، ”مون کي پنهنجو جهونو نظم ’او باغي، او راج دروهي!‘ ياد آءِ. مون کي اهو ڏسي عجب ايندو آهي تہ تون ڪيتري وقت کان، جوالا جي مٽيءَ ۾ رابيل جا ٻوٽا پوکيندو رهيو آهين!“

وري ڪنوڻ ڪجي هئي ۽ مون ڏٺو هو تہ هو مرڪي رهيو هو. اها مرڪ مون کان ڪڏهن بہ نہ وسرندي. اها مرڪ هڪ جهوني، جانباز بولشيوڪ جي مرڪ هئي. جڻ آرڙهہ جي آس ۾ رڪ جو چاقو چمڪي رهيو هو. پوءِ مون سيخن کي زور سان جهلي، بلند آواز سان، ’او باغي، او راج دروهي....‘ پڙهيو هو ۽ جيل جا پهريدار وائڙا ٿي ويا هئا. مون کي محسوس ٿيو تہ جنهن لوهہ ۾ اسان جا هٿ پيا هئا، ان ۾ چقمق جو اثر پيدا ٿي چڪو هو. اُن رات کان وٺي، اسان ۾ ڪائي اجنبيت نہ رهي هئي ۽ مون کي هن کان سواءِ مانيءَ گرهہ نڙيءَ ۾ ڪنڊو ٿي لڳندو هو.

مان ان رات جڏهن سوير کي ڇڏي پنهنجيءَ کوليءَ ڏانهن موٽيو هوس، تڏهن مون سوچيو هو تہ واريءَ جي گل جي اهميت ٿي ڪهڙي آهي! نہ اهو ڪنهن جي چوٽيءَ ۾ لڳندو آهي ۽ نہ ڪنهن مالها ۾ پوئبو آهي! واهوندو ورند آهي تہ اهو لهڪندو ٻہ اچاتو آهي ۽ لُريءَ ۾ مرجهائيندو بہ اچاتو آهي ۽ ڪاريءَ رات ۾ رڳو آڪاس جا ڏنو لک نيڻ ان جي مرجهايل پتين کي رائي تي رلندو ڏسندا آهن. مون کوليءَ ۾ موٽي پنهنجيءَ ڊائريءَ ۾ لکيو هو:-

”تون، جو اڃا بہ آهين ۽ جنهن کي مون ڏٺو بہ نہ آهي؛
تون، جنهن جي زلف جو سلسلو، هن زندان تائين پهتو
آهي ۽ منهنجي ضمير کي وڪوڙي چڪو آهي- هاڻي
آءُ، ڇو تہ ڪافي دير ٿي وئي آهي ۽ عمر تي ڪوئي
اعتبار نہ آهي!“

ادا، تون تہ چاڙهين ٿو تہ مون هن انڌير نگريءَ ۾ ڇا ڇا نہ

سٺو آهي! منهنجيءَ نظربنديءَ جي دوران ۾، ڪڏهن مون کي مُلحد ۽ غدار ٺهرايو ويو، ڪڏهن گهر کي باهه ڏني وئي، ڪڏهن گولي ڏي هنيائون ۽ ڪڏهن ڦاهي تي چاڙهيائون. مان پنهنجي صليب تان واجهائي رهيو هوس ته ڪوئي آهي جو ٻڏڪ ڀاڪي، پر ڪنهن جي چپ تي ٽهڪڙو نه آيو. شايد ٻه چار اهڙا هئا، جي اُن صليب سان گڏ ملائي، گونگا ڳوڙها ڳاڙهي رهيا هئا. اهو ڪنهن به نه پڇيو ته ڪهڙي قانون ۾ ڪيت جي سزا نظربندي آهي، قيد آهي، موت آهي؟ پر شايد وچئين طبقي ۾ اها اميدئي اجائي آهي ۽ منهنجا ڳيت اڃا تائين سنڌ جي مزدور ۽ هاريءَ تائين نه پهتا هئا. اهو وچون طبقو ڪچري جو ڍير آهي، جنهن ۾ سڙاند کان سواءِ ڪجهه به نه آهي؛ ان جي زندگي ايتري ته بد ذوق آهي، ان جي ماحول ۾ ايتري ته عفونت آهي ۽ ان جا خيال ايترا ته غليظ آهن، جو جيڪو به ان جي لاش جو ڪانڌي نه آهي ۽ ان جي ڪفن ۾ ڪافور جي بوءِ سنگهي، هتي باسي ٿيو آهي، اهو انقلابي آهي. جيستائين وچين طبقي جي ڪنهن فرد ۾ لاطبقاتي لاڙو نٿو اچي، تيستائين هن جو وجود ڪنهن به آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ پوريءَ طرح ڪارگر نه آهي. هن وچولي طبقي جو ڇا ۾ اعتبار آهي؟ هي جي جهاد ۽ عالم اسلام جي غلبي جي نشي ۾ چور آهن، جن پوري دنيا ۾ پاڻ کي دين جي تجديد ۽ احيا جو مرڪز سمجهيو آهي، جي پاڻ کي خالد بن وليد ۽ طارق بن زياد جو اولاد ٿا سمجهن ۽ جن جي زندگيءَ جي ماوا ۽ ملجا حقيقت ۾ رشوت خوريءَ ۽ چور بازاريءَ کان مٿي نه آهي، سي ڪيڏانهن وڃي رهيا آهن؟ هي، جي مجدد الف ثانيءَ وٽ چُڳ وڃائي آهي ۽ ابن العربيءَ جي نانءُ کان به واقف نه آهن، جن جي دماغ ۾ جمال الدين افغانيءَ ۽ مهدي سوڊانيءَ کان وٺي حالي ۽ اڪبر الله آباديءَ تائين اَٽ وٽ ڪري وڃي رهيا آهن، تن مان ڪهڙي ترقي پسند سماج جي اوسر جي توقع آهي؟ هي، جن جي پور پور ۾ نفرت ڀري وئي آهي، جن پنهنجيءَ ڌرتيءَ کي تڪاريو آهي، هي سامراج جي ڇاڙي او ڳاڇيل ڍونڍ جا ٻوجرا ڪيئان، ڪهڙي انقلاب جا اهل ٿي سگهن ٿا؟ صحيح انقلابي قوت، مزدور ۽ ڪسان

آهي، ۽ وچولي طبقي جو ڪوئي به فرد انقلابي صلاحيت جو اهل تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو، جڏهن هن ۾ پنهنجي طبقي لاءِ بي انتها نفرت ۽ مزدور ۽ ڪسان لاءِ محبت پيدا ٿئي، ۽ هو انهن جي تقدير کي پنهنجي تقدير سمجهي، انهن جي طبقاتي جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي.

مون کي وچولي طبقي جا ڪرنٽرا ڪيئنرا انٽيليڪچوئل به ڪونه وڻندا آهن. تو گنس بتين جي روشنيءَ ۾ ڪيڪڙا ڏٺا آهن– اونداهين راتين ۾ ڪلفٽن جي ڪپر تي ڪيڪڙا؟ انهن کي کهڙي چاڻ ته، اونهي جو آنت ڇا آهي! اهي انٽيليڪچوئل اديب، اتهاس جي هٽ ۾ ڪاغذ جا لغڙ آهن. ڦڙين اهي لغڙ هڪٻئي کي ڪاٽا ڪندا آهن ۽ پوءِ طوفان، سيني جي ڀني جا پرخچا اڏائي ڇڏيندو آهي. هن ڏيوالي ڏيهه ۾ مون کي جي به ذات-ڏٺي مليا، آهي انهيءَ وچين طبقي جا انٽيليڪچوئل هوندي به آن جا باغي هئا. طالب العلميءَ جي دور ۾، مون سان تي اهڙا ڪاپڙي مليا، جن تنهي جي باري ۾، مون کي ڀٽائيءَ جي هيئين سٽ ياد ايندي آهي:

جوڳيءَ جا ڳاٺي، ماري وڌو مامري!

۽ آهي هئا– سوڀو گيانچنداڻي، ابراهيم جويو ۽ حشو ڪيولراماڻي.

سوڀو اسان جو لال قلندر آهي، جنهن جي جُتيءَ ۾ اجا تائين ڪنهن به پير نه پاتو آهي. وقت پلٽو کائيندو ۽ هن جي مٽيءَ ني ميلا لڳندا، ان ۾ مون کي ذرو به شڪ نه آهي. جويو، ڪرسٽ ۽ ڪرانتڪاريءَ جو ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي. تو ته هن جي آئت ڏٺي آهي، پر جڏهن سنڌڙيءَ لاڏون لڏيون، تڏهن ڪير چوندو ته ان جو سارو لال لباس، هن جي آڏاڻي ۾ آئيل آهي! هو آهو آدي جڳادي الوپ ماڻهو آهي، جو نؤ ورنيءَ جي سينڌ ۾ ستارا سجائي، ڪم ٿي ويندو آهي. هن ٿي مون کي سيکاريو ته شاعري زمهرير جي برف نه آهي، جهنم جي آگ آهي ۽ جڏهن ان جا شعلا تيز ٿي وڃن ٿا، تڏهن اوچتو جنت جا دروازا کلي پون ٿا. باقي حشوءَ سان تنهنجي واقفيت نه آهي. جي تون هن سان ملين ها، ته تو کي معلوم ٿئي ها ته ڀٽائيءَ جي انهيءَ سٽ "مون سي ڏٺا ماڻ، جنين ڏٺو پرينءَ کي!"

۾ ڪهڙي ڪيفيت سمايل آهي. حشو- سنڌ ڀيو حشو ڪٿان آئيندي؟ حشو، جو چوندو هو ته ”مان وائيو نه آهيان- چٽ آهيان، مان سردار حشمت الله آهيان. چٽ ڪهاڙي آهي، ڪوڏر آهي، هر آهي، واهولو آهي، ڌر ڌرتيءَ جي دانهن آهي، ڀُگهر جي پڪار آهي؛ وائيو موڙي آهي، مرادي آهي، ٿر جي ٿڌي مٽي آهي، اڱڙيءِ جو انقلابي آهي. سنڌ ۾ سچو ڪرانتڪاري فقط چٽ ئي ٿي سگهندو آهي!“

حشوءَ مون سان مُرڪي موڪلايو هو ۽ مون اهڙي مُرڪ اڃا تائين ڪنهن جي به چپن تي نه ڏٺي آهي، جنهن ڏک جي ڏائڻ جو ڪنجرو ڪيري ڀيو هو ۽ ان مان ڪائي ابوجهه نينگري گڏيءَ جا ڪپڙا سبي رهي هئي. ڪهڙي نه انوکي هئي آها مرڪ! جنهن ڀنڀور جي پٽ تي سسئيءَ جي پيرن چمي هئي! جنهن راءِ ڏياچ جو دهرو دان هئي! پر اهو دان هن ڪنهن کي ٿي ڏنو؟ ڪنهن کي هن جي سر جي طلب هئي؟ مان جڏهن به حشوءَ جي باري ۾ سوچيندو آهيان، تڏهن اٿين نظر ايندو آهي ته مٽيءَ جي ڍير ۾ ڪاٺي سرنگهه آهي، جنهن مان هو دور دور وڃي رهيو آهي. اها سرنگهه موت جي سرنگهه آهي، جلاوطنيءَ جي سرنگهه آهي، ۽ ان جي مٽيءَ ۾ سنڌ جون روايتون ليٽيون پيون آهن ۽ هو مومل جي مانگ ۽ مارئيءَ جي لوئيءَ کي لتاڙيندو وڃي رهيو آهي. هن کي ويندو ڏسي مان ٻوڏ پائيندو آهيان ته هن جي پاند کي پڪڙيان، روئان، ليلڙائيون ڪيان، ۽ هن کان پنهنجو عظيم گناهه بخشايان، پر سرنگهه جو لنگهه مون لاءِ بند ٿي ويندو آهي ۽ حشو موٽي نه سگهندو آهي!

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته- ڪيئن مان حشوءَ کي هوائي جهاز تي چڙهي، موٽي برنس باغ ۾ آيو هوس ۽ بينچ تي ڦان ٿي ڪريو هوس. ان وقت هڪ پونر گينديءَ جي گل تي پري رهيو هو. مون ان کي پڪ ۾ پڪڙي، پنهي ترين جي وچ ۾ چيپاڙيو هو ۽ منهنجا هٿ هن جي لوڻل نڇويل ڪنيڙائين ۾ لٿجي، گندا ٿي ويا هئا. پوءِ مون آهو گينديءَ جو گل پٽي، ان جي پٽيءَ پٽيءَ چيٿين ۾

مروڙي ھئي ۽ ان جـي ڏانديءَ کـي لٽون ھڻي، ان کي جـڙ کان جھونجھاڙي، چڪي ڪڍيو ھو. جڏھن ڀوءِ بہ مون کي چين نہ آيو ھو، تڏھن ڪيسي مان چاقو ڪڍي، سون ان کي ناريل جـي ٽـڙ ۾ ڪيئي پيرا ھنيو ھو. ”ڪانئر، ڪمينا، نيچ!“ مون پاڻ کي باربار گاريون ڏنيون ھيون. جڏھن رات ٽـي ھئي، تڏھن مون کي ستارا اٿين لڳا ھئا، ڇـو ڪـنھن ازلي باد فرنگ جون ڦرڙيون ڦسي پيون ھيون.

ادا، ان کان پوءِ زندگيءَ ڪيترين نـہ قلابازيون کاڌيون ھيون! مون کي اھا رات ياد اڇي رھي آھي، جڏھن مون سستي رَم جي بوتل پنھنجي ۽ حشوءَ جي (مرحوم) دوست مُونس اڳيان آڻي رکي ھئي ۽ ھن کي چيو ھو، ”آءَ تـہ پيئون! اڄوکي رات نجات جي رات آھي!“

”ھر باده نوشيءَ جي رات نجات جـي رات ٿيندي آھي.“ مونس چيو ھو.

”نہ، اڄي اٿين نہ ھو، پر ھاڻي شايد اٿين ٿئي!“

”اڄي ڇو نہ ۽ ھاڻي ڇو؟“

”ڇو تہ ھاڻي شراب شاعريءَ لاءِ نہ، شراب شراب لاءِ پيئڻو آھي!“

”يعني؟“

”اڄ مان ڏھين ورھين جي عمر کان وٺـي ھن وقت تائين لکيل پنھنجو پورو ڪلام جلائي رھيو آھيان!“

”ٺيڪ، شراب زندهباد!“

”شاعري مردهباد!“

پوءِ مون پنھنجن قلمي نسخن جي ڍير تي ڪجھ رم پيئيو ھـو ۽ ان کي تيلي ڏنـي ھئي ۽ اسان انھن جي آڳـ تي ھٿ سيڪيندي رم پيئندا رھيا ھئاسين. جڏھن اھو ڍير رک ٿي ويو ھو، تڏھن مونس ٺھڪ ڏئي چيو ھو_

”پر، تو کي تـہ پنھنجو پورو ڪلام يـاد آھي؛ جيستائين

انهيءَ ياد کي جلائي رک نه ڪندين، تيستائين تنهنجي نجات ناممڪن آهي.“

مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان ياد کي رک ڪري نه سگهيس؛ اها چڻنگ ٻڻجي دکندي رهي ۽ ڪجهه سالن کان وڄ ٻڻجي منهنجي وجود کي وڪوڙي چڪي آهي. شاعريءَ کان فرار مون کي ڪٿي ڪٿي پهچايو ۽ منهنجي روپوش روح ڪٿي ڪٿي پناهه ورتي، اهو هڪ لمبو داستان آهي ۽ ان جي وستار لاءِ هڪ پوري ڪتاب جي ضرورت آهي. پر اهو لهوترنگ جنهن ’او باغي، او راج درو هي!....‘ سرجيو هو، ڪيتري وقت کان وري وڄ ٿي رهيو آهي ۽ مون کي پنهنجي نجات شاعريءَ کان فرار ۾ نه، شاعريءَ جي آغوش ۾ ملي چڪي آهي.

هاڻي مان جڏهن به انهيءَ فراري دؤر تي سوچيندو آهيان، تڏهن مون کي پوتوشينڪو جو هيٺيون نظم ياد ايندو آهي:

”مون کي اها ڏورانهين ماضي ياد اچي رهي آهي،
اها پيٽي پراڻي پل—
۽ اها گهوڙي تي تکو تکو ويندڙ منڊ،
ڌڌڙ جي ميرانجهيءَ لڙاٽ ۾ هيٺي، اڏنگي—
’خون‘

هن رڙ ڪئي!
مون کان اها ڳالهه ڪڏهن به نه وسري آهي.
ڪيترائي ماڻهو هن جي ڪڍ ڀڄندا آيا هئا،
پنهنجا ڏاتا گاهه ۾ ڦٽي ڪري؛
۽ اداس ۽ اجنبي ’هو‘ پيو هو،
لڪڙيءَ جي ٻرڻين پاسي،
پنهنجيءَ پاسريءَ ۾ اِڪل ڳِداوَ سان،
ڏاڙهي ۾ بيڏوهه مارجي ويل.
مون کي ڇڪتڻ جي ڪاري ڇپيٽ ياد آهي،
۽ گهوڙي جا سنب ڪنن ۾ وڄي رهيا آهن،

۽ ڏنڙ ۾ انهيءَ منڊ جو دهو اڃا تائين مون تي پنجي رهيو آهي.

'خون'

اها رڙ اڃا تائين منهنجي هانوَ کي چيري رهي آهي.
مون کي هن دنيا ۾ رهڻ ڏکيو ٿو لڳي،
اها دانهن اسٿهه آهي؛
مان انسان جي موت تي اڃا هيريو نه آهيان.
وٺي ڀا نه وٺي، مون اڪثر روح جي غير محسوس تباهي ڏٺي آهي.
ڪنهن جهوني ساٿيءَ کي پنهنجي پورهئي ۾ ڏسي،
مون کي هن جي موت جي اڳڪٿي ڪنبائي ڇڏيندي آهي-
موت، جو هن جي ڍيل ڍول کي پٿرائون ڪري ڇڏيندو؛
مان ايترو پڪو نه آهيان،
مان ڏند پيڪوڙي ماٺ ٿي ويندو آهيان—
'خون'
مان ذري گهٽ رڙ ڪندو آهيان!"

ڪالهه هو نادان مون کان پڇي رهيو هو ته 'مان هيئن ڇو ٿو لکان ۽ هونءَ ڇو ٿو لکان!' هن کي ڪهڙي خبر ته مان ازلي باغي آهيان ۽ جي آدم ڪڻڪ جو داڻو نه کائي ها ته مون کي هن جو اولاد سڏائيندي شرم اچي ها. هُو ڇا ڄاڻي ته شاعر پنهنجيءَ آزاديءَ مان آزاد ٿي نه سگهندو آهي. جنهن ڪڏهن ڪڏهن جا چار سڪا وٺي ضمير وڪيو آهي، تنهن کي ڪهڙو علم ته اديب جي زبان آهو ضربخانو آهي، جتان لفظ چانديءَ سوني جي نئين سڪي وانگر نڪرندو آهي ۽ ان تي هن جي مُهر هوندي آهي! هن ۾ ڪجهه ادبي ذوق هجي ها ته هن کي فرانسي شاعر پروِرٽ (Jacues Prevert) جو هي نظم ٻڌايان ها:

مون پنهنجي ٽوپي پڃري ۾ رکي،
۽ پکي مٿي تي رکي ٻاهر نڪتس—

”سو هاڻي ڪوبه ٽوپي لاهي سلام نٿو ڪري؟“ ڪمانڊر پڇيو.

”نه، هاڻي ڪوبه ٽوپي لاهي سلام نٿو ڪري!“ پڪيءَ جواب ڏنو.

”اوه! ٺيڪ،

”مون سمجهيو هو ته اڃا ٽوپي لاهي سلام ڪيو آهي!“ ڪمانڊر چيو.

”توکي معافي آهي. هر ڪوئي ڪانه ڪا غلطي ڪندو آهي!“

پڪيءَ چيو.

مون جڏهن مٿيون نظم پڙهيو هو، تڏهن الاجي ڇو اردوءَ جا ترقي پسند شاعر ياد آيا هئا. شايد ان ڪري جو هنن پڪيءَ جي ٻچڙي ۾ موتي رکيو آهي ۽ ٽوپيءَ ۾ سنهري ڦندڻ لڳائي ڇڏي رهيا آهن. ٻيو، پنهنجي مٿي تي ته عقاب آهي، جو ڪنهن به ڪمانڊر جون اکيون ڪڍي سگهندو آهي— تنهنجو پنهنجو.

ڪانارئا ڪُٽڪن....

پيارا حميد،

تو سان فون تي وعدو ته ڪري ويٺو آهيان، پر هاڻي سوچيان ٿو ته توکي ڇا موڪليان. مٿان وري سليم جو خط پهتو آهي.

منهنجي شاعري انهيءَ ٽوبي وانگر آهي، جو جڏهن ٽٻي هڻي، موٽ ڀيري مٺاڇري تي ايندو آهي، تڏهن هن جون اکيون پاڻيءَ ۽ ميٺيءَ سان ايترو ته لڙاٽيل هونديون آهن، جو هن کي ٻيءَ ٽٻيءَ لاءِ ڪافي ساهي پٽڻي پوندي آهي. شاعريءَ ۾ به جنڊڙيءَ جهڙي جوارڀاٽا آهي: آها وير وانگر ايندي آهي ۽ موٽ ڪاٺي فقط سڪل نوٽ ڀهاڙيون ڇڏي ويندي آهي. جڏهن شعر جي آمد ٿيندي آهي، تڏهن دل جو ڌڙڪو اهڙن تيز ٿي ويندو آهي، جيئن وحشي آفريڪي گهاٽن جهنگن ۾ ڍهل وڄائيندا آهن، انهن جي هلَ هلاچي تي شڪار هيڏانهن هوڏانهن ڀڄي، آخر انهن جي چار ۾ اٽڪي ڦاسي ويندا آهن، ۽ پوءِ ڍهل جو آواز ڌيرو ٿيندو ويندو آهي ۽ نيٺ ان جي جهيڻي جهانءِ پاتار ۾ ٻيهي ويندي آهي. جيستائين اهو شڪار وندبو ورهائبو نه آهي ۽ وري آهيڙين جا انڌا ٻڪ ۾ وٺبا نه آهن، تيستائين اهي ڍهل ٻڌڻ ۾ نه ايندا آهن. شعر جي تخليق هڪ عجيب تجربو آهي. باشعور ۾ باشعور شاعر به پنهنجي تحت الشعور جي هيجان جو محتاج آهي.

مون محسوس ڪيو آهي ته مون ۾ بُت تراش جو جنون آهي. بُت تراشيءَ لاءِ جذبات جي شدت، خون جي گرم رويءَ ۽ جاڳڻيءَ جي ضرورت آهي. تخليق کان پوءِ مصور جا هٿ رنگ ۾ ٿڪيل نظر ايندا آهن: پر بت تراش جا هٿ، ڇيڻيءَ تي زبرا ڌڪ هڻي، لهولهان ٿي پوندا آهن،— ۽ وري پٿر ۾ ٻڌهي، ٻيءَ مورتيءَ کي ڇڪي اڇو لاءِ انهن ڇٽيل ڇڇريل هٿن کي ڪجهه آرام جي

ضرورت محسوس ٿيندي آهي.

شعر، جي واقعي شعر آهي، ته هر سٺ شاعر جي هڏي جي ميڪ آهي. ان جي تخليق ۾ جسماني ڪاوش به ايتري ئي آهي، جيتري روحاني. سرجڻهار جي سرير ۾ هر نئين سٺ ايتريءَ تيزيءَ سان ڦرندي آهي، جيئن ڪا ٿي شيءِ جنديءَ تي ڦرندي هجي. ڀٽائيءَ 'رڳون ٿيون رباب' چئي ساڳيءَ ڪيفيت جو اظهار ڪيو آهي، پراهو رباب 'ويل سڀ ڪنهين' فقط شاعر جي تحت الشعور ۾ وڄندو رهندو آهي.

بهرصورت، جنهن دور مان اسان گذري رهيا آهيون، اُن ۾ ساهي پٽڻ جي گنجائش نهايت گهٽ آهي. ڀٽائيءَ جي 'سوڍا، ڀالڪ، چوڪا' واري ڪهاوت جيتري اڄ معنيٰ خيز آهي، اوتري ڪڏهن به نه هئي. هن وقت ذات کي خالي ڪارتوس وانگر ڦٽي ڪري نه ڇڏڻو آهي. جي نظم ۾ نه، ته نثر ۾ اُن کي سنڌ جي نجات لاءِ ڪم آڻڻو آهي. ڪنهن به محافظ دستي جي ڪاهيءَ ۾ اڪ ـ ٻوٽ اهو جرم آهي، جنهن لاءِ تاريخ وٽ ڪائي معافي نه آهي. في الحال اڳئين مجموعي مان (جنهن کي تو يا ابراهيم 'جل جل مشعل جل جل' جو عنوان ڏنو آهي) جي ڪچ ڪوڏيون رهجي ويون آهن، تن کي اڄو اُجرو ڪري موڪلي رهيو آهيان * دراصل مون اڳئين مجموعي جو عنوان 'وڄون وسڻ آئيون' سوچيو هو ۽ اُن جي وضاحت لاءِ ڀٽائيءَ جي هيٺين سٽ عنوان جي پرسان ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو ـــ

'مندائتي مينهن جي، ڪوڻ نه ڪوٽيءَ'

مون کي ڀٽائيءَ سان ايتري عقيدت ٿي وئي آهي، جو هر ڪتاب جو عنوان هن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشه ائين لڳو آهي ته اهو عنوان چڻ منهنجي ڪتاب جي سرورق تي ڀٽائيءَ جو هٿ آهي، جو اُن جي مٿي تي رکيو آهي ۽ اُن کي

* اهي 'ڪچ ڪوڏيون' هن ئي پرچي جو سينگار آهن. (ادارو)

دعا ڪري رهيو آهي.

رسول بخش پليجي مون کي هڪ ڀيري چيو هو، ’تنهنجي نثر ۾ ته زندگيءَ جو مادي نظريو ملي ٿو، پر تنهنجي نظم ۾ پٺاڻيءَ وانگر مابعدالطبيعاتي ابهام (Metaphysical vagueness) آهي.‘ مون کي هن جي تجزيي سان اتفاق نه هو. پر ان وقت مون محسوس ڪيو هو ته شايد منهنجي انسان ۽ ڪائنات، زمان ۽ مڪان جي تخيل کي مادي نظرئي وارا اپنائي نه سگهندا. هونءَ ته منهنجي نظر ۾ وحدت‌الوجود (Pantheism) دهريت(Atheism) لاءِ هڪ ملايم لفظ آهي؛ پر پوءِ به مون کي پليجي جي اعتراض ۾ پنهنجي دور جي ذهين طبقي جي اها يڪ جهتي نظر آئي هئي، جنهن شاعر جي روح تائين پهچڻ کان انڪار ڪيو آهي.

تازو ’سوويت ادب‘ ۾ مون روس جي عظيم شاعر ۽ ناول‌نگار پيسٽرنڪ تي هڪ تنقيدي مضمون پڙهيو آهي، جنهن منهنجيءَ انهيءَ سوچ ۾ ڪافي ڦيرو آندو آهي. ٻه چار ڏينهن اڳ مون بورجوا پريس جي هڪ خبر پڙهي ته پيسٽرنڪ جو نوبل انعام کٽندڙ ناول، روس جي مشهور ادبي رسالي نووي مير (Novy Mir) ۾ شايع ٿي رهيو آهي. ان کان اڳ ٻه چار ڀيرا مون ترقي پسند ادب ۾ فني آزاديءَ تي بحث ڪندي چيو هو ته ’مون کي ان جو انتظار آهي ته ”ڊاڪٽر زواگو“ روس ۾ ڪڏهن ٿو شايع ٿئي.‘ مون کي توقع هئي ته ڪنهن نه ڪنهن وقت اٽي ان جي اشاعت ٿيندي. ايليا‌اهرنبرگ جي ناول ’برف رجي وڃي‘ (The Thaw) کان وٺي يوتوشينڪو (Yevtushenko) جي آتم ڪهاڻيءَ ۽ شاعريءَ ۽ ووزنيسينسڪيءَ (Vozne Sensky) جي شاعريءَ تائين، جو روسي ادب انگريزي ترجمي ۾ مون تائين پهتو هو، ان مان مون کي يقين ٿي ويو هو ته پرولتاري انقلاب جي جنم‌ڀومي، پنهنجا اقتصادي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري، انساني آزاديءَ جي روحاني مسئلي ڏانهن توجه ڪري رهي آهي. سنڌيءَ آتمچندانيءَ جي هونءَ دلچسپ ترجمي ’امن سڏي پيو‘ ۾ يوتوشينڪو ۽ ووزنيسينسڪيءَ

جا آهي نظم شامل نہ ڪيا ويا آهن، جن مون کي وڏيڪ متاثر ڪيو آهي. مون يوتوشينڪو جو نظم 'بابي يار (Babii Yar)' ۽ وزنيسينسڪيءَ جو نظم 'پوري دم جو گيت (Ballad of the Full Stop)' پڙهي يڪدم چيو هو تہ هيءَ عظيم شاعري آهي ۽ روس، جنهن ڪنهن وقت پڪاسو جي سوُرئيلي آرٽ (Surrealistic Art) کي مصلحت سبب اپنايو هو، هاڻي سچ پچ فن ۽ ادب ۾ عظيم تجربن ۽ فنڪار جي روحاني آزاديءَ ڏانهن موٽي رهيو آهي.

هڪ دفعي فيض احمد فيض سان اسٽالن جي دؤر جي سخت گيريءَ ۽ جديد روسي ادب ۾ جمود تي بحث ڪري رهيو هوس تہ هن چيو: 'پر ٽالسٽاءِ ۽ ماڊڪوفسڪي تہ جينيس (Genius) هئا ۽ جينيس صديءَ ۾ گهڻا پيرا پيدا ٿيندو آهي؟ ترس، اڃا انقلاب کي سال گهڻا ٿيا آهن؟' مون ان وقت فيض سان اتفاق ڪيو هو ۽ سوچيو هو تہ شايد جينيس پيدا ٿيندو ٿي روحاني آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي دور ۾ آهي. پرولتاري انقلاب، ڪنهن ٻار جي جم وانگر، هڪ ڪاڙهي، رت پوزءِ، هاڻي نئين زندگي آهي؛ ان ۾ پيڙا بہ آهي، ۽ ان جي ايندي جو آڪو ۽ اونو بہ آهي. اهو آڪو ۽ اونو جڏهن آزاديءَ جي آڏو اچي، تڏهن آن تي يڪدم صحيح فتويٰ ڏئي نہ ٿي سگهجي. اها فتويٰ تاريخ کي ڏيڻي آهي. صدين جا زنجير ڪپيندي، ڪپيندڙ کي هٿ بہ ڪپي وجهندا آهن، پر هر انسان دوست مفڪر ان انقلاب کي انسان جي روحانيءَ آزاديءَ جو پيش خيمو سمجهيو آهي. سياسي ۽ اقتصادي آزادي بہ فقط ذريعو آهي روحانيءَ آزاديءَ جو. ڌرتيءَ ٽڪرو يا مانيءَ گهو گيت کان زياده اهم نہ آهي، جيتوڻيڪ ان لاءِ بلڪل ضروري آهي.

ڏس، الاجي ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهتو آهيان! پر انسان هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو اچي چڪا آهن، جو عالمي ادب جو هر مسئلو دنيا جي هر باشعور اديب جو مسئلو ٿي پيو آهي. هوڏانهن، چين جي ثقافتي انقلاب (Cultural Revolution) جو چيني ثقافت تي ڪهڙو اثر ٿيندو ۽ اڄ ڪلهہ 'چيني ادب' رسالي ۾ ڇا اچي

رهيو آهي، ان ٽي پوري پاڪستان جا ذهين اديب ڪافي ڪجهه سوچي رهيا آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان جي ننڍڙي ديس جي هر مسئلي جي اهميت به ان جي جاگرافيءَ ۽ سياسي اهميت مطابق آهي. پر ڪوئي وقت ايندو، مثال، ڪوئي وقت ايندو....

سو مون توکي ٻڌائڻ ٿي چاهيو ته روسي ادب اديب جي ذهنيءَ آزاديءَ ڏانهن موٽي رهيو آهي.

'سوويت ادب' ۾ ڪورنيئي چڪوفسڪي پيسترنڪ جي هڪ نظم، 'چيل جا وڻ'، جو حوالو ڏئي ٿو، جنهن ۾ شاعر هڪ لحظي لاءِ جاودان تيئن واري ڪيفيت محسوس ڪري ٿو، ۽ هو درختن ۾ معرفت پائي ۽ انهن جي مراقبي ۾ محو ٿي اذيت کان ۽ باطل کان ۽ موت کان به آزاد ٿي وڃي ٿو.

مون نه فقط شاعريءَ ۾ پر پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيئي ڀيرا اها ڪيفيت محسوس ڪئي آهي. اسان جي ڳوٺ ۾ اٽڪل ٽيهه ورهه اونهو کوهه هوندو هو. ننڍي هوندي اسان ڏينهن جو ڪڏهن ان جي ڳاڙهيءَ تي ڦرندا هئاسين ۽ ڪڏهن مالهه تي هيٺ لهي ويندا هئاسين. ائٽ، ارڙيون، ڪنگريون، نيسر، مطلب ته آن جي هر شيءِ اسان جي اکوندري الهڙپڻي ۾ سمائجي چڪي هئي. هڪ رات ڳوٺ ۾ شادي هئي. اها آسوءَ جي تارن ڀري رات هئي. ڳوٺ ۾ ڌرتيءَ تي گلم غاليچا وڇايل هئا، جن تي گنس-ٻتيون ٻري رهيون هيون ۽ چاچي، مولودي، آيا ويا، پنهنجا پراوا سڀ سجيا سجايا ويٺا هئا. اسان غريب هئاسين ۽ مون کي موقعي لاءِ چڱا ڪپڙا ڪونه هئا. انڪري مان اتان اوچتو کسڪي، مالهه تان کوهه ۾ لهي ويو هوس ۽ ڪيترو ئي وقت پاڻيءَ ۾ ٽمڪون لٽڪائي ويهي رهيو هوس. کوهه ۾ چوڌاري سڃ هئي ۽ فقط منهنجين لتن لڳڻ ڪري پاڻي لپڪ لپڪ ڪري رهيو هو. تارن جا ترڪا کوهه جي پاڻيءَ ۾ ائين ٿي پيا، ڄڻ موسلادار مينهن ۾ ڪڙڪيتا چمڪي رهيا هئا. ان وقت مون کوهه مان مٿي آڪاس ڏانهن ڏٺو هو، آڪاس جو وشال آهي، جنهن جو ڪوئي انت آد نه آهي، جنهن جي پولار ۾ هيءَ ڌرتي

ڪنهن تاري جهڙي نه ٽمڪي جيتري به نه آهي. مون کي انهيءَ ڪوهه ۾ پنهنجي جندڙي ڏاڍي ننڍڙي لڳي هئي. اوچتو مون محسوس ڪيو هو ته، مان اها مالهه آهيان، اهو پاڻي آهيان، اهو آڪاس آهيان، جنهن ۾ اهي سڀ ستارا سمائجي ويا آهن. مون محسوس ڪيو هو ته مان محدود نه آهيان، لامحدود آهيان، پوري ڪائنات آهيان، ازل کان ابد تائين زندگي آهيان، منهنجو ڪوڏي موت نه آهي.

جيئن مون پنهنجي اڳين خط * ۾ لکيو هو، هڪ 'لحظي لاءِ جاودان ٿي وڃڻ' جي اها ڪيفيت وحدت الوجود جي ڪيفيت آهي، ۽ ان ۾ ۽ مادي فلسفي ۾ ڪو ٽڪر ڪونهي.

اڄ مون کي نفرت آهي انسان ۽ ڪائنات جي هر انهيءَ تصور کان، جنهن جي آڙ ۾ انسان انسان تي ظلم روا رکيو آهي، ۽ هن کي غلاميءَ، بک ۽ بدحاليءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيو آهي. مون کي نفرت آهي انهي هر پير، پيغمبر، واعظ، خطيب، محتسب ۽ مذهبي ۽ سياسي مفڪر ۽ رهنما کان، جنهن انسان کي ڪوبه اهڙو تصور ڏنو آهي. انهن ڪڏهن به پنهنجي محدود ذات مان نڪري انهيءَ لامحدود کي ڇهي نه ڏٺو آهي ۽ انڪري انهن انسان کي ننڍڙو سمجهيو آهي ۽ ان تي ظلم روا رکيو آهي؛ انهن انسان جي زندگيءَ جي عظيم وسعت ڪڏهن به محسوس نه ڪئي آهي ۽ تنهن ڪري ان جي تذليل ۾ نه ڪيٻايو آهي.

ادا، اهو پليجو، جيڪو تنهنجو يار آهي ۽ جنهن ۾ انگرسال (Ingorsol) جيتري بلا جي ذهانت، فصاحت ۽ رواني آهي، پنهنجيءَ انهيءَ انڌي سياءَ سان مون کي ڪرنارڪ جي مندر جي ڪنهن تانترڪ شاپيءَ جي هٿ سان ٺهيل ٻيڪش وانگر لڳندو آهي. [هن کي منهنجي هندي ٻوليءَ ۽ سيپتا سان ڳنڍيءَ دلچسپيءَ تي مٺيان لڳندي آهي ۽ انڪري تشبيهه به اهڙي سجهي آئي آهي، جنهن کي

* 'ابد ۾ آهنگ ٿيو': روح-رهاڻ: مئي-جون، ۱۹٦۷ (ادارو).

...مجهڻ لاءِ هن کي ساڳيءَ ٻوليءَ ۽ سپنا جو سهارو وٺڻو پوندو.]
اهڙي ئي انٽري يار کي 'روح رهاڻ' ۾ به پيرا ڇپايل 'جل جل مشعل جل جل' پسند نه آيو. ابراهيم جويي جي مهاڳ مان ته ظاهر آهي ته- اهو مجموعو هن کي ڪنهن يوگيشور ۽ نپيشور جي من جي ميڻڪا وانگر لڳو آهي ('وري ساڳي ٻولي، وري ساڳيءَ سپنا سان ست چراند!' پليجو چوندو). ابراهيم اهو مهاڳ لکي منهنجي ذات جي ستياناس ڪرڻ جي پرخلوص ڪوشش ڪئي آهي. ابراهيم ايترو ته وڏو آهي جو مون کي هن جي هر فتويٰ قاضيءَ ازل جي فتويٰ وانگر لڳندي آهي. پر هن پيري هن جا فتويٰ ڏئي مون کي زندگيءَ جاويد جي سزا ڏني آهي، اها مون کي قبول نه- آهي. مان جوت جو ڳهڻ- ڪپ نه آهيان؛ مون لاءِ پنهنجيءَ جندڙيءَ جي ڳنڙي ڪافي آهي. جڏهن ڪوچ جو سنک وڳو، تڏهن مان اها ڳنڙي ڇنڊي، هتين خالي نڪتو ويندس.
ها، مون تو کي ٻڌايو ٿي ته- ٻئي هڪ يار پنهنجيءَ موتين مول ٻوليءَ ۾ اڻ-ڳهري فهمايش ڪندي چيو: 'مون کي تنهنجو "جل جل مشعل جل جل" پسند ڪونه آيو. ڇو تو پنهنجيءَ ذات کي اجايو وڃائين ۽ ساڳي وقت پنهنجي لاءِ بي‌معنيٰ مصيبت پيدا ڪرين؟ بهتر آهي ته پنهنجيءَ جمالياتي دنيا ۾ موٽي وڃ. نادرشاهه سنڌ ۾ ڪيتري خونريزي ڪئي هئي، پر پيڙهيءَ آن تي هڪ سٽ به نه لکي آهي.'
مون 'ادب ادب لاءِ' جي ڪوئي سڪي کي پر کي، جواب ڏنو: 'نادر شاهه سنڌ ۾ ڪوبه ڪوڙي ته ڪونه ويئو هو، جو پيڙهي هن جي باري ۾ به لکي ها. اهو ورلي ٿيندو آهي ته ڪوبه عظيم شاعر، ڪنهن به- حادثي سان مقابل رهي يا ان‌ڪان يڪدم پوءِ آن جي باري ۾ ڪجهه لکي سگهي. مون کي برصغير جي زنده جاويد شاعريءَ ۾ اهڙو فقط هڪ مثال نظر آيو آهي— اميرخسرو جو سلطان محمد جي شهادت تي مرثيو. نه فقط اهو، پر ان دور ۾ باغي شاعر فقط هجوگو ٿيندا ها. پيڙهي هجوگوئيءَ جو به اهڙيءَ طرح اهل نه هو،

جهڙيءَ طرح قصيده گوئي جو (سُر بلاول ۾ گربخشانيءَ جي رسالي ۾ آهي، نه ٽرمپ جي ۾؛ مان اها قصيده گوئي ڀٽائيءَ جو ڪلام نه ٿو سمجهان.) ظلم هن ۾ فقط مظلوم لاءِ رحم ۽ ظلم لاءِ نفرت پيدا ڪئي آهي. ڇمي سگهندين ته تاريخ جا آهي ڪهڙا حادثا هئا، جن شاهه کان هڙيون سٽون لکارايون هيون:

ڪانارا ڪنڌڪن، جنين لوهه لڳن ۾.

—

رهي اڄجي راتڙي، تن واڍوڙن وٽاهه،
جن کي سُور سرير ۾، گهٽ منجهارا گهاهه،
لڪائي لوڪاهه، ٻاڻه ٻڌن پٽيون.

—

ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو.

—

سُرهو سَر وڃائيو، ڪوڙن ڪانيرن،
رُنا روهه وڃن، هيڪاڻيءَ کان هنجڙا.

—

حسن و جمال سان ته مون کي به محبت آهي، پر باهه جي وقت ٻٽيءَ جي ضرورت ڦلواڙيءَ کان وڌيڪ فاير برگيڊ کي آهي. جنهن هٿ ۾ ٻنسري هئي، ان ۾ ٻيو ڳـل ڏسي وائڙو نه ٿيءُ. ڪنهن به سچي شاعر لاءِ حقيقت کان دائمي فرار ناممڪن آهي. ڪلا قدرتي آهي، ڏيڻ جو ڪوڙو ٺڪار نه آهي. پر اها جمالياتي دنيا ڇا آهي؟ ڇا اها فقط گل ۽ بلبل، زلف ۽ رُخ جي دنيا آهي؟ ڇا اها فقط ازل جي ڇڪ ۽ ابد جي چوٽي آهي؟ ڇا ڀٽائيءَ جي انهيءَ سٽ 'ڪانارا ڪنڌڪن، جنين لوهه لڳن ۾' ۾ سونهن نه آهي؟ ۽ جي آهي ته اها سونهن 'ڪانياري' ۾ آهي يا هن جي 'ڪنڌڪڻ' ۾ آهي يا انهيءَ لوهه ۾ آهي جو هن جي لڳن ۾ پيهي ويو آهي؟ اسپتال ۾ ڪنهن زخميءَ جي صورت جمالياتي احساس ته نه

آڀاريندي آهي؟ نہ، اها سونهن انهيءَ سٽ جي ٻوليءَ ۾ ڪلپنا جي مٺڙ ميلاپ ۾ آهي. شاعر خـود حسن و جمال جو خالق آهي . هن جي زدان ۽ تصور جي شم آهنگيءَ ۾ ئي جمال جي تخليق جو راز آهي. جي ان معيار تي جاچيندين تہ توکي انقلابي شاعريءَ ۾ بہ جماليات احساس جي ڪمي محسوس نہ ٿيندي. ڪرانتيءَ لاءِ تڙف ڪلا کي نهوڙيندي نہ آهي، وڌيڪ ٺاريندي آهي.

ادا حميد، مون کي انهيءَ فنڪار کان نفرت آهي، جنهن کان جيڪڏهن پڇيو وڃي تہ 'تنهنجي ڌرتيءَ تي هيترا انڌير پئي ٿيا، تو ڇا ٿي ڪيو؟' تہ هو جواب ڏئي، 'مان زندهہ رهيو آهيان.' مون کي هر سنڪيءَ (Cynic) ۽ هر ڪائر کان بڇان ايندي آهي. ان ڪري ئي مغربي ادب ۾ مون کي اسپين جي شاعر لورڪا (Gracia Lorca) جي شخصيت ۽ شاعريءَ لاءِ بيحد محبت آهي. هو فاشزم جي خلاف وڙهندي ماريو ويو هو. هن کي پنهنجي پيٽي بورجوا طبقي لاءِ ايتري نفرت هئي، جيتري مون کي سنڌ جي مٿين وچولي طبقي لاءِ آهي ۽ هـن کي جپسي عوام جـي آزاد زندگيءَ سان ايتري محبت هئي، جيتري مون کي ٿري عوام سان ٿي وئي آهي، انقلابي هوندي بہ هُو حسن و جمال جو خالق هو.

ادا، هاڻي رات جا چار لڳا آهن. منهنجي ننڍڙي ڌيءَ ننڊ مان ڪـڙ موڙي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ آئي آهي ۽ مون کي لکندو ڏسي چوي ٿي، 'بابا، اڃا ناڻين، ڇا تـو لکين؟ بتي ٻـاري اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي.' هن کي ڪهڙي خبر تہ هن جي بابا بتي ٻاري سنڌ جي پوري نئين نسل جي ننڊ ڦٽائي آهي.

— تنهنجو پنهنجو

فيبروري ١٩٧٣ع ۾ مدد علي سنڌيءَ ڏانهن لکيل خط

پيارا مدد علي، منهنجا سائين جي.ايم. سيد سان ڪجهه اختلاف نه ٿي سگهن ٿا، ۽ رهيا به آهن، پر مون کي ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي ته سائين سنڌ آهي- منهنجي هن سان پهرين ملاقات ٦ آگسٽ ١٩٧٢ع تي سکر ۾ ٿي هئي، ۽ ان کان پوءِ چار ڏينهن پوءِ هو نظربند ڪيو ويو هو، هو سنڌ جو دورو ڪندي خيرپور پهتو هو، ۽ شام جو سکر ۾ سکر بار جي دعوت تي اچڻو هو، مان ١٢ وڳي خيرپور پهتس، سائين هڪ وڏي ميڙ ۾ اسٽيج تي ويٺو هو، ۽ تقريرون ٿي رهيون هيون- مان به پاسو ڏيئي هن جي پيرن وٽ ويهي رهيس، سائين جي پٺيءَ پاسي ٻه بندوقچي ٻرائيون رائفلون جهليو بيٺا هئا، ۽ ميڙ جي چوڌاري سنڌي ۽ غير سنڌي پوليس آفيسر اسٽين گنون تاڻيو بيٺا هئا، ته متان ڪوئي فساد نه ٿي پوي. جي.ايم. سيد سنڌ ۾ به محفوظ نه هو- سنڌ، سنڌ ۾ به محفوظ نه هئي. ان وقت مونکي به شعر پڙهڻ لاءِ چيو ويو ته مون سر ڪيڏارو ٻڌايو جنهن ۾ هيٺيان بيت به هئا:

سدا اپريا سنڌ ۾،
ڪوپا ڪنجل لوڏ،
هوڙهايون ۽ هوڏ،
ڏسي پنهنجي ڏيهه سان-
سدا اپريا سنڌ ۾،
ڪوپا ڪيهر وڪ
ڏوران جن جي ڏڪ
ويريءَ جي جهپائيو.

ميٽنگ بعد سائينءَ سان ڪجهه وقت تنوير جي جاءِ تي گذريو ۽ پوءِ اهو چئي اجازت ورتم ته سکر ۾ ملنداسين.

سکر ۾ جي.ايم. سيد جي دعوت انڊس پئلس هوٽل ۾ هئي، مان ساڳي ڇهين وڳي اتي پهتس ته سيئي وڪيل وانڍڙا ٿي لڳا. رشيد ڀٽيءَ کان معلوم ٿيو ته سائين کي سکر پهچڻ کان پوءِ دل جو دورو پيو هو، ۽ هو هڪ ڪمري ۾ آرامي هو؛ مان ڪمري ۾ ويس ته ڏٺم ته سائين اکيون ٻوٽي ليٽيو پيو هو، ۽ هن جو نوڪر هن جي پيرن کي زور ڏيئي رهيو هو. مون نوڪر کي اشاري سان ٻاهر هلي وڃڻ لاءِ چيو. ۽ پاڻ سائينءَ جي پيرن کي زور ڏيندي سوچيو ته انهن پيرن ڪيڏو نه پنڌ ڪيو آهي، پر پوءِ به انهن جي منزل ڪيتري نه دور آهي - مون اهو سوچيو ته پنهنجي بقا لاءِ جدوجهد ڪندڙ قوم لاءِ شخصيت پرستي ڪيڏي نه ضروري هوندي آهي. تاريخ شخصيتون اپاريندي آهي، ۽ شخصيتون تاريخ کي اڳتي وٺي وينديون آهن، شخصيتون تاريخ جا پير آهن، تاريخ انهن کان سواءِ جـڏي هوندي آهي، لينن کـان سواءِ روس ۾ انقلاب ايترو جلدي نه اچي ها، ڪاسٽرو ۽ هوچي منه، کان سواءِ ڪيوبا ۽ ويٽنام اڄوڪا ڪيوبا ۽ اڄوڪا ويٽنام نه هجن ها- ۽ جي.ايم. سيد، کان سواءِ دودي ۽ دولهه دريا خان، جي سنڌ هميشه لاءِ دفنائجي وڃي ها. ايتري ۾ سائينءَ، اکيون پٽيون ۽ مونکي ڏسي مرڪيو. اسان ٻنهي جي اکين ۾ ڪو ٻي اختلاف نه هو، ڇو ته ٻئي ساڳي منزل ڏانهن ڏسي رهيون هيون، باقي اهو ٻئون سفر ڪيئن طئه ڪجي، منهنجي لاءِ اهو فيصلو مون کي پاڻ ئي ڪرڻو آهي، ۽ مون ڪيو آهي.

— تمهنجو شيخ اياز

انٹرویو

چڻنگ جو چنڊاءُ

شيخ اياز سان هي انٽرويو باقاعده پلان ڪري ڪونه ورتو ويو هو پر هڪ اوچتي ۽ محبت سان ڪيل ملاقات جو تاثر آهي جيڪو نئين ٿهي جي ليکڪ ۽ شاعر نصير مرزا سائس صرف هڪ ڪلاڪ گڏجاڻي ڪرڻ کان پوءِ منفرد ڍنگ سان تحرير ڪيو آهي. هي انٽرويو نما تاثر شيخ اياز جي انهن ڏينهن جو يادگار آهي جڏهن هو ڪافي ناچاڪ هئا. شيخ اياز سان ١٥ آگسٽ ١٩٨٨ع تي ٿيل نصير مرزا جي ان مختصر ملاقات جو هي تاثر ڪونج (انڊيا) نومبر ڊسمبر ١٩٨٨ع واري شماري ۾ شايع ٿيو.

'سگنيچر ٽيون'

تاريخ جي مؤونگ فنگر، ٿورو لکندي، گهڻو ڪجهه ڇڏيندي، سرڪل ۾ ڦرندي ٿي رهي. تاريخ نويس ڪو، ڪراما، ڪاتبين ته آهي ڪونه، جو سڀ ڪجهه لکندو وڃي. ڪجهه ته 'پويان ايندڙ' پاندينڙن لاءِ به راهڻو آهي، جڏهن پيرا سلامت رهن. سفر جاري رهي. آزل تا آبد.

هنن سٽن ۾ مون پيرا ڪنيا آهن. بي گاهه مهل، ادل سومري ۽ آغا سعيد سان گڏجي، 'جنات چوڪ' جون سنهڙيون ۽ پُر پيچ گهٽيون لتاڙي، پراڻي سکر جي ان گهر تائين پهتو آهيان، جنهن ۾ سنڌ جو **Brain** رهي ٿو: **شيخ اياز**.

وڏي پکيڙ ۾ پکڙيل سيمنٽ رنگ جي شاهي عمارت. چوڌاري عالم پناهه جي اوچي ديوار، ديوارن تي لڪيل رنگا رنگي

سياسي نعرا. سلوگنس. گهر دروازي جي ڀرسان پاسي چاڪنگ: MQM (مهاجر قومي موومينٽ)

اندر، انهيءَ شاهي وڏي گهر ۾، شيخ اياز رهي ٿو.
سنڌي شاعريءَ جو شينهن - شير خدا.
اڄڪلهه سنڌس لائيف سرڪل:
روٽين ۾ ڦرندڙ.
گهر، ڪورٽ. آفيس. مطالعو. محدود/ لامحدود دنيا. لکڻ کان سواءِ ڪا ٻي ايڪٽوٽي؟
'نه'. پالٽيڪس؟ 'نه'. مشاعرا محفلون؟ 'نه' جلسا جلوس؟ 'نه' ڪو تحرڪ، ڪا قيادت؟ 'نه'. پوءِ به، جنهن رخ کان، جنهن ڪارنر تان ڏسجي، هن جو جائزو وٺو، شيخ اياز- جهڙو آسٽر پهاڙ. جهڙو ڪارونجهر جبل.

ادل سومرو، گهر- دروازي جا ڏاڪا چڙهي، ٻانهن ۾ گهيري ڪال بيل تي آڱر ٿو رکي. گهنٽيءَ جي ٽررن، ٽررن ڇڻ، پوري، ٻرائي سڪر تي پکڙجندي ٿو محسوس ڪريان.

فليش بيڪ

اوڻيهه سو اناسيءَ جي ايڪٽيهن مارچ تي ٺيڪ ڏيڍ وڳي ٻنپهرن جو، ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. فون کنيم.
25913. ٽو. فائيو. نائين. ون. ٿري؟
Yes!
اوهان سان شيخ اياز ڳالهائڻ ٿو چاهي.
اوچتو مونکي لڳو، سنڌو ماٿريءَ جي پنج هزار سالہ تهذيب، مون سان مخاطب ٿيڻ ٿي چاهي.
هيلو....!؟
منهنجي ڪنن ۾ ماضيءَ جي ماضيءَ ۽ مستقبل جي مستقبل،

جي مهان ڪويءَ جو آواز ٻُڌيو.

نصيرا (اياز چيو):

مونکي 'سائين مرنا' جي اِڪتاري تـي وڄايل، ڏنن واري لانگ پلي جي رڪارڊنگ، ڪئسيٽ تي گهرجي.

What?

سائين مرنا؟ــــ سائين مرنا، جنهن جون اڪتاري تي وڄايل سيڊ ٽيونس، ريڊيو تان، ڪنهن جي غمخواهي پروگرامن جي بيڪ گرائونڊ ۾ يـا ڊيٿ آنيورسريز (**Death Anniversaries**) جـي موقعن تي نشر ٿينديون آهن. جنهن جي هر تار، هر سُر مان، بيابان واڪا ڪري نڪري نـروار ٿيندا آهـن. جن جي ٻڌڻ سان، اڪين جي اکيان مڪليءَ کان به وڏا قبرستان، پکڙجي ويندا آهن. سائين مرنا، جنهن جـي 'اِڪتاري جـو آواز **Wind-up** جـي علامت ۾ پڇاڙيءَ جو اهڃاڻ آهي.

فون تي اياز صاحب سان، شروعاتي 'هيلو هاءِ' ڪرڻ وقت اکين ۾، جيڪا خوشيءَ ۾ مسرت جـي مرڪ هئي. آن ۾ اوچتو، اداسيءَ جو هيڊو رنگ دائرا دائرا ٿي، پکڙجندو ويو.

[فليش بيڪ ختم]

پندرهين آگسٽ ۱۹۸۸ع تي، رات جو ڏهين وڳي، شيخ اياز صاحب در- اوپن ڪيو. گهر دروازي جـي ڏاڪڻ وٽ، ادل، 'شيخ صاحب' سان مونکي انٽروڊيوس ٿو ڪري.

نصير مرزا.

نهايت ڏيرج سان شيخ ايـاز جـو پـاڻ ڏانهن وڌيل هٿ، پنهنجي هٿ ۾ جهلي، هلڪو دٻاءُ ڏنم. جيئن 'گريٽ گڊ اولڊمئن' کـي پنهنجي اندر جي گرميءَ ۾ خلوص جـو ڀرپور احساس ڏياري سگهان.

اياز صاحب، اسان کي، پنهنجي هڪ مختصر، مستطيل نما

اسٽڊي روم ۾ آڻي ويهاري ٿو. اسٽڊي روم جي هڪ سائيڊ سان، نيٽ سان واڻيل ڪرسين جو سيٽ. ڪرسين تي آرامده ڪُشن رکيل. وچ ۾ ننڍڙي ٽيبل. ٻيءَ سائيڊ کان آمهون سامهون ڪبٽ. ڪبٽ ۾ اندر، مٿان، پاسن کان، ڪتاب ـ سوڙها ٿيل، هڪ ٻئي سان، سلهاڙيل، هڪ ٻئي مٿان سٿيل. (لڳو هنن ڪتابن کي ڪنهن هٿ جو ڇهاءُ ڏٺي ورهيه لنگهي ويا آهن). ڪبٽن جي مٿان رسالا، اخبارون، ميگزينس جا بنڊل. انهن جي اوچائي ڇت تائين. (آبوءِ! اهو سڀ ڪجهه، اياز اڪيلي سر پڙهيو آهي. اهو سوچي منهنجا هوش خطا ٿا، ٿيو وڃن.)

اياز صاحب ٻڌايو ٿي، گهر ۾ مون کان، زرينه (زال ۽ 'ٻوا' کان سواءِ، ڪوبه ڪونهي. هڪڙو پٽ ٻارن سوڌو ڪراچي ۾ سيٽل آهي.

ٻيو Abroad.

ڳالهائيندي ڳالهائيندي، هو، اسانجي سٽ مان، اوچتو، آٿي ٿو ڪڙو ٿئي. چيائين: هينئر ماني کائي، پنجن منٽن کان پوءِ دوا جو ڊوز وٺڻو اٿم. مون ڏٺو، شايد گهٽ سوجهري سبب، يا آءِ، سائيٽ ويڪ هجڻ سبب، اياز صاحب پيرن جي گسڪي سان رستو ڳولهي اڳيان وڌيو ٿي. اسٽڊي روم جي دروازي مان وچڙندو، اندر گهر ۾ داخل ٿيو. باوجود، ٻيڙي در بند ڪرڻ جي، سنهڙي ڇيوٽي رهجو تي وڃي. اندر خوبصورت ڊرائنگ روم جو منظر. فرش تي قالين وڇيل. چوڌاري صوفا سيٽ. ڪارنر تي ٽيبل. ان تي ڪتابن جو شيلف. ٻرسان تي. ويءَ تي رکيل، فريم ٿيل ڪائي بليڪ اينڊ وائيٽ تصوير. انهيءَ سموري سينريو ۾ پيرن جي گسڪي سان گهمندڙ: شيخ اياز. پاڻيهڙ، خالي عمارت ۾ تن تنها، ڀٽڪندي، مون ٻڌو. هو. سلسل ڪنهن کي پڪاري رهيو هو. ٻوا... ٻوا ـ ٻوا... ٻوا...

انهن ڏي پيرن تي، اياز صاحب جي پيرن جي گسڪي جو

رخ، پاڻ ڏانهن محسوس ٿــا ڪريون. ڪنهن زوردار ڌڪي سان، دروازو اِئين ڪليو جڻ طوفان ۾ ٻيڙيءَ جا سڙهه ڦڙڪندا آهن.
دروازي جي ڪليل فريم ۾، هو اسانجي سامهون بيٺو هو.

هٿن ۾ سهٽي ٽري. ٽري ۾ رکيل، برف جــي ڪاٺمز سان ڀريل ٻاٽول. پاڻيءَ جي دنگي. ٽي خالي گلاس ۽ گلابي، ’جام شيرين‘.

هاڻي اياز، منهنجي ڪلوز ــ اپ ۾ هو.
اڇي سلوار ۽ اڇي لون جو پهراڻ پاتل.
پيشانيءَ تي ٽڙيل پکڙيل، اڇا ڪارا وار.
گهاٽا ڀرڻون.
ڀرپور سانورو چهرو ــ عقابي اکيون.
[اياز کي ايترو ويجهو ۽ ايترو ڀرپور نموني ڏسڻ جي اِن سوئمبر ڪان وٺيڪ، مون لاءِ ٻيو پلا کهڙو سوئمبر ٿي سگهي ٿو؟ پاڻ کي، پاڻهي جواب ڏنم. ’ڪوبه نه!‘]

ٽري، ٽيبل تي رکندي پڇيائين:
بسڪيٽ وغيره....؟
’نه ڪجهه به نه‘ سڀ گڏجي ڪورس جي انداز ۾ وراڻيون ٿا. ساني ڪاٺي موٽي اچو. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.
[الاڏــي ڪيستائين ننڍڙي لائبريريءَ ۾ اسانجــي آوازن جــا پڙاڏا گونجندا رهيا. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.]

هن چيو پئي: مون وٽ ملڻ وارن لاءِ، ۽ شايد زندگيءَ لاءِ به هاڻي وقت، گهٽ آهي (پاڻ کي خبردار ڪيم. ڪاڪا! هي ڪهڙي سمئي تون هتي هليو آيو آهين؟ اهڙي سمئي، جڏهن هن جو پل پل آملهه، ۽ گهڙي گهڙي قيمتي آهي).
موٽ منهنجي گهرــ دروازي تي بيٺو آهي (اياز صاحب جو

آواز، آنڊر-ٽون هو) مان هاڻ اٿين آهيان، جو هر ورق، آخري دفعو پيو ورايان. هاڻ جڏهن مان ٦٥ سالن جو ٿي چڪو آهيان، زندگي کي پنهنجي End ڏانهن پل پل ويجهو ٿيندي پيو پائيان. (۽ اياز صاحب جي ڳالهين جي بيڪ گرائونڊ ۾ 'سائين مرنا' جون ڊيٿ ٽيونس وڄڻ شروع ٿي ويون) زندگيءَ جي نوٽ بڪ جا پنا، پورا ٿيڻ وارا آهن. چند صفحا وڃي باقي بچيا آهن. مان مسلسل ڏينهن رات لکندو، رهندو آهيان. ريٽائر ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن ريٽائر ڪامورا فل ٽائيم، ڪنهن، نه ڪنهن عبادت ۾ جنبي ويندا آهن. مون وٽ هن چمار ۾، لکڻ ئي وڏي عبادت آهي.

زندگي ۽ موت جي فلاسفيءَ کي جستيفاءِ ڪندي، هو مسلسل (بنان پڇڻ جي) ان ٽاپڪ تي قنوطي انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو. نڌهن اوچتو، مون ڪيس وچ ۾ انٽرپٽ ڪيو. ايڏي فرسٽريشن ڇو؟ مون ڪراس ڪوسچنگ شروع ڪئي ۽ اچانڪ ڪمري ۾ چڻ چٽنگ جو چتاءُ ٿيو. اياز صاحب جو موڊ آف ٿي ويو. هن جو پاري آواز، ويتر پاري ٿي ويو. مون کي پنهنجي ڪنڌ تي، ڪالر پويان، پگهر نڪرندو ٿو محسوس ٿئي. گهڙيءَ لاءِ ذهن جي آس پاس ايڏو ڳوڙ ٿو محسوس ڪريان، ڄڻ منهنجي سامهون ڪوئي جهاز ڪرئيش پيو ٿئي. وچ وچ ۾، 'ادل'، موبڪي ڊفينس ڪندو ٿو رهي. پشيمانيءَ منجهان، مان پاڻ کي چنبيان ٿو. "ايڊيٽ! بي عقل. نادان. جاهل! عقل وارن اڳيان آول جلول ڳالهيون، بي معني سوال ڪونه آٿاربا آهن. جن ڳالهين بابت ڊيٽيل جي ڄاڻ نه هجي، با ادب ٿي. خاموشي سان آها ٻڌڻ گهرجي ۽ بس". ان کان پوءِ، ان ٽاپڪ تي، مان هن کي ٻڌندو رهيس. منهنجو ري- ايڪشن. رکو ڇهري جا ايڪسپريشن. هون.... هون.... ها، اچا! (۽ حرف ندا) - واه - زبردست - اوه! مارولس - گڊ.

هاڻي اياز صاحب کي ماني کاڌي پنج منٽ گذري چڪا هئا. دوا جو وزن وٺڻ لاءِ، هڪ دفعو وري هن، اندر گهر جو رخ رکيو.

اندر ويندي، شيخ اياز، زندگيءَ جي ڏکي ڪاريڊار ۾ مون کي اڪيلو بيٺل نظر آيو. اهڙو شخص، جنهن جو فائل (بقول سندس) عنقريب بند ٿيڻ وارو آهي.

اوچتو هوا جي زور تي دروازو پنهنجو پاڻ بند ٿي ويو: ٺا ٺڙڪ.

ڪنهن ڪتاب وانگر اڄ
در کليل پيو آهي
باغ يادگيرين جو....
ساٿوئيون سڀئي ڇڏي
اڄ ڇڄليل پيو آهي.

پنهنجي جنم ڀوميءَ واري شهر شڪارپور ۾، هڪ شام جو پنهنجي گهر– اڱڻ ۾، 'بابا' سان گڏ ويٺو هئس. اياز صاحب، پنهنجي يادگيرين جي اسٽاڪ جو دروازو کوليو: ڇڪار سبب، مٿيءَ منجهان هڳاءُ پئي نڪتا. سرڪل ۾ رکيل موڙن پرسان ڪٽ رکيل ۽ ڪٽ تي ڏريل وهاڻي تي ٽيڪيل/آهليل بابا. حقي جي نئي سندس چپن ۾.... ۽ هوا ۾ تماڪ جي دونهين جا دائرا.

مان پرسان موڙي تي ويٺل. هٿ ۾ ڪليل 'الف ليلي' جي قصي وارو عشقيہ داستان. ڏيان ۽ دلچسپي سموري، ڪتاب جي سٽن ۾.... السلام عليڪم.... اوچتو آن چپ – ماٺار ۾ ڪنهن سلام ورايو. آهو منهنجو 'مامو' هو. بابا سان خوش خيريافت ڪندي سندس نگاهہ اوچتو منهنجي هٿ ۾ جهليل 'الف ليلي' واري قصي تي پئجي وئي. ڪاوڙجي پيو. بابا سان مخاطب ٿيندي چيائين: "پٽهين ڪي جهلين نٿو، هينئر کان ئي، ههڙا ڪتاب ويٺو پڙهي!" بابا حقي جي نئي تان چپ هٽائي، نهايت ڌيرج سان ورائيس. ڀائو! آخرڪار به پڙهڻا تہ اٿس! ڀوءِ هاڻي کان ئي ڇو نہ....!؟

آن ئي زماني ۾، مون شڪارپور مان جاري ٿيندڙ رسالي 'سنڌوءَ' ۾ نادر بيگ مرزا جي ڪهاڻي پڙهي هئي. ڀانيان ٿو آها

١٩٣٢ع جي ڳالهه آهي. مان نون سالن جو مس هوندس. نادر بيگ جي آهنا ڪهاڻي، مونکي ڪافي ٿرلنگ لڳي هئي. ڪنهن سيٺ جو پٽ ڪنهن ڀنگياڻيءَ سان عشق ڪري، کيس Own ڪرڻو ڪري. آن زماني جي لحاظ کان اِهو ٽاپڪ ڪافي بولڊ هو. ۽ آن ٽاپڪ تي، نادر بيگ، نهايت جرئت سان نئين اسلوب واري اصلوڪي ڪهاڻي لکي هئي. جيتري قدر ياد پوي ٿو، مون آهائي پهرين سنڌي ڪهاڻي پڙهي هئي.

نادر بيگ مرزا جي اِشوءَ تي ڳالهائيندي، اوچتو اياز صاحب، ٽريڪ بدلائي، اسان سڀني تي پنهنجي يادن جي رنگ رتي آمبريلا تاڻي ڇڏي. رنگا رنگ يادون. يادن جا رنگين دائرا، جوانيءَ جا ڀرپور واقعا — ۽ دروازا کلندا ويا. مون ڏٺو، هن جي اکين جي سڌ ۾، ڪا ريکا دور ڏنڌلڪي ۾ روشن ٿيندي وئي.

روشن!؟

آءٌ مين، روشن مغل....!؟

يادن جي ايوان ڏانهن، ماضيءَ جي ڳڙکين مان ڏسندي، اياز صاحب سمائلنگ فيس سان چيو: 'نه' — ڪيتريون ڳالهيون محض اسڪينڊل. محض لپو-سروس آهن. روشن مغل بابت جو ڪجهه حقيقت ۾ آهي آهو پنهنجيءَ آتم باءِگرافيءَ ۾ چاڙهيندس. ان جي ياد، هن جي وجود جي روشني ۽ ٻيون ڪيتريون ئي روشنيون منهنجي امانت آهن.

روشن مغل جي، روشن يادن مان اوچتو، مرحوم حفيظ شيخ اُئين نڪري نروار ٿيو، جئن گل ٽڙڻ سان، پنکڙين مان خوشبو برآمد ٿيندي آهي.

مون چيو: اوهان جي ڪن همعصرن کان ٻڌو اٿئون ته روشن جي مسئلي تي، اوهان ۽ حفيظ شيخ وچ ۾ ڪا چپڪلش....!

No. روشن مغل يا ڪنهن ٻئي اِشوءَ تي منهنجي مرحوم حفيظ شيخ سان ڪابه دشمني، ڪاٻه جيلسي ڪانه هئي. حفيظ، اسان جو

ساٿي هو. يار هو. سکر ۾ ٻيرلوءِ جي، ڪنهن گهٽيءَ ۾ هن جو گهر هو. حفيظ مجزوب ٽائيپ، ٻـولڻ ڳالهيون ڪندڙ شخص، ۽ خواجه سليم جو گهاٽو دوست هو. مان رشيد ڀٽيءَ سان گڏ، سکر جي جيل ۾ هئس تہ، اوچتو صبح جو جيل ڪوليءَ ۾ هن جي دکدائڪ ڏيٿ جي خبر ٻڌم. بيحد دک ٿيم. ويچارو حفيظ شيخ **Poor Soul:**

[”جڏهن روح جا ريلا سڪي ويندا آهـن تڏهن نہ، توتي معيار، نہ مون تي“ حيدرآباد ۾ حفيظ شيخ جـي تربت تي ڪتبي تي اڪريل اکر. جيڪي هاڻي سندس جُهرندڙ قبر جي سيرانديءَ ڏڄي ٻڌران ـــ محض ڪتابن ۾ محفوظ.]

اهي سڀ قبرون
جن تي ڪوبہ ڪتبو ڪونهي
اهي سڀ منهنجون آهن (سلطانہ و قاضي)

ماڻهو چون ٿا، شيخ اياز ڪئرفل انداز ۾ ٿو زندگي گذاري. موت کان ڊڄي ٿو. اِن ڀوَ ۾ سگريٽ نٿو ڇڪي. ڊرنڪ ڇـڏي ڏني اٿس. آءِ سي.... منهنجا قُقُڙ، سگريٽ جو دونهون نٿا اڪسيپٽ ڪن! نٿـو ڇڪيان سگريٽ. صحت! فـزڪ. چمار، ڊرنڪ نٿـي هنڊائي سگهي. ڇڏي ڏنو اٿم پيئڻ.... ۽ مـان ڪو شرابي آهيان؟ هيبچوئل ڊرنڪر آهيان....؟. نو! مان ناهيان شرابي.... شرابي ناهيان مان.... گمڀيرتا ۽ ڪاوڙ سبب، ڪن پلڪ لاءِ، هـن جـو **B.P.**، هاءِ ٿي ويو. مون ڏٺو: اياز صاحب جي ٻن آڱرين ۾، آڻ دکيل سگريٽ، سندس رکن ۾ گردش ڪندڙ رت جيان، گول گول ڦـري رهيو هو. گول گول گول گول....

[رليڪس ـــ رليڪس ـــ رليڪس]

شاعر آهو وڻ هوندو آهي،

جنهن جا گل،
هن جي موت کان پوءِ
اڃا کان به، وڌيڪ ٽڙندا آهن!

همعصر ڪڏهن به هڪ ٻئي کي، صحيح نموني اپريشئيٽ نه ڪندا آهن. اِهو ازل جو ڪوئي قانون آهي. پوءِ، ايندڙ نسل ئي، آنهن کي صحيح معنيٰ ۾ ايڪناليج ڪري سگهندو آهي.

باوجود اِن عذر پيش ڪرڻ جي، مان اياز صاحب جي آڏو ڪجهه نالا وٺان ٿو:

نارائڻ شيام.

شيام، مونکي وڻندو آهي. هو جديد سنڌي شاعريءَ جو، هڪ وڏو شاعر آهي.

نياز همايوني.

گهڻو عرصو ٿيو آهي. نياز سان منهنجي ملاقات نه ٿي سگهي آهي.

مون چيو: نياز صاحب جي شاعريءَ بابت ٿو پڇان
اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس

شمشيرالحيدري

شمشير جو جيڪو نازو 'آزاد نظم جي اوسر' بابت مونو گراف ڇپيو آهي. هڪ نظر ڏٺم. پريس ڏانهن موڪلڻ کان اڳ، آن ۾ نوان اضافا ڪري ۽ فوٽ نوٽس ملائي، آن کي آپ ڏو ڏيٺ بڻائڻ گهرجي ها.

مون چيو: مان شمشيرالحيدريءَ جي شاعري بابت پيو پڇان.
اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس.

تنوير عباسي

تنوير صاحب جي شاعري بابت ڳالهائيندي، اياز صاحب فارسي شعر پڙهڻ شروع ڪيو.

مان چيو: ٽرانسليشن پليز.

اياز صاحب مرڪندي، فارسي شعر جي معنيٰ ڪجهه هن ريت ٻڌائي.

....

....

[فارسي شعر جي ٽرانسليشن ـــ آف دي رڪارڊ]

ڀلا خود شيخ اياز صاحب جي شاعريءَ لاءِ ڇا ٿا چئو؟

اِن سوال جو جواب، اياز صاحب ڪونه ڏنو. سندس ڪتاب، ”ڀڙ ٿو ڀُور ڪري“ مان کولي هٿ ڪيو اٿم.

همالي جي جاءِ پرڻ ٿو چاهين؟

منهنجي موت جي انتظار ۾ آهين!؟

اڄ جو نوجوان شاعر، نهايت ذهين ۽ ٽئلينٽيڊ آهي. ۽ مان کيس ڀاڱي آن مان مطمئن آهيان. اياز صاحب اطمينان جو اظهار ڪندي ٻڌايو ته: ۳۱ مارچ تي، سنڌي ادبي سنگت جي سنگت ايواردس ورهائڻ واري تقريب لاءِ، حيدرآباد ۾ هئس ۽ جويي صاحب سان سندس جرنلسٽ ڪالوني واري گهر ـ ڪمري ۾ ڪجهه نوجوان ليکڪن جي سٽ ۾ ويٺو هئس، تڏهن جويي صاحب چيو: اياز! هنن نوجوانن ۾، هڪ نوجوان ڏاڍو ڀلو شاعر اٿئي. پرائيويسيءَ ۾ ويهي، هن ڪان هوند، ڪجهه نظم ٻڌي وٺ ته، چڱو. پوءِ آن نوجوان کي ٻئي ڪمري ۾ وٺي، وجي، مون ٻڌو.

سچ پڇ تـــ، آن نـوجوان جـي شاعري، مـونکي پنهنجـي Continuty لڳي.

[سکر کان حيدرآباد موٽي، مون يڪدم حيدرآباد جي سڀني نوجوان شاعرن کان پڇو: عزيزو؟ اياز صاحب کي، اوهان مان، ڪنهن الڳ روم ۾ ويهي، شاعري ٻڌائي هئي. هر ڪنهن جو اِهوئي جواب: 'نه يار'! مان ته ڪونه هئس.... مان به ڪونه هئس. (ٻئي جو جواب) .... نه يار مان ڀي ڪونه هئس. (ٽئين جو جواب)]

۽ ايـاز صاحب، نـويڪلائي ۾ ويهـي، جنهن خوشنصيب نوجوان شاعر ڪان، سندس شاعري پڙي هئي، اُن جي نالي جو، اڄ تائين ڪو پتو ڪونه پئجي سگهيو اٿم.

اياز صاحب جـي اسٽڊي روم منجهان آئـي، جنات چوڪ ڏانهن ايندي، موڪلائڻ ڪان ڪجهه گهڙيون اڳ، هن چيو: نصير! منهنجو گهر وٺيو توڪي؟ (مون ڏٺو، اياز صاحب جـي اِن گهر جو رخ تاريخ جي ڪئميرا ڏانهن هو. دل ۾ چيم، هڪ ڏينهن اِهو گهر سنڌي ادب جـي تاريخ ۾، ايتروئي مانُ ماڻيندو، جيترو رتبو دنيا جي، ادب جـي تاريخ ۾، شيڪسپيئر، ڪارل مارڪس، پڪاسو ۽ جيڪ لنڊن جا گهر ماڻي چڪا آهن).

مون هڪ دفعو وري اياز صاحب جي سيمنٽ رنگ بلڊنگ تي نظر وڌي. ڪنهن وڏي آڳوٺ جيڏو ته منزلهه گهر، اندران وشال. ٻاهران وڏي پڪيڙ ۾ پکڙيل. مون ڏٺو ته اِن بلند عمارت جي پڪ ۾، اُن ڪان بـه بلند شخص، اسان سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي، وک وک هلندو جنات چوڪ ڏانهن وڌي رهيو هو. مون مڙي ڏٺو. گهر جي ديوارن تي رنگا رنگ سياسي سلوگنس ۽ درواري ۽ درين جـي پاسي ڪان چاڪنگ هئـي (معاف ڪجو اِهـا ڳالهه مون ڪان ريپيٽ ٿي وئي آهي)

چوڻ چاهيم تـه، اِهـو سڀ ڪجهه پنهنجي گهر ـ ديوارن، درين ۽ دروازن تان، رب ڪرائي، ميٽرائي ڇو نٿا ڇڏيو؟ پر چيم ڪونه. چيم: مـان اوهانجي ڪـهن شاعريءَ جـي مجموعي جـو Preface لکڻ تـو چاهيان. چيائين: منهنجي جيڪا بـه شاعـري، منهنجي سيني مجموعن مـان تـوکي سُوٽ ڪري، سليڪٽ ڪر. مهاڳ لک، ڇپائڻ جي اجازت اٿيئي.

مون ڪجهو ڪجهه بہ ڪونه. چپ رهيس ۽ اُنهيءَ لحظي اچانڪ جنات چوڪ تي لوڊ شيڊنگ سبب بجلي هلي وئي. هڪ موڙ

ڪان ٻئي موڙ تائين پوري گلي سنسان. نه اسٽريٽ لائيٽ، نه ڪنهن در اڳيان ڪا روشني. چوڌس گهپ اونداهه. اچانڪ، اياز صاحب جا، ڪجهه گهڙيون اڳ چيل اکر، ذهن ۾ جرقل وانگر جهرڪڻ لڳا: مان سنڌي ادب جي تاريخ جو، هڪ وڏو جن آهيان. اوچتو، جنات چوڪ تي آڌيءَ رات جو، گهٽيءَ جي موڙ وٽ بيٺل شيخ اياز، مونکي واقعي ڪنهن پراسرار جن جو روح لڳو. آچن ڪپڙن ۾، ٽن پاڇولن جي دائري ۾ اچانڪ شيخ اياز صاحب جو ٻهراڻ ۽ پاڇولو هوا ۾ لڏڻ لڳا. تڏهن ڪنهن پراسرار هيلو سينيشن جهڙي منظر ۾، ادل سومري، آغا سعيد ۽ مون، نمبر وائيز، هٿ ملائي، هن ڪان موڪلايو. مون جهڪي سنڌس چرن ڇهيا، ۽ پنهنجي پاڇولي کي سنڌس پيرن ۾ جهڪندو پکڙجندو ڏٺم ـ ۽ گم.

’ڪلوزنگ‘

پراڻي سکر ڪان نئين سکر ڏانهن نيندي، ’ٽانگو‘، معصوم شاهه جي مناري واري چاڙهي لهي، گهنٽا گهر ڏانهن ڊوڙندو رهيو. مون واچ ۾ ڏٺو. رات جا ساڍا ٻارهن. سکر جو آسمان ستارا ستارا.... رستا سنسان. ڪنهن اونهي سناٽي ۾ گم. رستن جي ٻنهي پاسي، سکر شهر جون اِتهاسڪ جايون. ديوارن تي انهن جا هيبتناڪ پاڇولا. خالي روڊ تي ڊڪندڙ گهوڙي جي سنبن مان نڪرندڙ آواز. ٽپ ٽپ، ٽپ ٽپ.... مون رليڪس ٿي اکيون پوري ڇڏيون ـــ ۽ اياز صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون، جيڪي پنڌن هڪ ڪلاڪ دوران، مون پنهنجي ذهن جي ٽيپ رڪارڊر تي، ٽيپ ڪري ورتيون هيون، هر هر روائينڊ ڪري ٻڌندو، ۽ دهرائيندو رهيس. ٻڌندو ۽ دهرائيندو رهيس.

منهنجي شاعري جو ساٿ آدرش سان آهي

فقير محمد لاشاري ڪسي فيبروري ١٩٨٩ع
جي سنڌ سجاڳ رسالي لاءِ ڏنل انٽرويو.

سوال: توهان جي شاعريءَ سنڌ ۾ هجومن ڏاهڻ ۽ انهن کي چرير ۾ آڻڻ جو ڪم شروع ڪيو. جنهن جو هڪڙو نتيجو اڄ جي جمهوري صورتحال به آهي. ان جمهوري صورتحال ڏانهن توهان جو ڪهڙو رشتو ٺهي ٿو؟

جواب: مان ساري عمر جمهوريت، انسان جي عزت نفس ۽ هن جي برابريءَ لاءِ وڙهيو آهيان. قلم منهنجي تلوار به رهي آهي ته صليب به.... نه رڳو اهو پر برصغير ۾ مون جنگ ۽ ڇڪتاڻ جي مخالفت ڪئي. نه رڳو مون ايوب خان کي مخاطب ٿي لکيو هو.

منهنجو اکيهه پڇين ٿو آمر
منهنجا گيت ڪنهي سگهندين تون؟

نه رڳو اهو پر ١٩٦٥ع واري جنگ جي خلاف به لکيو هو. اهو نظم هڪ وال پوسٽر تي ڇپي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لڳايو ويو. خيرپور جي ڪمشنر مونکي گهرائي پڇيو ته توکي ڇا گهرجي؟ ڪوئي عهدو گهرجي ته ٻڌاءِ، مون هن کي جواب ڏنو ته منهنجا عهدا ازل ۾ آهن. مونکي رڳو پنهنجي تحرير جي آزادي گهرجي. پر هو منهنجي آزاديءَ اظهار کي بار بار نهوڙيندا رهيا. نه رڳو هنن منهنجن ڪتابن 'پونر پري آڪاس' 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' تي بندش وڌي. نه رڳو مونکي باربار قيد و بند ۾ وڌو ويو پر ڪيئي دفعا جڏهن مونکي حيدرآباد ۾ صدارت ڪرڻ جي لاءِ گهرايو ويو، پوءِ اها مشاعري تي صدارت هجي يا ڪنهن ادبي ڪانفرنس تي. مونکي شهر نيڪاليون ڏنيون ويون.

چوڪيداري سي- آءِ- ڊي جو پهرو هيو. گهرتي، آفيس تي، ڪورٽ ۾، اچڻ وڃڻ تي، گهمڻ ڦرڻ تي، هر ڳالهه جي رپورٽ ٿيندي هئي. سي-آءِ-ڊي جا نادان ۽ جاهل رپورٽر منهنجيءَ شاعريءَ تي رپورٽون ڪندا ها ته انهن ۾ وطن دشمني آهي، اسلام دشمني آهي. رجعت پرست اخبارن هزارين ڪالم لکيا. اردوءَ ۾، انگريزيءَ ۾، سنڌيءَ ۾. اسلام جا ٺيڪيدار ملا ۽ مشائخ وچڙي ويا، ۽ وري مونکي ۱۹۷۰ع واري جنگ ۾ جيل ۾ وڌو ويو. پر پٺ سنڌ جي پيپلز پارٽي ۾ رزوليوشن بحال ڪيو ته منهنجو جنگ سان ڪوئي واسطو نه آهي مونکي يڪدم آزاد ڪيو وڃي، پر گورنمينٽ جي نادان ۽ متعصب بيوروڪريسيءَ منهنجي قيد و بند جو پيو ٽرم به وڌايو. جيستائين بنگلاديش وجود ۾ آيو. ملڪ ٽٽي ويو، ۽ شهيد ڀٽو پاڪستان جو چيف مارشل لاءِ پرائمنسٽر ٿي آيو. يڪدم سنڌ جي گورنر سکر جيل ۾ فون تي آرڊر ڪيو ته مونکي ڇڏيو وڃي. لکت ۾ آرڊر پهتا. شهيد ڀٽي پوءِ پاڻ جمهوريت بحال ڪئي. ۷۳ جو آئين وجود ۾ آيو. ۷۷ ۾ هو گرفتار ڪيو ويو، لڳ ڀڳ سال عرصو هن جيل ۾ اذيتون برداشت ڪيون. چلي ۾ فوجي ڪوڏي تا ڪان پوءِ آلندي به بندوق کڻي ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو. وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. ڀٽو بيوس هو. بندي وان هو، بيمار هو. هو ٻن سالن کان وڏيڪ ضياء جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ آخر نه مڃيائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو. شاهه بلاول به اڌ ڪلاڪ گهاڻي ۾ پيڙايو ويو هو. هو ٻن سالن لاءِ وڌيڪ پنهنجي پيچ و تاب ۾ رهيو، اضطراب ۾. شاهه عنايت ڪي گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ تلوار هيٺان سر رکي شهيد ڪيو ويو هو. ڀٽي وانگر پورو سال سڄيل مهاڙن جو عذاب نه پوڳيو هئائين. شهيد ڀٽو برصغير جي عظيم ترين شهيدن مان هو.

هاڻي به بينظير جي روپ ۾ هو اسان سان آهي. هوءَ شهيد ڀٽي جو جسماني ۽ روحاني ورثو آهي. مون کي اميد آهي ته هوءَ جمهوريت سان، انسان جي عزت نفس سان، انسان جي برابريءَ جي

جذبي سان، عوام جي فلاح ۽ بهبود لاءِ باربار ڪيل اقرار سان پنهنجو وعدو نڀائيندي. پنهنجو سات جمهوريت سان آهي، سنڌ ۽ پاڪستان جي عوام جي روحاني آزاديءَ سان آهي، امن سان آهي، عوام جي اقتصادي خوشحالي سان آهي، عوام جي برابريءَ جي خواهش ۽ عزت نفس سان آهي، پوري ساڈوٿ ايسٽ ايشيا ۾ امن، ڀائيچاري ۽ فوج ڪشيءَ جي مخالفتن سان آهي. مونکي يقين آهي ته اهي آدرش محترمه بينظير جا به آهن ۽ جيستائين هن جا اهي آدرش رهندا، ۽ مان ڀانيان ٿو ته، هوءَ پيءُ وانگر اڏول رهندي، تيستائين هن سان سات رهندو، تيستائين منهنجي شاعري سياست سان همرڪاب رهندي. پر مان ورجايان ٿو، منهنجي شاعري جو سات انهن آدرشن سان آهي. ڪنهن فرد سان نه آهي. فرد به تيستائين معنيٰ رکن ٿا، جيستائين انهن جو عڪس انهن آدرشن ۾ آهي.

سوال: جمهوري صورتحال ۾ سماج جي اڏاوت جي ڏس ۾ توهان جي ذهن ۾ ڪهڙيون ڳالهيون آهن؟

جواب: ”انسان ذات خداونديءَ جو پرتو آهي.“ اهو قول جمهوريت جي جڙ آهي. اهڙو ڪوبه قانون نه ٺاهيو وڃي جو انسان جي عزت نفس کي ضرب رسي. سماج ۾ انهن حالتن جو خاتمو آندو وڃي جي انسان جي عزت نفس جو خاتمو ڪن ٿيون. نه رڳو انسان جي بنيادي حقن سان هٿ چراند نه ڪئي وڃي پر اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هر قسم جي محتاجي، بک ۽ بيماريءَ جو خاتمو آندو وڃي. هڪ فلاحي مملڪت جو قيام جمهوريت جو روح آهي. تعليم عام ڪئي وڃي، علاج جون سهولتون ڏنيون وڃن ۽ جيتري قدر ٿي سگهي ان کي مفت ڪيو وڃي. ضعيفي ۾ پينشن نهايت ضروري آهي ته جيئن عمر ڀر جي محنت کان پوءِ سک جو ساهه کڻي سگهي. مون ته لنڊن ۾ ڏٺو ته جي ڪوئي بيواهو انسان مري ٿي ويو، ته ان جي ڪفن دفن جو انتظام به حڪومت ڪندي هئي. پنهنجي ملڪ جي باشندن کي روزگار جا ذريعا مهيا ڪرڻ به حڪومت جي ذميواري آهي. انگلنڊ ۾ ان شخص کي بيروزگاري

جي پينشن پڻ ڏني وئي، جيستائين ان جي ڪنهن پيشي ۾ ڪنهن ملازمت جو انتظام نہ ٿيو هو. جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ اها آهي تہ انسان سر الاهي يعني انسان الله جو ڪجهہ آهي واري اصول تي عمل ڪيو وڃي. اسان جو ديس تصوف جو ديس آهي. پٺاڻيءَ ۾ بلا شاهہ جو ديس. جن صدين کان انسان جي برابريءَ جو پيغام ڏنو آهي ۾ انسان کي پرتو، ازل سمجهيو آهي، ۽ اهوئي جمهوريت جو روح آهي.

سوال: جمهوريت کي وهندڙ درياهہ وانگر رکڻ لاءِ اسان مان هر ڪنهن کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جواب: هر وقت هر فرد کي حق ۽ انصاف جي ڳالهہ ڇوڻ گهرجي. انسان جو ضمير وڏي ڳالهہ آهي. اٿين نہ آهي تہ ضمير فقط سماجي حالات جي پيداوار آهي ۽ فقط ان جي نشان دهي ڪري ٿو. نہ ضمير اندر جو آواز آهي جو سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط جي وچ ۾ پرک ڪري ٿو ۽ انسان کي اطلاع ڏئي ٿو تہ هو صحيح ڪم ڪري رهيو آهي يا نہ. اهو ڪوئي جاگيرداري دؤر يا سرمايداري دؤر جو وهم نہ آهي. روس جهڙي ملڪ ۾ گوربا چوف جي پيرسترائيڪا ۾ بہ ان تي اسرار ڪيو ويو آهي تہ انسان ضمير جي آواز کي نہ لنوائي. هو جيڪي صحيح سمجهي ان تي عمل ڪري. جي روسين جي اڪثريت اسٽالن جي مخالفت ڪري ها تہ هو اهي ظلم نہ ڪري سگهي ها، جي نيوٽائيمس، ماسڪو نيوز ۽ سوويت ادب ۾ اڄڪلهہ وائکا ڪيا وڃن ٿا. فردن ۽ ادارن کي جمهوريت جي قدم قدم تي حفاظت ڪرڻي آهي. جيڪڏهن حڪومت ڪوئي غلط قدم کڻي، جيڪڏهن حڪومت مطلق العنانيت يا آمريت ڏانهن ڪوئي لاڙو ڏيکاري، جيڪڏهن پريس ۽ اظهار جي آزاديءَ تي ڪائي روڪ ٽوڪ رکي، جيڪڏهن ڪوئي اهڙو قانون پاس ڪيو وڃي جو انسان جي بنيادي حقن تي لت ايندي هجي تہ يڪدم احتجاج بلند ڪيو وڃي. جيڪڏهن قيد و بند برداشت ڪرڻو پوي تہ ڪيو وڃي ۽ جيڪڏهن ان جي خلاف سر جي سٽ ڏيڻي پوي تہ ڏني وڃي. اها زنده قومن

جي نشاني آهي. اهو احتجاج جمهوريت کي زنده رکڻ لاءِ ضروري آهي. پولينڊ ۾ ڪنهن اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو. هن کي اهو پڪو ٿيو ته مان احتجاج تي دستخط ڪندس ته ماريو ويندس. ان ڪري هن جواب ڏنو ته مان دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. ساڳي وقت ٻي اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن چيو ته مان ضرور دستخط ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. اهوئي ورثو اسانکي پيڙهيءَ پيڙهيءَ تائين ڇڏڻ گهرجي. اهوئي جمهوريت کي برقرار رکي سگهي ٿو. سچ جي بروقت حمايت ڏئي ۽ ان لاءِ هر عذاب سهڻ جي جرئت ڏئي جمهوريت جي گارنٽي آهي.

سوال: توهان کي عوام کان پري رکڻ لاءِ ايوب خان جي دور کان وٺي ڪتابن تي پابنديون، جيل ۽ فتوائون ڏنيون ويون تن جو توهان جي تخليقي مزاحمت تي ڪيترو اثر ٿيو؟

جواب: جيئن جيئن مون تي پابنديون وڌيون ويون، جيئن جيئن مون تي ظلم ڪيو ويو، تيئن تيئن مون پنهنجي قلم کان تلوار جو ڪم ورتو. پنهنجي ويريءَ، پنهنجي ديس جي ويريءَ، پنهنجي عوام جي ويريءَ تي باربار وار ڪيا. هڪ ڀيري مونکان خيرپور جي ڪمشنر پڇيو ته ايوب خان پڇي ٿو ته توکي ڇا گهرجي؟ مون هن کي جواب ڏنو، مون کي جيڪي گهرجي اهو ايوب خان مون کي نه ڏئي سگهندو. مون کي جمهوريت گهرجي، مونکي آزادي گهرجي، مونکي ون يونٽ جو خاتمو گهرجي، مان چاهيان ٿو ته سنڌ وري پاڪستان جي نقشي تي آندي وڃي، اها پنهنجي زبان، پنهنجي ڪلچر سان قبول ڪئي وڃي، ان کي پاڪستان جي اقتصاديت ۾ جائز حصو ڏنو وڃي. ڇا اهو ايوب خان مونکي ڏئي سگهندو؟ ايوب خان مونکي ٥٦ ۾ جيل ۾ وڌو، ٥٨ ۾ جيل ۾ وڌو. يحيٰ خان مونکي ٧٠ ۾ جيل ۾ وڌو، جنهن جو ذڪر مان ڪري چڪو آهيان. مون ٧٠ واريءَ گرفتاريءَ وقت "ڪپر ٿو ڪن ڪري" جو شاهه جي رسالي جي اڌ جيترو آهي ۽ ان ۾ باربار پنهنجي ايگزسٽنشلسٽ

چوائس جو ذڪر ڪيو آهي. بار بار آزاديءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

اُگهتي آءُ نه آءُ سڀ ڪجهه تنهنجي وس ۾
ازل کان آزاد تون، اهين منهنجا پاءُ
جو چاهين سو چونڊ پر، رکي چت چتاءُ
ڪونهي سوريءَ ساءُ، ڪچيءَ جي ڪن ڪوٽ ۾.

مان ضياء جي دؤر ۾ جيترا ڪتاب لکيا اوترا ڪتاب مون اڳ سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيا آهن ۽ انهن ڪتابن ۾ انهن قدرن جو بار بار ورجاءُ آهي، جي جمهوريت جا قدر آهن، انساني آزاديءَ جا قدر آهن، ڀائيچاري جا قدر آهن، محبت، امن ۽ انسانيت جا قدر آهن.

سوال: توهان تمام گهڻو لکيو آهي ۽ اڃان توهان جي قلم جي طاقت ۾ ڪمي نه آئي آهي. ذاهن جي رسد جي ان شاهوڪاري جا تفصيل ڪهڙا آهن؟

جواب: مون شاعري کي موسيقيءَ وانگر سڄي زندگيءَ جو رياض سمجهيو آهي. دراصل هر فن سڄيءَ زندگيءَ جو رياض آهي. منهنجيءَ شاعريءَ ۾ منهنجو مشاهدو ۽ مسلسل مطالعو شامل آهي. شايد دنيا جو ڪو شاعر آهي جو اصل ۾ يا ترجمي ۾ منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. مون اهو سڀ پڙهي پنهنجي دؤر جي حالات کي مدِنظر رکي، پنهنجي ديس ۽ ساري دنيا جي شاعري کي مدِنظر رکي، شعر جي تخليق ڪئي آهي. جيترو پيا ساريءَ زندگيءَ ۾ لکي سگهندا اوترو مون هڪ مهيني ۾ لکيو آهي. ان جو محرڪ جذبو پنهنجي فن سان وابستگي، پنهنجي ديس ۽ انسان ذات جي تقدير سان وابستگي آهي. ڏرتي جي هر دانهن مون ۾ پڙندي رهي آهي ۽ جيڪو به ٿيو جنهن وقت ٿيو جنهن جاءِ ٿيو، سو مون تي ظلم ٿيو آهي ۽ اوهان کي منهنجي ساريءَ شاعريءَ ۾ اهائي ڪيفيت ملندي.

سوال: توهان جي شاعراڻي طاقت مڪمل طرح سان عوام تائين ان ڪري نه پهتي آهي جو اسان وٽ پڙهيل ماڻهو ١٥ سيڪڙو مس آهن. ان حالت کي بدلائڻ، شاعر هئڻ جي ناتي به توهان جي ذميداري آهي. توهان ڇا تجويز ڪندا؟

جواب: شاعري عوام تائين پهتي ته آهي، هر هوٽل تي، سنڌ جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ ڪئسٽ وڄن ٿا، عبدالغفور جا، زرينه بلوچ جا، عابده پروين جا، بيدل بدويءَ جا، وائيسز گروپ جا، سرمد جا ۽ ٻين جا جن مون کي ڳاتو آهي. انهن مون کي سنڌ جي ماڻهوءَ ماڻهوءَ تائين پهچايو آهي. اها ٻي ڳالهه ته اسان وٽ تعليم ٿوري آهي ۽ منهنجا پڙهندڙ گهٽ آهن پر هي آڊيو وڊيو جو دؤر آهي. شاعري عوام تائين پهچي وڃي ٿي. سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو تي نه رکو، خان بهادر کهڙو نچيو هو پر ساري سنڌ نچي آهي.

سوال: توهان وائس چانسلري ڇڏڻ کان پوءِ ظاهري طرح جنهن ماڻار ۾ رهيا ان کي ڪيئن واضح ڪندا؟

جواب: ضياءالحق جي آمريت آزاديءَ لاءِ ڪابه وٿي نه ڇڏي هئي. جي مان پبلڪ پليٽ فارم تي اچان ها ته ضياء مونکي يڪدم جيل ۾ وجهي ڇڏي ها ۽ مان اهو ڪجهه لکي نه سگهان ها جو مون ٨٠ کان پوءِ لکيو آهي. مون هڪ سٽ به اهڙي نه لکي آهي جنهن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جي فهم تي مصلحت ڪئي هجي. منهنجي احتجاج جو سڀ کان موثر ذريعو منهنجي شاعري هئي جا مون نهايت زوردار نموني سان ڪئي آهي. مون اڳ ۾ ئي چيو نه ضياء مون کي جيل ۾ وجهڻ نه ٿي چاهيو. مارائڻ ٿي چاهيو. جي هو مونکي جيل ۾ وجهي ها ته بي. بي. سيءَ تان اچي ها ته ضياء اڳوڻي وائس چانسلر کي جيل ۾ وڌو آهي ۽ قلم جي آزادي ڪسي رهيو آهي. هن ٿي اڪيڊمي آف ليٽرز ناهي، اديبن کي انعام اڪرام، قرض ۽ رشوتون ڏيئي ثابت ڪرڻ ٿي چاهيو ته هو اهلِ قلم جو سرپرست آهي. سچ ته هن فقط جڳ جي همت افزائي ٿي ڪئي ۽ اهڙن ڇيلهه پگهل اديبن کي انعام اڪرام ٿي ڏنا جي هن جي ۽ هن جي واهيات نظرئي جي پٺ ڀرائي ڪري رهيا هئا.

سرهن سانجهه سويرن ۾

رسالي سگهڙين سٽ جي فيبروري مارچ ١٩٩٠ع
واري سالنامي ۾ رسالي جي ايڊيٽر فهميده حسين
جو شيخ اياز کان ورتل انٽرويو.

شاعر تخليقڪار آهي، سرجڻهار آهي اهو يقين، لطيف ۽ اياز کي پڙهڻ کانپوءِ پڪو ٿئي ٿو. هر فنڪار جو پنهنجو ماحول هوندو آهي، پنهنجو بيان، پنهنجو انداز پنهنجي فڪر ۽ احساس جي سطح هوندي آهي، ان ڪري ئي هو انفراديت جي دعويداري ڪري سگهندو آهي. هر دور جي شاعريءَ ۾ روايتن جو تسلسل به هوندو آهي ته وري ڪن نين روايتن جي پيڙهه پوندي آهي. جن شاعرن سنڌي شاعري جي دنيا ۾ تبديلي آندي. ادبي قدرن جا رخ موڙيا، قومي ۽ فطري لاڙن کي نوان روپ، نوان لفظ ڏنا، انهن ڇهن ته، سموري ادبي ماحول ۾ تبديلي آندي. هونءَ به ذهني تبديلي بدلجندڙ ماحول ۽ حالتن جو ردِ عمل هوندي آهي ۽ هرڪو شاعر ان جو اظهار مختلف انداز ۾ ڪندو آهي، سندس خارجي ماحول ۽ داخلي ڪيفيتون ۽ پڻ موروثي اثر سندس ذهني اوسر ۾ وڏو ڪردار ادا ڪن ٿا. شيخ اياز اهڙو ئي هڪ منفرد شاعر آهي جنهن جو بيان ۽ انداز، ڪائنات ۽ زندگيءَ جي مسئلن جو مخصوص ادارڪ، ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن جو شعور کيس جديد دور جو سڀني کان نرالو ۽ پيارو شاعر بنائي ٿو ڇڏي. سندس شاعرائي تخليق جو سڀاءُ پنهنجو آهي. رومانوي شاعري هجي يا نظرياتي، هو ماڻهوءَ جي اندرين سطح (Innerself) کي ڇهي سگهڻ جي طاقت رکي ٿو. سندس بنيادي جبلتن پيار (سونهن سان پيار- وطن سان پيار) انسان دوستي ۽ جيئڻ جي چاهنا سان سڌو سنئون تعلق ۾ اچي ٿو. فارسي زده شاعريءَ

جي هڪ ڊگهي دور ڪانپوءِ اياز سنڌي شاعري کي نئون موڙ ڏيڻ وارن جديد شاعرن جو سر موڙ آهي. هن پنهنجي ٻولي، پنهنجي تهذيب، پنهنجين روايتن ۽ ڌرتيءَ جي وڇائيجي ويل احساس کي ورائي آندو. ايتري قدر جو هن ڌرتيءَ جا گل ٻوٽا، وڻ ٽڻ، جهر جهنگ جبل، دريا نديون- اشارا ڪنايا، تمثيلون روايتون، سورما، سورميون، جي ٻيهرجياريا آهن جيڪي ڌارين اثرن ڪري سنڌي شاعريءَ مان غائب ٿي ويا هئا. اياز پراڻيون روايتون ٽوڙڻ پراڻا (Trends) بدلائڻ ۽ نيون روايتون نوان (Trends) ڏيڻ وارو اهڙو شاعر آهي جنهن پنهنجي فڪر ۽ فلسفي سان، پنهنجي فارم ۽ گهاڙيٽن سان صرف هم عصرن کي نه، پر پويان ايندڙ نسلن کي به متاثر ڪيو آهي. نه صرف ايترو پر عام سنڌي ذهن، خاص ڪري نوجوانن ۾ سنڌ جي حوالي سان ذهني سجاڳي ۽ نئون شعور پيدا ڪرڻ ۾ سندس شاعريءَ جو وڏو ڪردار آهي. (ڀلي ڪير مڃي يا نه مڃي) اها سندس ڪاميابي آهي ۽ اها ڪاميابي يقيناً سندس شاعريءَ جي سچي سونهن- سندس 'خيال' جي خوبصورتيءَ ۾ آهي جنهن ۾ سهڻن ۽ لطيف لفظن ۽ گهاڙيٽن سبب اهڙو اثر ٿو محسوس ٿئي جيڪو دل ۽ من ۾ جذبا موجزن ڪري ڇڏي. سندس خيال ۽ جذبي، هيئت ۽ گهاڙيٽي ۾ ڏاڍي هم آهنگي آهي جيڪا سندس شاعريءَ ۾ ترنم ۽ موسيقيت پيدا ڪرڻ جو سبب آهي. هڪ ٻي خوبي آهي سندس شاعريءَ ۾ ڌرتيءَ جي خوشبوء— ڇو جو ياڻ ئي چيو اٿس "گيت گلن جيئن اڀرن ٿا ڌرتيءَ مان" هن وٽ پنهنجي ديس ۾ لٽڪ لڳڻ سان جيڪي اڪ ٽپن ٿا، تن جو هڪ جدا تخليقي پس منظر آهي جنهن جي پنهنجي سونهن آهي. ٻيو ڪير لڪ لڳڻ سان اڪ جهڙي ڪڙي ڪساري وڻ مان ڦٽندڙ ڦلڙين ڏانهن، متوجه ٿئي نه ٿئي. پر اسانجو هي شاعر هن ڌرتيءَ جي حوالي سان سخت موسم ۽ ڪڙي ڪساري اڪ کي به پنهنجي لاءِ (Inspiration) جو سبب بنائي ٿو. چاڪاڻ جو هو ان کي (own) ڪري ٿو. جيئن انسان جي زندگي ڏوَرن ۾ ورهايل آهي— ننڍپڻ، جواني، پيري- تيئن تخليق

جي عمل جا ٻه دور ٿين ٿا، شعور جون ٻه سطحون ٿين ٿيون. شيخ اياز جي پهرين ڪتاب ”ڀونر ڀري آڪاس“ کان وٺي سندس هن مهل تائين آخري ڪتاب (اڻ ڇپيل) ”اڀر چنڊ پس پرين“ ۾ هڪ تسلسل آهي، جيڪو سندس شخصيت جي مختلف روپن کي نروار ڪري سگهي ٿو. سندس ننڍپڻ ضرور ڪنهن اهڙي هستيءَ جي هنج ۾ گذريو هوندو جنهن جي شعوري يا غيرشعوري تربيت هن کي نوجوانيءَ ۾ انقلاب لاءِ کليو ڪلايو ڳائڻ تي آماده ڪيو

انقلاب! انقلاب! ڳاءِ انقلاب ڳاءِ
جيئن زمين آسمان
جي ڪلي پون زبان
ڪنڊ ڪنڊ، چوڪ چوڪ
شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ
جيئن ڏئي اٿي جواب — انقلاب!

نوجوان عمر ۾ ايترو جوش ۽ جذبو ۽ ايترو شعور ڪيس يقيناً سندس وسيع مطالعي، باشعور انقلابين سان لهه وچڙ ۽ پنهنجي اندر جي سوجهري سبب مليو هوندو، پر انهن سڀني کان اڳ ۾ به هڪ مڪتب ٿيندو آهي جتان ڪنهن ذاهي انسان کي سچ سچائي ۽ پرکڻ جو سبق ملندو آهي ۽ اهو مڪتب هوندو آهي سندس گهر! جنهن ۾ ننڍپڻ ۾ امڙ جي لولين ۽ ڪوڏائڻ کان وٺي راتين جو ٻڌايل آکاڻين ۽ داستانن جو ٻار جي ذهني تربيت ۾ وڏو ڪردار هوندو آهي ۽ ڪنهن خاص عمر تائين ان هستيءَ جو عمل دخل رهي ٿو. پوءِ وري ڀين عورتن جو وارو ٿو اچي جنهن ۾ محبوبه کان جيون ساٿيءَ تائين عورت جا مختلف روپ رهن ٿا، جيڪي سندس شخصيت ٺاهڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. ان حوالي سان شيخ اياز کان منهنجو پهريون سوال هو ته ”توهان جي شخصيت ٺاهڻ ۾ امڙ جو ڪيترو ۽ ڪهڙو ڪردار هو؟“

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هئس ته منهنجي ماءُ مونکي پينگهي ۾ لوڏي يا ڇت ۾ لڳل جهلي هلائي ننڊ ڪرائيندي هئي ۽ ان

وقت لوليون ڏيندي هئي جي مون کان اڃا تائين نه وسريون آهن. هن جو آواز ڏاڍو مٺڙو هوندو هو. جڏهن آرهڙ ۾ ٻاهر وسندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر ڪانوَ جي اک نڪرندي هئي تڏهن هوءَ مونکي منجهند جي ماني کارائي پنهنجي پسنديده لولي ڳائيندي هئي.

”گهلن ڏکڻ ڙي نيڻ ٿا ننڊ گهرن“

اهڙي طرح سانوڻ ۽ ٻڊي جي پٽ ۾ جڏهن مونکي ننڊ نه ايندي هئي ۽ مان کٽ تي پاسا ورائيندو هوس تڏهن هوءَ لوليون ڳائي مونکي ننڊ ڪرائيندي هئي. هن کي سنڌ جا ڪيئي لوڪ گيت ۽ لوڪ ڪهاڻيون به ياد هونديون هيون، جي هوءَ مونکي ٻڌائيندي هئي. ساري زندگي هوءَ منهنجي شخصيت تي ڇانيل رهي ۽ منهنجي تحت الشعور ۾ شاعريءَ لاءِ لگن هن ئي پيدا ڪئي. مون هن ساري ڪائنات کي پنهنجي ماءُ وانگر سمجهيو آهي ۽ ان جو تقدس منهنجي دل تي ائين ڇانيل آهي جيئن پنهنجي ماءُ جو هو ۽ پنهنجي اڻ-ڇپيل ڪتاب ”اڀر چنڊ پس پرين“ ۾ انهيءَ ڪائنات جي تصور ۽ ان جو پنهنجي ماءُ سان ڀيٽ جو اظهار به ڪيو آهي.

منهنجو پيءُ تڏهن گذاري ويو جڏهن مان چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن کان پوءِ منهنجي ماءُ ئي منهنجي پرورش ڪئي هئي. مان سَوَ جنم وٺي اچان ته هن جو هڪ ٿورو لاهي نه سگهندس. ”ماءُ جي پيرن هيٺان بهشت ٿيندو آهي“ اها هڪ عام چوڻي آهي، پر مان چوان ٿو ته ”ماءُ جي پيرن کان مٿي ڪوئي به بهشت نه ٿيندو آهي!“

عام طور سنڌي سماج ۾ گهرن ۾ عورت سان ڏاڍو اڻنگو ورتاءُ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اهو مختلف طبقن ۾ مختلف انداز ۾ هوندو آهي. اڄ کان پنجاهه سٺ سال اڳ اهو ڪيئن هو ۽ اسانجي شاعر ان کي ڪهڙيءَ ريت ڏٺو ان جو اندازو لڳائڻ لاءِ ٻيو سوال ڪيم. ”ننڍپڻ ۾ اوهان جي آبادي شهر ۾ عورت جي سماجي حيثيت ڪهڙي هئي.“

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هوس ۽ شڪارپور ۾ سنڌي

اسڪول ۾ پڙهندو هوس تڏهن هندو عورتن کي ڇڏي فقط ٻه شريف عورتون بيپردي هونديون هيون. انهن مان هڪ منهنجي مائٽ ڊاڪٽر عطا محمد شيخ جي انگريز زال هوندي هئي ۽ ٻي هڪ ڪرستان نرس، جنهن کي سارو شهر ”ڪاري منڊم“ ڪوٺيندو هو. باقي رڳو طوائفون بيپرده هونديون هيون جن ۾ ”نونا“ مشهور هوندي هئي جا شڪارپور جي ميونسپالٽيءَ جي انگريز اڊمنسٽريٽر مسٽر ڊريو جي داشته هئي. پهرين مسلمان عورت جنهن برڊو ترڪ ڪري تعليم حاصل ڪئي، اها روشن هئي، جا مون سان ڪاليج ۾ پڙهندي هئي ۽ جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ۾ ڪيو آهي.“

مردن جو عورتن سان ورتاءُ عام طور تي ان گهر جي ماحول جي عڪاسي ڪندو آهي ۽ ٻارن جي ذهني اوسر تي پڻ اهو اثرانداز ٿيندو آهي ان حوالي سان منهنجو اڳيون سوال اهو ته ”توهان جي گهر ۾ عورتن سان مردن جو ورتاءُ ڪيئن هو؟“

جواب: اسان جي گهر ۾ بابا جي وفات کانپوءِ فقط هڪڙي عورت وڃي رهي جا منهنجي ماءُ هئي ۽ ٻي مون کان ننڍي منهنجي ڀيڻ هئي. منهنجو پيءُ منهنجي ماءُ سان ڏاڍو پيار ڪندو هو ۽ هوءَ به هن کي ايترو پائيندي هئي جو جڏهن هو سياري جي موسم ۾ گذاري ويو تڏهن منهنجي ماءُ، پرسان ڪيل رڪ سان پريل سگري جنهن ۾ ڪجهه ٽانڊا به هئا، اوچتو ڪٺي پنهنجي وارن تي هاري هئي ۽ جي اسان جون مائيٽائيون هنجو متو يڪدم نه ڇنڊن ها ته، هن جي وارن کي باهه لڳي وڃي ها.

منهنجي پاڙي ۾ منهنجا ڪيترا مائٽ رهندا هئا، جي ان دور جي اڪثر مسلمانن وانگر پنهنجي ماءُ جي ته عزت ڪندا هئا پر پنهنجي زال کي پنهنجي ملڪيت سمجهندا هئا ۽ اها هنن جي ڪائي ڏيءَ ساماڻي مس هئي ته هن کي گهر اندر وهاري ڇڏيندا هئا ۽ پردو ڪرائيندا هئا. وري ڪوئي عورتن کي مارڪٽ ڪندو هو يا گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو. سيئي گهٽو ڪري وچولي درجي جا

ڪامورا هوندا هئا ۽ لوڪ لچا جو خيال رکندا هئا. هاڻي ته اسان جي پاڙي ۾ عورتن جي تعليم ايتري وڌي وئي آهي جو گهر گهر مان ڊاڪٽريائيون آهن جي پردو نه ڪنديون آهن.“

نند پيغ جي اهڙي مشاهدي ڪانپوءِ عورت جي آزاديءَ لاءِ ذهن ۾ پيدا ٿيل معيار جي ڄاڻ خاطر پڇيم ”توهان عورت جي لاءِ ڪيتري آزاديءَ جا قائل آهيو؟“

جواب: ايتري آزادي جيتري هن ڪي مغرب ۾ آهي. عورت به ايتري آزاد آهي جيترو مرد آزاد آهي. هن تي رکو ايتري پابندي عايد ڪري سگهجي ٿي جيتري مرد تي. ترڪي ته مسلمانن جو ملڪ آهي، استنبول ۾ مون ترڪ عورتون ايتريون آزاد ڏٺيون جيتريون ليننگراڊ يا لنڊن ۾! ها قونيه وغيره اسان جي ملڪ جي ڪڇ، حصن وانگر ان ڏس ۾ پٺتي آهي.

منهنجو خيال آهي ته گهر ۽ سماج ۾ عورت ۽ مرد جو باهمي رشتو هڪ جهڙائيءَ ۽ برابريءَ وارو هئڻ گهرجي.“

پڇيم ”ڀلا اهو ٻڌايو ته اوهان جي زندگيءَ ۾ آيل عورتن مان اوهان کي ڪهڙي قسم جي عورتن متاثر ڪيو؟“

جواب: گهٽ ڳالهائڻ، گهٽ رد ڪد ڪان پاڻ تي عائد ڪيل روڪ ٽوڪ، وهلور نه وڃڻ، پاڻ کان وڌيڪ خوش حال عورت کي ڏسي حسد نه ڪرڻ ۽ ٻئي سان همدردي جا گڻ رکندڙ عورتن مون کي متاثر ڪيو!“

هڪڙي عام چوڻي آهي ته ”هر وڏي ماڻهوءَ جي ڪاميابي جي پٺيان ڪا نه ڪا عورت هوندي آهي. اوهان جهڙي مهان ليکڪ شاعر ۽ شخصيت جي ڪاميابي پٺيان ڪهڙي عورت رهي آهي.“ ان سوال جو جواب بلڪل واضح لفظن ۾ مليو. چيائين:

”دوستي ته منهنجي ڪيترين ئي عورتن سان رهي آهي، پر جيڪڏهن منهنجي ڪائي ڪاميابي آهي ته ان جي پٺيان منهنجي زال زرينه جو هٿ آهي، هن جو بي انتها تحمل پنهنجي ٻارن جي اڻ ٿڪ پرورش، سليقي سان گهر هلائڻ، زندگيءَ جي هر لاهي-

چاڙهيءَ ۾ شڪايت ڪانسواءِ ساٿ، منهنجي مطالعي ۽ تخليق جي بلڪل آڏو نـه اچـڻ، منهنجي بيماريءَ ۾ خدمت ۽ ٻيون ڪيئي خوبيون، ان ڪاميابي ۾ مددگار ثابت ٿيون آهن.“

رومانوي شاعريءَ جي حوالي سان اياز جو شعر ڏاڍو پيارو لڳندو آهـي، اهڙي شاعري ”پيار“ جـي جذبي جي عڪاس هئڻ ڪري انسان کي پنهنجي دل وٽان لڳندي آهي ”پيار“ جي جذبي لاءِ ٿورن لفظن ۾ ڪجهه چوڻ جو چيو ته جواب ڏنائين:

”پيار زندگيءَ کـي معنيٰ بخشي ٿـو. اهو ماءُ جو هجي، محبوبه جو هجي، اولاد جـو هجي، قوم جـو هجي، انسانذات جو هجي—— پيار ڪانسواءِ زندگيءَ جي ويرانيءَ ۾ ڪنهن سايه دار درخت جي تلاش بيڪار آهي!“

سنڌ جي مستقبل سنوارڻ لاءِ سيني فردن کـي (زالون مرد سڀ) گڏجي پـاڻ پتوڙڻ گهرجي ان لاءِ هـر ڪنهن جـو پنهنجو پنهنجو رول هوندو آهي ان بابت سنڌس راءِ پڇيم ته چيائين:

”زالن کي مردن جهڙوئي ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي، صرف گهر واري (House Wife) ٿيڻ ڪافي نه آهـي نڌهن پڇيم ”پلا سنڌي سماج جي تڪڙي ضرورت ڪهڙي آهي؟“

جواب: ”اتحاد، جمهوريت لاءِ اتحاد!“ آخـر ۾ سگهڙين سـڻ جي معرفت سنڌي عورت لاءِ پيغام ڏيندي چيائين ته ”صدين جا زنجير ٽوڙي پنهنجي آزادي لاءِ وڙهو. ان لاءِ مـرد جـي ذات کان نفرت ضروري ناهي ۽ ڪيترائي مـرد اوهان جـي انهيءَ ويڙهه ۾ اوهان سان شامل آهن. جاگيرداري دور جـي غلاميءَ مان نڪري اچو، جا مرد اوهان تي مسلط ڪئي آهي. سرمايه داري دور جي بي-راهه رويءَ کان پاسو ڪريو، ڇو ته ان مان انسان ذات کي فقط ڇيهو رسيو آهي!“

تقريرون

قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو

۱۹٦٤ع ۾ هڪ سکر ۾ مشاعري تي ڪيل صدارتي تقرير

پيارا دوستو—

روسي شاعر ايوتوشينڪو کي ڪنهن چيو هو، ”ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي“ تہ هُن جواب ڏنو هو، ”نہ ڪامريڊ! انقلاب مُئو نہ آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري ائمبيولنس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان.“ سنڌ جي شعر ۽ ادب جڏهن قومي جدوجهد ڏانهن ڌيان ڏنو تڏهن آن جي ڪيفيت بہ ڪجهہ اهڙي هئي. سنڌ مُئي نہ هئي، آڪهي هئي. سنڌي شاعريءَ کي قومي چوڪاري لاءِ ڪارائتو ڪرڻ لاءِ آنهيءَ ناسور جي ودِ ڪٽپ نهايت ضروري هئي، جنهن آن کي نستو ۽ موڳو بڻائي ڇڏيو هو. اها ودِ ڪٽپ بنا کهڪاو جي ڪئي وئي؛ اکهيءَ کي سگهہ ڪيئن ملي، آن جي آپٽار ڪجهہ هن ريت آهي.

(۱) سانگيءَ ۽ گدا کان وٺي لاڙڪائي واري محمود خادم تائين آيل شاعريءَ جي روايت، جا فارسي ۽ اردوءَ جي تقليد ڪري رهي هئي، هڪڙي نوڪرسان ڊاهي ڍير ڪئي وئي. نہ آن جا آهي عاشق رهيا جي ڪار- مُنهين رقيب جا موچڙا کائيندا ها ۽ دربان جون جُتيون چنڊيندا هئا ۽ نہ آن جا آهي معشوق رهيا جي سبزءِ خط ۽ ڪاڪُلِ مشڪين سان تڏي، سمندِ ناز تي سواري ڪندا ها ۽ پنهنجن غمزن ۽ عشون سان گهوٽ گهائيندا وتندا ها.

(۲) اسان دقيانوسيءَ مشاعريءَ جي پوري ڪائنات ڊانوا- ڊول ڪئي. ان کان اهي پهاڙ، درياهہ، وڻ، ٻوٽا، گل، ساهوارا، سڀ ڪجهہ کسي آڇلايا جي هُن کي فارسي ۽ اردو شاعريءَ کان ورثي ۾ مليا ها. هن نديءَ ڪنڌ جي ڪجهہ پر ڳڻن ۾ رهندڙ آردو ڳالهائيندڙن، پنهنجي تيرنهن سيڪڙو آباديءَ جو تهذيبي غلبو قائم رکڻ لاءِ،

پنهنجيءَ تهذيب کي ايراني، تواراني، آزبڪ ۽ ٻين ٻاهرين تهذيبن جي ڪڙڇائي ٻڌائي رکيو هو. هنن کي ائين ڪرڻ ۾ ڪهڙي مصلحت هئي، ان لاءِ مان هن وقت ڪجهه چوڻ نه ٿو چاهيان، پر هڪ ڳالهه صاف ظاهر هئي ته هنن جي شاعريءَ جي اثر سنڌي شاعريءَ جي ستياناس ڪئي هئي. مثال طور هي ننڍو کنڊ هڪ درياهن جو ديس هو جتي سنڌو، برهم پترا، گنگا وغيره جهڙا درياهه ها، پر آردو شاعر ذڪر فقط دجله ۽ فرات جو ڪندا ها؛ همالا جهڙا پهاڙ ڇڏي، علامه اقبال ڪوهه دماوند کي علامت طور ڪم آندو؛ مون بنگال ۾ رکيو چمپا جا پندرنهن قسم ڏٺا آهن پر اردو شاعريءَ ۾ گل فقط نرگس شهلا ۽ لاله صحرا نظر ايندا جي مغلن جي باغن ۾ به شايد ٿيندا ها. ديومالائن جي ديس ۾ ليلا مجنون، شيرين فرهاد ۽ وامق عذرا جهڙن ڳالهيون ڳايون ويون. غير اسلامي هوندي به، يزدان ۽ اهرمن جو تخيل بارٻار آندو ويو ڇو ته ان ۾ ايران جي خوشبو هئي. اسان ڏٺو ته هند-مسلم شاعريءَ جي اثر سنڌ-مسلم شاعريءَ جي جڙ سنڌ جي ڌرتيءَ مان آکاڙي ڦٽي ڪئي هئي، انڪري اسان سنڌي شاعريءَ کي سنڌ جي ڌرتي ۽ آڪاس موٽائي ڏنو. غالب 'بنات النعش' جا راڳ ڳاتا ها، اسان ٽيڙو ۽ ڪتين جا گيت آلاپيا، اردو شاعريءَ ۾ آهوئي ختن پنهنجي جڙتو وحشت سان ڊوڙندا نظر ايندا ها، اسانجيءَ شاعريءَ ۾ سنڌ جا روجهه رمندا نظر آيا؛ اردو شاعري هما ۽ عنقا لاءِ سرگردان هئي. اسان شاعريءَ کي ڪونج جي اڏار ۽ تاڙي جي تنوار ڏني. نتيجو اهو ٿيو ته سنڌيءَ شاعريءَ جي ڪائنات مير ۽ مومن، انشا ۽ ناسخ، غالب ۽ اقبال کان ڪتجي وئي ۽ ان جا خيما پنهنجيءَ جي پٽ تي کپي ويا. سنڌ پنهنجي ڳم ۽ ڳنڍير، ڏٽ ۽ ڏوٿيڙن سان چمڪي آئي. ناسور جو هڪ وڏو ڳوڙهو ڪپجي ويو ۽ اسان جي شاعري سنڌي ٿي وئي.

(٣) سنڌ جي قومي جدوجهد لاءِ شاعريءَ کي ڪارگر ڪرڻ لاءِ ان ۾ سنڌيت جو هجڻ ضروري هو، انڪري اسان کي اردوءَ جي جديد ۽ ترقي پسند شاعريءَ جو اثر به نه آڻيو. تصدق

حسين خالد ۽ ن.م. راشد کان وٺي مجيد امجد ۽ وزير آغا جي جديد شاعريءَ تائين، مغربي شاعريءَ جو سطحي اثر ته نمايان آهي، پر ان شاعريءَ جي جڙ ٻيءَ اردو شاعريءَ وانگر ڪنهن به ڌرتيءَ يا ان جي تهذيب ۾ نه آهي. انڪري اسان مغربي شاعريءَ سان اردوءَ جي ذريعي نه، پر سڌو رستو رکيو ۽ رلڪي کان لورڪا تائين، پوري جديد مغربي شاعريءَ جو واس وٺي، سنڌي شاعريءَ کي هٻڪايو. جيستائين اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سوال آهي ته اسان محسوس ڪيو ته اها ڪاٺ ڳڌري جي ڪل ۾ بم-گولي ڀرڻ جي اجائي ڪوشش ٿي ڪري. ان جو آنهيءَ موسيقي سان ڪوئي واسطو نه آهي جا عوامي روح ۾ گونجندي آهي. ان جي ٻولي علامتون دقيانوسي آهن جن جو پاڪستان جي ڪنهن به صوبي يا ان جي عوام سان ڳانڍاپو نه آهي. مون فيض احمد فيض کان هڪ ڀيري پڇيو ته تنهنجن ڇهني مجموعن ۾ 'نقش فريادي' کان وٺي 'دست ته سنگ' تائين، ڪو به اهڙو لفظ يا قافيو ڪم آيو آهي جو ولي دکنيءَ کان وٺي جگر مراد آبادي تائين، ڪم نه آيو هجي، ته هو جواب ڏئي نه سگهيو. انڪري اسان کي اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سنڌ جي ترقي پسند شاعريءَ تي اثر اپرو لڳو. ان ۾ انقلابي نعرا ته هيا پر آنهن نعرن ۾ نه فقط انقلاب جو هڪ ڪوڪو، روايتي تصور هو، پر انهن نعرن کي اها نيزي جي اڻي ـــ ڪونه هئي جا روح ۾ کپي ويندي آهي. اسان پنهنجي قومي ۽ انقلابي پيغام کي ٻوليءَ ۽ روايت جي هڪ انو کي پنهنجائپ ڏني جنهنڪري سنڌي شاعري پيٺائي جي دور کان پوءِ وري پهريون ڀيرو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلجي وئي ۽ اسانجي قومي جدوجهد لاءِ پوريءَ سنڌ کي جذباتي طور تيار ڪري ڇڏيائين. 'بزم صوفيا' 'روح رهاڻ' ۽ 'سنڌي شام' جا جلسا انهيءَ جا گواهه آهن ته جنهن وقت 'جيئي سنڌ' جو نعرو به گناهه سمجهيو ويندو هو، ان وقت اسانجي انقلابي شاعري هڪ اونهي سمنڊ وانگر گرجندي گوجندي هئي. سنڌي علامتن جو سهارو وٺڻ جي باوجود، اها ڪڏهن به مبهم نه لڳي؛ هر

ڀڄندڙ سمجهي وڃندو هو ته ڪير ڪهڙي پرڏيهه جا پٺ پرواڙائي رهيو آهي. ڪنوڙ جا ڪنگرا لڏي لڏي نيٺ ڦهڪو ڪري ڪيريا ۽ ون- يونٽ ٽٽي پيو. اڄ سنڌ آڳهائيءَ مان نڪري چڪي آهي ۽ ستارا مارو ستارها آهن پر اڃا پنڌ پري آهي، اڃا ته ڪير ڏاڻ ڪتس مس لٿي آهي، اڃا ان کي وڃڻو آهي ۽ اوهان کي پرينءَ جو نئون نئون پار پسائڻو آهي. هن وقت مان فقط هڪ ڳالهه اوهان جي ڌيان ۾ آڻڻ چاهيان ٿو. دنيا جي ادب جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو آهي ته ڪنهن ڪنهن وقت انقلابي تحريڪن ادب جي انقلابي ڪردار کي پنهنجي هٿ سان نهوڙيو آهي. انقلابي ادب بهترين ادب آهي، پوءِ انقلابي آهي. جي اُن ۾ پنهنجو انفرادي حسن ۽ خوبي نه آهي ته اهو ڪنهن به انقلابي تحريڪ لاءِ بيڪار آهي. جي اُن جو بنيادي پيغام انقلابي آهي ته ان جي تاڃي پيٽي تي ڪهڙي وٺ- پڪڙ چڱي نه آهي. هڪ پيري ٽرانسڪيءَ ميڪسيڪو جي انقلابي آرٽسٽ ڊيگور ويرا سان گڏجي انقلابي فنڪارن جي انجمن ٺاهي هئي جنهنجي پڌرنامي ۾ لکيو هيائين ته 'آرٽ انقلاب جو بهترين ساٿي آهي، بشرطيڪ ان کي آزاد ڇڏيو وڃي.'' اهو هڪ نهايت سمجهدار ادبي پڌرنامو هو. لينن جڏهن انٽرنئشنل جي خالق گوئيٽر لاءِ چيو هو ته هو ''گيت ۾ بهترين پروپئگنڊا ڪندڙ آهي'' تڏهن هُن پروپئگنڊا کي گيت کان وڌيڪ اهميت نه ڏني هئي، ڇو ته گيت جيستائين صحيح معنيٰ ۾ گيت نه آهي تيستائين اهو پروپئگنڊا جي صلاحيت کان وانجهيل رهي ٿو. ماڊوزي تنگ به ينان ڪانفرنس ۾ انقلابي فن جي فني اهميت تي خاص زور ڏنو آهي. مان هي ان ڪري چوان ٿو جو اسانجي جدوجهد اُنهيءَ انقلابي موڙ تي پهچي چڪي آهي، جتي اسانجي قومي ادب جي چنڊ چاڻ ٿيڻ لازمي سمجهي ويندي ۽ ڪي نام نهاد انقلابي سنڌي شاعريءَ تي گرفت ڪرڻ شروع ڪندا. ان وقت اوهان اهو نه وسارجو ته نعرو به هڪ فن آهي ۽ فن به هڪ نعرو آهي پر فن لاءِ نعرو ٿي گونجڻ لاءِ پهرين فن ٿيڻ ضروري آهي.

جيئي سنڌ.

سنڌي شاعريءَ جو مزاج

۱۸-۱۹ نومبر ۱۹٦٦ع تي بزم صوفياءِ سنڌ ڪانفرنس
تي سن ۾ ٿيل مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

سنڌي شاعريءَ جي پرک لاءِ برصغير جي پوريءَ شاعريءَ جي مزاج سان آشنائي ضروري آهي. منهنجي نظر ۾ شاعريءَ جو فن پنهنجي ڪمال تي پهچي، دقيق ۾ دقيق خيال جو اظهار سليس ۾ سليس زبان ۾ ڪندو آهي. پر ان زبان جي سلاست ۽ عام فهميءَ جي تهه ۾ فڪر ۽ فن جو اهو رچاءُ هوندو آهي، جنهن ۾ صدين جي سڳنڌ سميٽجي ايندي آهي. ڪنهن به عظيم شاعر جي هڪ سوليءَ سٽ تي تنقيد يا تبصري لاءِ، نه فقط هن جي موجوده معاشري جو جائزو ضروري آهي، نه فقط هن جي دور جي قومي ۽ بين الاقوامي تعصبات جو تجزيو ۽ انهن ڏانهن هن جي رد عمل جو مطالعو ضروري آهي، نه فقط شاعر جي داخلي زندگيءَ جي شعوري ارتقا ۽ ان تي هن جي خارجي زندگيءَ جي اثرپذيريءَ جو اندازو لڳائڻو آهي، پر هن جي تحت الشعور جي انهيءَ روشنيءَ کي به جاچڻو آهي، جنهن جا پاڇا هن جي شعور جي پردي تي پوندا رهن ٿا. جنهن ڪتڪليءَ جي نرت نه ڏٺي آهي. اهو ڪاليداس جي ڪويتا جي پوري هڳاءَ ۾ ويڙهجي نٿو سگهي. جنهن رگ ويد ۾ وايو، پرجينا، اوشا، ارنياني، راتري جي باري ۾ گيت نه پڙهيا آهن، جنهن کي اها چاڻ نه آهي ته هوا، برسات، باک، جهنگل ۽ رات جي باري ۾ اڳ ڇا ڇا ڳايو ويو آهي، ان لاءِ ميگهه-دوت جي روح تائين رسائي ناممڪن آهي، ۽ جنهن ڪاليداس جي ميگهه-دوت ۾ اهو نه پڙهيو آهي ته ڪاليداس بادل کي آڏو آڻي چوي ٿو ته:

”اني ڪليل ڪڙڪين مــان واڄهه ـ وڄهندڙ، وار ـ سنوارينڌڙ
نارين جي سڳنڌ، تنهنجي سرير کي ڪورو ڪري وجهندي.
محل جا مور نچي نچي تنهنجو سواگت ڪندا، جيڪڏهن
تــون تڪجي پوين تــه رات ڦولن جــي سڳنڌ ۾ ويڙهيل
سترائين متان گذارجانءِ، سرايون جن جا اڱڻ سندر نارين
جي پيرن جي مينديءَ سان لال ٿي چڪا آهن.“

جنهن ميگهه ـ دوت ۾ اِهو نه پڙهيو آهي، تنهن کي پيتائيءَ جي اچاتي ناڇي ٻيٽي جي ڪهڙي پروڙ پوندي، هن کي ڪهڙي خبر ته پيتائي جــي سٽ سٽ ڪهڙي آتن ۾ آڌــي وڌــي آهي ؛ ان کي ڪهڙي چاڻ تــه اهو ڪهڙي جڳ ۾ جادو آهــي، جنهن ’سر سارنگ‘ سرجيو آهي. سر سارنگ جي هيءَ سٽ:

’سرهي سيڄ، پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن‘

يا مومل راڻي مان هيءَ سٽ:

’مڙهيا گهڻو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن‘

يا سر ڪنڀات جي هيءَ سٽ:

’سڄڻ سُتا وِلهه ۾، چوٽا پري ڪپور‘

انهن سٽن ۾ اهو جسماني خوشبوءِ جــو ڦهلاءُ آهي، انهن جي تحت‌الشعور ۾ جسماني شاعريءَ جي اها روايت آهي جا امارو، ڪاليداس ۽ پرتري هريءَ کان هلي آهي ۽ جــا ديس ديس واسي، اڄي سنڌي ادب ۾ عنبير جيئن مهڪي آهي.

شڪنتلا جي باري ۾ ڪاليداس چيو آهي:

”هوءَ هڪ اهڙي ڦول وانگر آهي، جنهن کي نــه
سنگهيو ويو آهي،
هڪ اهڙي پن وانگر آهي، جنهن کي هٿ سان نه
ڇهيو ويو آهي،
هوءَ هڪ موتي آهــي، جنهن کي ڪنهن هار ۾
نه پوئيو ويو آهي،
هوءَ ماکي آهي، جنهن کي اڃا تائين ڪنهن نه

چڪيو آهي."
۽ ڀٽائي انهيءَ تهذيب جي عطر ٻيزي هن سٽ ۾ آندي آهي:
"ڪنواريون ۽ ڪنول، هل ته ڀسون ڪاڪ جا."
۽ :—
جهڙ ڏيئڙ ڏوڙيون ڏون، ڇوٽا ڇنڊن ڇڪ" ڪئو.
آچـن ڀوڙر پنهـولئا، ڀالـيءَ ڌهـن ڀـون.
راول رتــو روُن، ڪـو وه لڳـو واسئيـن.
اها خوشبوءِ انهيءَ ول جي خوشبوءِ آهي، جا پن - جهڙ ۾ مرجهائي ويندي آهي ته به پنهنجا ٻج ڌرتيءَ تي تيزي پڪيڙي ويندي آهي ۽ ميگهه ملار ۾ اهي ٻج ڦٽي وري ڪائي ول پيدا ڪندا آهن، جنهن جي هڳاءَ سان آس پاس واسجي ويندي آهي. هن ڌرتيءَ جي ثقافت اهو گلريز تسلسل آهي، جو ٻه صديون اڳ ڀٽائيءَ جي ذات ۾ ڦلارجي، سنڌڙيءَ جي ڇپر ۾ ڇاٽ ٿي آيو.
هڪ پراڪرت گيت آهي:
"رات هـوءَ مسافر لاءِ ٻـلال وڇائي ڀٽـڪ ڀٽـڪ ڪري رهي هئي،
۽ باک ڦٽيءَ جو انهيءَ ٻلال کي ڪٺو ڪري روئي رهي هئي!"
جوانيءَ جي انهيءَ ڪيفيت جو اظهار، جو هين نندي ڪنڊ جي گيت گيت ۾ آهي، ڀٽائيءَ ساڳئي رنگ ۾ سر ديسي ۾ آندو آهي:
"مون ڀانيو مون وٽ، هميشه هوندا ٻرين."
يا ساڳئي سُر جي هڪ وائيءَ جون هينيون سٽون:
لڪون لڳـن ڪوسيون، ڏاڍا ٿـن ڏيهه،
وو! ڇـڏي تـــون ڪو، ڇپـر وينديـن!
اهڙا هزارين مثال آهـن، جنهن ۾ هـن جندڙيءَ ۽ ان جي ڏک سک، پيار ۽ پڇتاءَ، ريت ڪُريت کي گيت ۾ سمايو ويو آهي ۽ جنهن جو پڙاڏو ڀٽائيءَ جي پٽ تي ٻڌو ويو آهي. انهيءَ يڪتاري جي تار ۾ صدين جي سنگيت جو پڙلاءُ آهي ۽ آڳرين جي ڇهاءَ

۾ ڪائي آدجڳاد آهي. هن ڌرتيءَ جي ڪائي دين آهي، جا جهوليءَ جهوليءَ ورهائبي رهي آهي ۽ فقط هڪڙيءَ ذات جو ڏاج نہ آهي.

مون ڀٽائيءَ جي آلوهيت ۾ بہ اهوئي آواز ٻڌو آهي. هي انسان جي روحاني مساوات جو پيغمبر اهوئي پيغام دهرائي رهيو آهي، جو نرگن واد ۽ پريم مارگ ۽ ڀڳتي تحريڪ جي شاعريءَ ۾ آهي، جنهن کي ڪبير، ميران ٻائيءَ، سورداس، ملڪ محمد جائسي، رحيم خانان پنهنجن دوهن، چوپاين ۽ گيتن جي ذريعي هن ننڍي کنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو ۽ جنهن کي سرمد ۽ دارا شڪوه پنهنجي رت سان ريٽو ڪيو.

برصغير ۾ جي بہ انساني مساوات جون روحاني تحريڪون پيدا ٿيون. جن انسان کي تعصب، تفرقي بازيءَ، ابن الوقتيءَ ۽ خود پرستيءَ خلاف تلقين ڪئي، جن انسان جي خمير ۾ ضمير کي سڀ کان اهم درجو ڏنو ۽ دولت ۽ اقتدار جي هوس کي هن جي روحاني ترقيءَ لاءِ رڪاوٽ سمجهيو، انهن سڀني تحريڪن جو تتُ ڀٽائيءَ جي بيت ۽ وائيءَ ۾ سمايل آهي. شاهہ جو رسالو سماوي الهام نہ آهي، اهو هن ڌرتيءَ جو الهام آهي، جو هوءَ ڪيتري وقت کان سيني ۾ سانديندي آئي هئي ۽ جڏهن ان جو پيغمبر پيدا ٿيو، تڏهن ان جي واتان اهو پيغام ڪل ڦل ٿي پکڙجي ويو.

جسم ۽ روح جي شاعريءَ جي انهيءَ مڌر ميلاپ، ڌرتيءَ ۽ آڪاس جي انهيءَ انوکي سنگم ۾ ئي ڀٽائيءَ جي انفراديت آهي. ڀٽائي سنڌ ۾ هند جي پيونديءَ سان اهو اسريل ميوو آهي، جنهن جي جڙ پراڻي آهي، پر ذائقو نرالو آهي.

مون ڪبير ۽ ڪجهہ ٻين هندي شاعرن ۾ انسان جي عملي زندگيءَ جي چرخي سان تشبيهہ پڙهي آهي، ۽ سُر ڪاپائتيءَ ۾ ڏنل پيغام جو ماخذ ڳولي سگهيو آهيان. پر مون پوري برصغير جي شاعريءَ ۾ ڪٿي بہ نہ پڙهيو آهي تہ ازلي حقيقت کي ڏٽ سان تشبيهہ ڏني ويئي هجي، يا جنهن ۾ انسان جي دائمي جستجوءَ کي ڏوٽيئڙي ۾ مجسم ڪيو ويو هجي، جيئن ڀٽائيءَ سر ڪاهوڙيءَ

۾ ڪيو آهي.

"سمر ڪيائون سچ ۾، ڏوري ڏٺ لهي."

آنهيءَ ڌرتيءَ جي پيغمبر جي صدا آهي، جنهن انسان جي مادي ۽ روحاني ضرورتن ۾ هڪ پائنده رابطو ڳولي لڌو آهي.

پر اها ڏات هن ڌرتيءَ جي ڏين آهي. اوهان ميئين عنات جو ڪلام پڙهيو هوندو، ته اوهان ڏٺو هوندو ته عنات ۾ به اهيئي لوڪ-ڪهاڻيون، تمثيلون، محاورا، روزمره جو استعمال، استعارا، علامتون، ادبي اشارا، تشبيهون، تخيل، ڪلام جي فصاحت ۽ زبان جي سلاست سڀ ساڳئي رنگ روپ، سچ ڏڄ سان ملن ٿا، جيئن پڻائيءَ جي ڪلام ۾ آهن. تاريخ جي ستم ظريفيءَ سنڌي ٻوليءَ جون ان ڪان اڳ جون تخليقون ناياب ڪري ڇڏيون آهن، نه ته انهن روايتن جو سلسلو ڳولي سگهجي ها ۽ انهن جو ناتو هزارن صدين سان جوڙي سگهجي ها. پر ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي، ته شاهه لطيف جو وجود ڪائي ازلي شعبده بازي نه آهي، پر هن ڌرتيءَ جي فن ۽ فڪر جي درجي بدرجي ارتقا جو حاصل آهي؛ ۽ جڏهن شاهه لطيف آيو، تڏهن سچ جئن چانڊجي ويو، جنهن جي آهءَ ۾ ٻيا 'تارا، تير، تيروڪئيون' ڏڪجي ويا، ۽ پنهنجي جوت ايتري جرڪائي نه سگهيا، جيتري انهن ۾ جيلا هئي.

صديون ڇمڪي، اوچتو اهو سج گرهڻ ۾ اچي ويو. ديو-مالا ۾ آهي ته راهوءَ جهڙا دئيت جڏهن سج کي وَٺ ڪندا آهن، تڏهن سج گرهڻ ٿيندو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جڏهن اک کولي، تڏهن ان جي چوڌاري اونده نظر آئي. زندگيءَ جا قدر بدلجي چڪا هئا. فاشزم جا ڪوڙا پيغمبر چوليءَ جا شاعرتي سمجهيا ويا.

انصاف، امن، انسان دوستيءَ جي سج کي انهن جي شاعري گرهڻ جئن ويڙهي ڇڏي هئي. اسان ڏٺو ته اسان جا شاعر، تصوف وارو انساني برادريءَ جو پيغام وساري چڪا آهن، تخليقي قوت کي تعصب جي ڏيڻ ڳڙڪائي چڪي آهي، شاعري فقط لفاظي آهي، نقالي آهي، ادبي شعبده گري آهي ۽ ان ۾ پيغمبريءَ جي بوءِ به نه

رهي آهي. اسان ڏٺو تہ اسان جي ثقافت جي جڙ ڪٽجي چڪي آهي، ۽ جا ثقافت اڪ واڙيءَ ڦل جيئن وڌي هئي، اها ٻي ڀاڙيءَ ول جئن ڦهلي رهي آهي، جا اسان جون ساريون صلاحيتون سڪائي ڇڏيندي. اسان ڏٺو تہ پولڙا تاريخ جي مداريءَ جي هٽ ۾ نچي رهيا هئا ۽ شيڻهن پنجوڙ ڏسي پاسي ٿي ويا هئا.

ان وقت اسان سوچيو تہ اسان جي نجات ان ۾ آهي تہ ڀٽائيءَ سان پنهنجو سلسلو جوڙيون تہ اهي روحاني قدر، جي ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جي جان هئا، تن کي جديد شاعريءَ جو سنگِ بنياد ڪيون تہ هن ڪوڙ جي سڙاند ۾ وري اها سچ جي سڳند ڦهلايون، جنهن کان هن ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ وانجهي ٿي چڪي آهي. مومل بہ نئين، مينڌرا بہ نوان، پر ڪاڪ پراڻي هئي. اسان ان تي پنهنجا رنگ رتول اڏيا، ۽ مستقبل فيصلو ڪندو تہ اسان جي جديد شاعريءَ تي بہ ڪي صديون پونر پنيوليا ايندا يا نہ!

حال جو ازلي منصف مستقبل آهي. فقط ان جي فتوا اٽل آهي، ۽ مستقبل ئي فتوا ڏيندو تہ جو پيغام سنڌ جي جديد شاعريءَ ڏنو آهي، ان ۾ هن برصغير جي ڪوڙهيٺي ضمير جو علاج آهي يا نہ. زندگي 'ڪوهِ بي‌ستون' سهي، پر جي ڪوهڪن جي ضرب ۾ 'جُوءِ شير' جي تلاش آهي، تہ تاريخ هن کي ڪڏهن بہ مايوس نہ ڪيو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پيغام هي آهي:

نہ ڀٽائي عظيم آهي، پر سنڌ عظيم‌ترين آهي، نہ ڀٽائيءَ سان اسان جو سلسلو دراصل پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان ناتو آهي؛

تہ سنڌ جي ڌرتي انهيءَ انساني اقدار جو سرچشمو آهي، جنهن ۾ برصغير جي مرده ضمير لاءِ آب حيات آهي؛

نہ ذات سستي آهي، ۽ ضمير مهانگو آهي، ۽ ضمير جي حصول لاءِ سر جو سودو سهانگو آهي؛

نہ فن جيستائين زندگيءَ جو ضمير نہ آهي. تيستائين اهو پاڻيءَ تي چِٽ آهي، ان ۾ ڪائي پائندگي نہ آهي.

ڪينجھر ڪان ڪارونجھر تائين

١٩٦٦ع ۾ ميرپور بٺوري ۾ بزمِ صوفياءِ سنڌ جي
ٽين ثقافتي ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

هي بزم صوفياءِ سنڌ جي نشست آهي. مشاعرو نہ آهي. مونکي مشاعرو لفظ ئي نہ آئڙندو آهي. بلڙيءَ واري درويش روحل ڪان وٺي روهڙيءَ واري بيڪس تائين، ڪنهن بہ مشاعري ۾ شرڪت نہ ڪئي هئي، ڇو تہ مشاعرو اسانجي ثقافت جو حصو نہ آهي. مشاعري جي تاريخ ۾ ڪڏهن بہ بيت، دوهو، وائي، ڪافي نہ پڙهيا ويا آهن. مشاعري جي روايات برصغير جي جاگيرداري دور سان وابستہ آهي ۽ شاعر جي بيڪسيءَ، مضحڪہ خيزيءَ ۽ ذلت جو عبرت انگيز داستان آهي. برصغير ۾ مشاعرا گهڻو ڪري طرحي هوندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن غير طرحي غزل، قصيدا، هجو، مسدس، مخمس وغيره پڙهيا ويندا هئا. اهي مشاعرا جاگيرداري طبقي جي تفريح لاءِ ڪيا ويندا هئا؛ شاعر يا تہ ان طبقي جا وظيفہ خوار هوندا هئا يا وظيفي جا تمنائي هوندا هئا. انعام اڪرام ۽ سروپا جا خواهان شاعر قافيہ ڪبوترن جيئن اڏائيندا هئا، ۽ بحر و وزن ۽ رديف جي سنگلاخ سرزمين تي تصور جا گهوڙا ڊوڙائيندا هئا. شمع ڦرندي رهندي هئي. غزل تي غزل پڙهيو ويندو هو. وه واه، مقرر، مقرر، ارشاد، مقرر ارشاد جا آواز بلند ٿيندا هئا ۽ شاعر باربار جهڪي وري پڙهندا هئا ۽ وري داد لاءِ ڪمائيندا هئا. انهي طوائف الملوڪيءَ جي دور ۾ شاعر کي اهو احساس نہ هو تہ هن جي شاعريءَ ۽ بٽير بازيءَ، ڪبوتربازيءَ يا پتنگ بازيءَ ۾ ڪوئي فرق نہ آهي، ۽ اها فقط آقا جي تفريح جو ذريعو آهي ۽ وڌيڪ ڪجھ بہ نہ آهي. ڇيو ويو آهي تہ ان دور جي اردو مشاعري ۾ سنجيدگي هئي جا اڄ نہ

آهي. پر ان ظاهري سنجيدگيءَ جو سبب مشاعري ۾ جاگيرداري طبقي جي موجودگي هوندي هئي، جو سامعين جي ڪابه زيادتي پنهنجي توهين سمجهندو هو. دراصل ان سنجيدگيءَ جي تهہ ۾ شاعر جي بنهہ بيوسي هوندي هئي. سنجيدگي فقط آدابِ محفل جي پابندي نہ آهي. غالب جي فني عظمت جي باوجود هن جي درباري ماحول ۾ باربار ذلت ان جي گواهہ آهي. هو ايستائين مجبور هيو، جو سپاهہ گريءَ کي ذريعہ عزت سمجهيائين، نہ شاعريءَ کي.

برصغير ۾ جاگيرداري دور جي زوال کان پوءِ، اها ظاهري سنجيدگي بہ ختم ٿي ويئي. سامعين فقرا ڪيا، ٽوليون ڪيون، ۽ جي داد ڏنو تہ ائين جيئن کنهن مسخري کي ڏبو آهي. جي ”داغ“ دهلوي ۽ ”امير“ مينائي جي ڪلام سامعين کي حواس باختہ ڪيو، تہ اهو ائين جيئن ڪوئي بازيگر ڪرتب ڏيکاريندو آهي تہ تاڙيون وڄنديون آهن. اها روايت جا سامعين جي رت جو حصو ٿي چڪي هئي، ان کي ”حالي“ ۽ ”اقبال“ بہ بدلائي نہ سگهيا. پاڪستان کان پوءِ جا ”جگر“ مرادآباديءَ ۽ يگانہ چنگيزيءَ جي لاهور ۾ ذلت ٿي، اها ان جي گواهہ آهي تہ مشاعرو فقط تخريبي مشغلو آهي. اسان وٽ اهو تخريبي مشغلو سانگيءَ جي دور ۾ يا ان کان ڪجهہ اڳ آيو. اسان جا ڪلاسيڪي شاعر مشاعري باز نہ ٿيا ڇوتہ اهي بيحد خوددار انسان هئا، ۽ هو کنهن جي آسڻ تي نہ ويندا هئا پر ڪوڙئين انهن جي آسڻ تي اچي سلام ڪندا هئا، ڇو تہ هو نہ فقط شاعر هوا پر پيغمبر بہ هئا. هو کنهن طبقي جا محتاج نہ هئا پر پنهنجي ذات ۽ ذانهَ عوام کي آڇيون هوائون. هو کنهن جا قصيده گو نہ هئا، سواءِ سنڌ جي عوام جي، جن جي محبت هنن جي فن جو سرچشمو هئي، ۽ سنڌ جي عوام انهن کي بي‌مثال سنجيدگيءَ سان داد ڏنو، انهن جي سٽ سٽ ياد رکي ۽ انهن جي پيغام کي پنهنجي زندگي جي نظريہ ۾ شامل ڪري ڇڏيو. اسان جيڪي اڄ سنڌي ثقافت جي تحفظ ۽ تجديد لاءِ ڪٺا ٿيا آهيون. انهن شاعرن جا وارث آهيون، جن انسان ذات کي هڪ لازوال پيغام ڏنو آهي-

امن ۽ انسانيت جو پيغام، سپردگي ۽ سرفروشيءَ جو پيغام، مذهبي تفرقہ بازيءَ ۽ تعصب کان پرهيز جو پيغام، حب الوطني ۽ بين الاقوامي رواداريءَ جو پيغام. اسان ڀٽائي ۽ درازيءَ جي روايت جا وارث آهيون، ۽ مشاعري جو مسخري پڻو اسان لاءِ ڪائي اهميت نہ ٿو رکي. هيءَ ڌرتي جنهن ۾ اسان جي جڙ آهي، هيءَ ڌرتي جا اسان جي ماءُ آهي. هيءَ ڌرتي جنهن مان سوين فن ۽ ادب جا رنگين گل اسريا آهن، انهي ڌرتيءَ جي، فقط انهيءَ ڌرتيءَ جي روايت اسان جي ثقافت جو حصو آهي ۽ انهي روايت جي حفاظت ئي اسان جي تخليقي ادب کي پنهنجي لازوال انفراديت ڏيئي سگهي ٿي.

اها پنهنجي ثقافت سان محبت قدامت پسندي نہ آهي، ۽ نہ اجنبي روايت سان بغاوت، تنگ نظريءَ جي نشاني آهي. جا بہ اجنبي روايت اسان جي ثقافت جي مزاج سان ٺهڪي نہ اچي، ان سان لڳاءُ ۽ ان جو ڦهلاءُ، انهي وڻ ويڙهيءَ وانگر آهي، جا سائي وڻ کي سڪائي ڇڏيندي آهي. ثقافت هڪ جامد حقيقت نہ آهي پر ان جي اوسر ان جي جڙ سان ٿيندي آهي؛ ڌاريءَ ڌرتيءَ ۾ اها ڪومائجي ويندي آهي. اسان جي زرعي پيداوار واري سماج تي جڏهن صنعتي زندگيءَ جون تقاضا ڏون ٿيون، تڏهن اسان جي ثقافت ۾ بہ لازمي تبديلي ايندي، پر ان جي سنڌيت برقرار رهندي. ثقافت قوم جو روح آهي؛ ثقافت زنده هوندي آهي، تہ قوم زنده هوندي آهي. ثقافت قوم جي لطيف احساسن جو نچوڙ آهي. جيئن اها پراڻي ٿيندي آهي تيئن مَڌ وانگر رچي ريٽي ٿيندي آهي. قدامت سان ربط کان سواءِ جدت اڻ لڀي، ۽ الوڏي آهي. اهو يقين ڪيو تہ ڪائي بہ قوم ويهن سالن ۾ ثقافت پيدا نہ ڪري سگهندي آهي. ثقافت صدين جي سڳنڌ آهي. اها نہ مڙهي ويندي آهي ۽ نہ مڱي ويندي آهي. اها قوم جي روح سان چشمي وانگر ڦٽندي آهي ۽ صديون سيراب ڪندي ويندي آهي، ثقافت ڌرتي ماءُ جي ٻج آهي ۽ ان کان سواءِ قوم جي نئين نسل جو نيپاج ناممڪن آهي. سنڌ کي پنهنجي ثقافت آهي ۽ ان ثقافت کي بي مثال انفراديت آهي. ان انفراديت

جي حفاظت اسان جي قومي وجود ۽ ان جي ترقيءَ جي امين آهي.

هر عظيم ثقافت وانگر سنڌي ثقافت به هڪ جامع حقيقت آهي، جنهن جو فن ۽ ادب هڪ اهم حصو آهي. اسان جڏهن سنڌي شاعريءَ ۾ اڳري اجنبيت محسوس ڪئي، ته اسان اُن سان بغاوت ڪئي. اسان وري بيت، دوهي، وائي، ڪافيءَ،گيت کي زنده ڪيو، ڇو ته ان ۾ سنڌ جي سڳنڌ هئي. اسان غزل، نظم، ۽ آزاد نظم جي مزاج ۾ ايتري تبديلي آندي، جو ان ۾ ڪائي اجنبيت نه رهي. اسان بحر و وزن، قافيه ۽ رديف ۾ ٻئي پوري فني لوازمات کي سنڌيت جي مزاج سان موافق ڪيو ۽ جديد کان جديد ترين انسان جي ذهني ڪشمڪش ان ۾ سمائي آياسين. هن وقت سنڌي شاعري، فڪري ۽ فني لحاظ کان، قدامت ۽ جدت جو بهترين ميلاپ آهي. ۽ ان ۾ هند و پاڪ جي عظيم تخليقي حاصلات آهي. اسان جي بغاوت قدامت سان نه پر مرده قدامت سان آهي ۽ ان اڳري اجنبيت سان آهي جا اسانجيءَ منڍي تهذيب کي بگاڙي رهي آهي.

اڄ ته اچ سڀئي اهو وعدو ڪيون ته اها ثقافت جا ساهه سان سانڍي ويئي آهي، جا ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين پکڙي پيئي آهي، جا موهن جي دڙي ۽ اروڙ جي اتهاس ۾ جرڪي رهي آهي ۽ جنهن پوري برصغير جي تهذيب تي پنهنجا ترورا ڦهلائي ان کي زندگي بخشي آهي، اها ثقافت اسان پنهنجي جند جان کان عزيز رکنداسين ۽ اهو عظيم پيغام جو اسان کي پنهنجا پيغمبر ـ شاعر ڏيئي ويا، ڪڏهن به نه وساريندا سين ۽ ان کي هن اونداهي ڪنڊ ۾ مشعلِ راه ڪري بلند رکنداسين.

ڄڀول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل

١٩٦٧ع ۾ جشن روح رهاڻ جي سلسلي ۾ ٿيل
مشاعري ۾ شيخ اياز جي ڪيل صدارتي تقرير

رفيقو،

ڪيترين مدت کان سنڌ ۾ منهنجي فن ۽ فڪر لاءِ محبت جو اظهار به ڪيو ويو آهي ۽ نفرت جو به. مون پنهنجيءَ مخالفت کي اهميت نه ڏني آهي ۽ هن وقت تائين ان جي جواب ۾ ڪجهه به نه چيو آهي، ڇو ته ان جي نوعيت ادبي نه آهي، ۽ ڪنهن غير ادبي ڇڪتاڻ لاءِ نه، مون کي رغبت آهي ۽ نه فرصت. پر متان خاموشي نيم رضا يا اعتراف سمجهي وڃي، ان ڪري اڄ مان اوهان اڳيان سنڌ جي جديد فن ۽ فڪر سان گڏ ان جي ڪيل مخالفت جي باري ۾ به ويچار پيش ڪيان ٿو.

فرانس جي عظيم اديب ۽ فلسفيءَ سارتري، جنهن کي سال ٦٤ع ۾ ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو، تازو ادب جي اهميت کان ئي انحراف ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته ”مون ٻارن کي بک وگهي مرندو ڏٺو آهي. ڪوئي به ناول ڪنهن مرندڙ ٻار سان توري نه ٿو سگهجي؛ ٻار وارو پڙ هميشه ڀاري آهي.“ مون ساڳيءَ ذهني ڪشاڪش جو اظهار ٻه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ ۾ ڪيو هو. پر ان مسئلي تي مسلسل سوچ مون کي ٻئي نتيجي تي پهچايو آهي. دوستو وسڪيءَ پنهنجي هڪ ناول ۾ هيرو جي ڪردار نگاري ڪندي لکيو آهي ته ”هر چڱو لفظ چڱو عمل آهي.“ جڏهن ڪوئي به شاعر يا اديب حق ۽ باطل جو پورو شعور رکي حق جي حمايت ۾ پنهنجو قلم ٿو هلائي، تڏهن هن جي ان جرات ادب ۾ اجتهاد آڻي ٿي ۽ ادب جو اجتهاد، زندگيءَ جي اجتهاد جي ابتدا آهي. ادب فرسوده معاشري جي هر قدم کي ڊانوا-ڊول ڪري، هڪ نئين خواب جو سنگ بنياد رکي ٿو، ۽ جي ادب

۾ اها صلاحيت نه آهي ته ادب فقط مساڻ جي ڇپري جي گهري گهور آهي، جا موت جي سيني ۾ ته پهچي وڃي ٿي پر زندگيءَ جو سراغ نه ٿي پائي سگهي. ان ڪري ادب جي باري ۾ سارتري جي قنوطيت بي بنياد آهي. زار جي زماني ۾ روس جي آزادي پسند باغيءَ، اليگزينڊر هرزن ڪي، جيڪو پنهنجي جلاوطنيءَ جي دوران زار جي خلاف ڪليا خط ڇپائيندو رهيو، ڪنهن اشتعال پسند تحريڪ جي حاميءَ لکيو هو ته ”تنهنجي هٿ ۾ قلم آهي، منهنجي هٿ ۾ بم گولو؛ تون ۽ تنهنجو دور مري چڪو آهي.“ ان طرز ۾ ڪنهن حد تائين تاريخي حقيقت هئي، پر ٻوءِ ڪير چوندو ته ميڪسم گورڪيءَ جي ناول ’ماءُ‘ جي انقلابي اهميت هن جي سياسي اشتهارن کان گهٽ آهي. آخر انسان جو ذهن ئي ته ماحول کي بدلائي ٿو! ۽ منهنجيءَ نظر ۾ ذهن جي تشڪيل ۾ ادب جو نهايت اهم رول آهي.

ادب جو دليل منطقي نه آهي، پر ٻوءِ به منطق کان وڌيڪ مڃائيندڙ آهي. ادب انساني روح کي يڪدم گرفت ۾ آڻي، هن تي هڪ پائدار تاثر ڇڏي ٿو ۽ انهيءَ تاثر جو عملي زندگيءَ جي تشڪيل ۾ وڏو هٿ آهي. ان ڪري مون کي سارتري جي مٿينءَ چوڻيءَ سان اتفاق نه آهي. ۽ جي هُن شاعر جي قول ۽ فعل ۾ ڪوئي تضاد نه آهي، ۽ جي هُن جي لاءِ هر فڪر هڪ عمل جو پيش خيمو آهي، ته هن جي شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو درجو ملي ٿو، پر منهنجي نظر ۾ هن جو هر قول هڪ فعل آهي ۽ ان جو نتيجو، جي هن لاءِ نه، ته هن جي قوم لاءِ يا پوريءَ انسان ذات لاءِ لازمي طرح عمل آهي. مان ادب جي آدرش تي سوچي انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته ادب اديب جي روح جو اظهار آهي، ۽ اهو اظهار بنا مقصد جي نه آهي، ۽ ادب جي زبان، جا ان جي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ پوري قوم، جنهن تائين اديب جي رسائيءَ لاءِ انهيءَ اظهار جو سهارو ورتو وڃي ٿو، جڏهن انهن سڀني جو وجود، ڪنهن ٻاهرئين يا اندرئين خطري سبب، خاتمي جي قريب نظر اچي ٿو، تڏهن ادب

جو پنهنجيءَ حفاظت کان وڌيڪ ۽ ان ڪري لازمي طرح پنهنجيءَ زبان ۽ قوم جي حفاظت کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مقصد ٿي سگهي ٿو! اهو لازمي نه آهي ته هر وقت ادب جو مقصد سياسي يا سماجي هجي، پر مٿيرءَ حالت ۾، ٻئي ڪنهن مقصد جي گنجائش گهٽ آهي. ادب ۾ سياسي ۽ سماجي مقصد جو اظهار ادب جي اهميت کي نه ٿو گهٽائي. اهو صحيح آهي ته ادب جي پرک اول ادبي آهي ۽ پوءِ سياسي ۽ سماجي؛ اهو به صحيح آهي ته ادبي تخليق نه اخباري مراسلو آهي نه اشتهار، پر پوءِ به ادبي تخليق جي سياسي ۽ سماجي افاديت تي مون کي ڪوئي اعتراض نه ٿو نظر اچي. جي ادب هر لطيف فن وانگر حسن جي تلاش آهي ته ان تلاش جي دائري کان سماج ۽ سياست کي ڇو ٻاهر رکيو وڃي؟ آخر هر عظيم سياسي ۽ سماجي ادب ۾ سياست ۽ سماج جو هڪ تصور آهي، جو ان جي خالق جي نظر ۾ تاج محل جي تروري وانگر بکندو آهي. هو ان تصور کي ڪنهن به فطري منظر کان زياده دلڪش ڪري پيش ڪري سگهي ٿو، ۽ پنهنجي جذبي کي ٻيءَ ڪنهن به محبت جي جذبي کان وڌيڪ ڀڙڪائي ۽ مهڪائي سگهي ٿو. هن جي ٻوليءَ جي ڪوڙاڻ امرت کي مات ڏيئي سگهي ٿي ۽ هن جي لکڻيءَ جي واڳهه نک پاڻوليءَ جي هٽ کان وڌيڪ پياري لڳي سگهي ٿي. زندگي ٻٽ جي ڳنڍ به آهي، وهه جو ڳنڍو به آهي. ڪهڙو باشعور اديب هوندو، جو انهيءَ وهه جي ڳنڍي کان منهن موڙي ويندو! گيت نه واريءَ ۾ گُٽ آهي ۽ نه فقط ڪتيءَ جي ڪانڊ؛ چڪور جو چڪوريءَ کان اهو سوال به آهي ته ”اهو ديس ڪٿي آهي، جتي رات نه آهي!“

سنڌ ۾ ان جي ادب جي مستقبل تي سوچيندي، مان ڪيتري مدت کان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته هي دور نهائينءَ جي نينهن وارو دور نه آهي، جي ٻاڦ نه نڪتي ته فقط ڪاريءَ وارا ڪک رهجي ويندا. زندگي حالات جو فيصلو ڪن مقابلو آهي، ليلڙاٽپون نه آهي، ليلي ڇپي نه آهي؛ وقت جي صدا تي ڪن لاڻار موت جي

اٽڪر اڙڪيل آهي. اديب يا هن جي قوم جي زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙو مرحلو اچي ٿو، جو ان کي هر هموار راهه تان هٽڻو پوي ٿو ۽ ٻاهريءَ ڪنڊ تي ٻرانگهه ڏئي منزل تائين رسائي سگهي ٿي. اڄ سنڌي ادب، پنهنجا پير لهولهان ڪندو، انهيءَ ناهموار خارزار کي لتاڙي رهيو آهي. جي اهو ادب زنده رهيو ته سنڌ زنده رهندي ۽ جي نه رهيو ته ڀٽائيءَ جي ڀٽ کان موهن جي دڙي تائين ساڳي ويراني وسندي نظر ايندي. اوهان يقين ڪريو ته سنڌ جي جديد ادب جا دشمن سنڌ جا دشمن آهن، انهيءَ ملير جي مٽيءَ جا ويري آهن، جنهن مارئيءَ کي جنم ڏنو هو ۽ جا ڪنهن به ڪوٽ ۾ قابو رهي نه سگهندي آهي. دنيا جي ادب جي مطالعي مونکي انهيءَ نتيجي تي پهچايو آهي ته جيڪو به شاعر يا اديب هن زندگيءَ جي ڪاروان لاءِ راهه هموار ڪرڻ واسطي اڳ ۾ نڪتو آهي، ان جا پير مخالفت جي ڪنڊ لهولهان ڪري وڌا آهن، پر پوءِ به قافلي جا قدم وڌندا رهيا آهن ۽ منزلون ملنديون رهيون آهن. مون کي جيفرسن جو هڪ قول ياد اچي رهيو آهي ته ”سچ هڪ انسان جي اقليت ۾ پيدا ٿيندو آهي ۽ سچو انسان ۽ هن جي جرات اڪثريت جي برابر آهي.“ ائين صحيح آهي ته آرٽ ۽ ادب ۾ سچ ۽ ان جي مستقبل جو مبهم تصور اچي ٿو، جيتوڻيڪ فنڪار جي نظر ڌرتيءَ جي دل چيري، اڳ ۾ ڏسي ٿي ته ڪهڙو سلو ساماڻجي، رنگ ۽ خوشبوءِ جو مظهر ٿيندو ۽ ڪهڙو فقط ڪانڊيرا ڦهلائيندو ويندو. برونو، ٽالسٽاءِ، روسو، والٽيئر، گورڪيءَ ۽ ڪجهه ٻين انهيءَ سچ جي هيڪار ٻهريون هئين ۾ محسوس ڪئي ۽ انهن جي دور جي معاشري ان جي شگفتگي ڪيترو وقت پوءِ ڏٺي. پر اهو سچ ۽ ان جي مستقبل جي اظهار ۾ ابهام ٿئي ٿو، ڇو ته تاريخ اها رقاصه آهي، جا رسيءَ تي قلابازيون کائيندي رهي آهي ۽ ڪڏهن به ڪوئي به يقين سان چئي نه سگهيو آهي ته اها ڇيڙي تائين ڪڏهن ۽ ڪيئن پهچي سگهندي. ليڪن نه فقط زندگي اميد تي قائم آهي، پر هڪ سچي فنڪار جو موت به اميد تي قائم آهي. اها اميد نه هيءَ ڪاريهر

جهڙي ڪاري رسي ڪٽي ته ڪٽندي، ۽ پرين جي پاڇـل نيٺ ته ڇم ڇم ڪندي هن تائين پهچندي!

اسان تي الزام ڏريو ويو آهي ته اسين ماده پرست آهيون. اسان جـو نثر ۽ نظم گواهه آهي ته اسان ماديت جـي فلسفي کي ڪڏهن به آخرين حقيقت نه سمجهيو آهي، جيتوڻيڪ اسان کي مادي زندگيءَ جي بي‌انتها اهميت ۽ افضليت جو اقـرار آهي. ڪوڙهيٺي سماج جو روح به ڪوڙهيو هوندو آهـي؛ جو اديب زندگيءَ جي ڏاڍ، ڏمر ۽ ڏک کان منهن موڙي، اهو ڪائر ۽ ڪميڻو آهي؛ هو پنهنجي فرار جي باوجود ادب تخليق ڪري سگهي ٿو، پر هو فقط ڪوڙي ڪيمياگر وانگر ڏنگيءَ جي ڏک پيدا ڪري سگهي ٿو، باقي هن وٽ آهي رکو ٽڪي جو ٽامون. سرجڻهار جوڻـي جنسار سان دل نه بهلائيندو آهي. فراري ادب زنـدگيءَ جي ڪاري ڪوهه ۾ ڪوڙ جي ڪنگري آهي- جنهن ۾ وسوڙا آب حيات تلاش ڪن ٿا. اهڙو ڪوبه اديب نـه آهي، جو دلي طرح مادي زنـدگيءَ کي اهميت نه ڏيندو هجي، پـر مادي زندگيءَ ۾ انقلاب لاءِ ڪوشش 'ڪپروءَ جي راند' نه آهي ۽ 'سسي نيزي پاند اڇلڻ' هرڪنهن جي وت ۾ نه آهي.

نئين ادب تي اهو الزام به ڏريو ويو آهي ته اهو اشتراڪي آهي. جنهن به اهو الزام ڏريو آهي تنهن جڪ ماري آهي ۽ پنهنجي بغض ۽ حسد سبب الزام تراشيءَ جي ڌُن ۾ اچي يا نه جديد ادب جي پوري مطالعي ڪرڻ کان ئي انڪار ڪيو آهي يا ته هن کي نظرياتي پرک ۽ پروڙ بنهه ڪانه آهي. هوئنئن به شاعر هڪ جذبات ۽ قلبي واردات وارو انسان آهي. هو طبيعتاً هر مسلڪ پرست رجحان ۽ اصول جي نيڪن کان گهبرائيندو آهي. جو زنـدگيءَ جي تنوع ۽ تحرڪ پريءَ حقيقت سان محبت ڪري، ان جو ڪنهن بـه جامد نظريي سان نباهه ناممڪن آهي. شاعر جا پـه نمايان فـرض آهن. ۽ اهي آهن ته نه فقط جيئن دنيا آهي، ان جو آئينو ٿئي، پر جيئن دنيا ٿيڻ گهرجي ان جو تخيل به پيش ڪري. هن جو هرسياسي جماعت

ڪان ٻاهر رهڻ جو سبب هن جو هٺ نه پر هن جي نهٺائي آهي. هن جي انسانيت جي پيچيدگيءَ اڪا ئي سان عقيدت آهي. اها هن جي فراخدلي آهي، جا هن کي ڪنهن به سياسي جماعت سان شامل نه ٿي ڏئي پر اسان جا مخالف، جن مان ڪي فقط عمر ۾ بزرگ آهن، اسان کي سمجهي نٿا سگهن ۽ اونده ۾ ڏوڙا ٿا هڻن ڇوته جدت پسند اديب اڄ ڪلهه جيڪي پڙهي رهيا آهن، ان جي فقط هڪڙي صفحي کي سمجهڻ لاءِ انهن اڻ پڙهيلن ۽ نامنهاد بـزرگن کي ٻه ٽي جنمن جي ضرورت آهي. آزاد نظم کي اشتراڪيت جي سازش سمجهڻ وارا ۽ چانڊوڪيءَ کي دهريت سڏڻ وارا انڌا اونڌا ويچ وڏيڪ توجه جا مستحق نه آهن.

مون هميشه انفراديت ۽ انفراديت پرستيءَ ۾ فرق ڪيو آهي. انساني زندگي اجتماعي آهي ۽ انفراديت پرستي ان لاءِ مهلڪ آهي. باقي انفراديت هر عظيم فنڪار لاءِ ايتري ضروري آهي جيتري گل لاءِ خوشبوءِ. هر عظيم فنڪار هڪ جوڙڻهار آهي ۽ پنهنجي ڪائنات جو جوڙيندڙ آهي. فن زندگيءَ لاءِ هوندي به، ان کان مٿيرو آهي؛ فن جي ڪمال ۾ زندگيءَ جي روحانيت جي تڪميل آهي. هر عظيم شاعر جي سٽ ڏسي يڪدم انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اها خوشبو فقط هن جي روح جي ٿي سگهي ٿي. مون ڪڏهن به عظيم فن کي ڏٺيل راهه يا پيري جو محتاج نه ڏٺو آهي. فن هميشه اڻانگي واٽ ورتي آهي، جنهن تي اڳ ڪنهن به پکيءَ جو پاڇو نه پيو آهي. عظيم فن جي منزل ان جي پهرئين قدم تي به شروع ٿئي ۽ ان جي پوئين قدم تي به رسائيءَ کان دور نظر اچي ٿي. عظيم فن ازل کان ابد تائين ٻرندڙ شعلو آهي، جنهن جي مشعل سڏ پٺيان پوءِ بدلجندي رهندي آهي. ان کان سوا اها جوت جڳاءِ نه ڪري سگهندي آهي.

انفراديت تڪنيڪ لاءِ به ضروري آهي ۽ فڪر لاءِ به؛ پر هر متشاعر شاعر نه آهي هر بحر وزن جو مشاق نظم گو نه آهي، جيئن هر تعمير تاج نه آهي ۽ هر رنگ آميزي "مونا ليزا" نه آهي،

فن جي جان ان جي هئيت نہ آهي، پر اهو آتشين شراب آهي، جو جام کي جرڪائي ٿو. شاعر ڪنڀار جو ڪاروبار نہ آهي، ڪلال جي ڪانڌ آهي، ۽ سري جي سڳنڌ کان سواءِ هر ٿانءُ مٽيءَ جو ڀنوڙو آهي. شعر جو تخيل هئيت ائين حاصل ڪندو آهي، جيئن باز بلبل کي جهٽي. هئيت جي تخليق بہ حسن جي تخليق آهي، پر بلورين جام احمرين شراب کان سواءِ بي معنيٰ آهي. اهو بہ ظاهر آهي تہ هر بحر و وزن جو مشاق دلفريب هئيت جي تخليق جو اهل نہ آهي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ اهو قافيہ ڪم آڻي، جو ساريءَ سٽ جو ساهہ هجي، جو ڪان وانگر ڪڙ ڪري ڇپي بہ وڃي ۽ واڌوڙڪي وڌ تي پيار مان پٽيون بہ ٻڌي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ جذبات جي جوار ڀاٽا کي ائين ڇٽي، جو ويرہ واري، ڇر، ڇولي جدا جدا بہ هجي ۽ هڪ ٻئي ۾ سمايل بہ. پاسترناڪ جي ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ ۾ اديب ۽ شاعر لاءِ ڇيل ڇيلين سٽن تي مون ڳاڙهو نشان ڏيئي ڇڏيو آهي:

”ٻولي جيڪا سونهن ۽ سمجهہ جو گهر آهي، اها پنهنجو پاڻ سوچڻ ۽ ڳالهائڻ شروع ڪري ٿي ۽ ڀرپور سنگيت جو روپ وٺي ٿي— ٻاهرين ٻڌجي سگهندڙ آوازن جي لحاظ کان نہ، پر پنهنجي اندرئين اڇل ۽ اجهل وهڪري جي لحاظ کان. ٻوڏ جيئن هڪ مها نديءَ جي تيز ڌارا پنهنجيءَ رفتار سان پٿرن کي لسائيندي ۽ ڦيٿن کي هلائيندي، اڳتي وڌندي رهندي آهي، تيئن ٻوليءَ جو وهڪرو پڻ، پنهنجن قانونن مطابق، وڌندي وڌندي، وزن جي جوڙ ۽ قافيي جو جڙاءُ ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا سٽاءَ ۽ گهاڙيٽا تخليق ڪندو رهي ٿو، جيڪي هيلتائين نہ ڪڏهن لڌا ويا آهن ۽ نہ ويچاريا ويا آهن ۽ نہ وري انهن کي اڃا تائين ڪي نالا ئي ڏنا ويا آهن.“

ڇا اهي چاڻن ٿا تہ شاهہ جي هيءَ سٽ ”پيشانيءَ ۾ پرين جي، پلائي جا پير“ ۾ زبان جي شيرينيءَ جو سبب فقط ”پيشانيءَ“ ۽ ”پرين“ جي ’پ‘ ۽ ”پلائي“ ۽ ”پير“ جي ’پ‘ جو تڪرار نہ آهي، ۽ ان سٽ جو صوتي تاثر ”پيشانيءَ“ جي وچين ’الف‘ ۽

”ڀلائي“ جي وچين ’الف‘ ۽ ”ڀرين“ جي وچين ’ر‘ ۽ ”ڀير“ جي پوئين ’ر‘ جي تڪرار تي ٻه مدار رکي ٿو ۽ ان کان سواءِ ختم ٿي وڃي ها؟

جديد ادب جي ٽڪنيڪ جو معيار نه، جديد آهي، پر ڇا ڪجي جو اسان جا بزرگ نقاد اسان کان هڪ صدي پٺتي آهن ۽ ”بر مزار ما غريبان ني چراغي ني گلي“ چئي انهيءَ هر اديب کي گاريون ڏئي رهيا آهن جنهن کي جهوليءَ ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل آهي. اسان کي هنن جي حال تي افسوس آهي، فقط افسوس آهي، فقط افسوس آهي.

فقط فارسي ۽ عربي تقطيع کي شاعريءَ جي معيار سمجهڻ وارن ڪڏهن اهو نه سوچيو آهي ته جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ايتري بي‌پناه موسيقي ڇو هي؟ هنن ڪڏهن اهو ٻه جاچيو آهي ته جديد بيت دوهي يا وائيءَ جي ڪنهن ٻه سٽ ۾ ڪيترا، نڙيءَ سان، تارونءَ سان يا چپ سان اچاريل اکر آهن ۽ انهن جو توازن ۽ همآهنگي ئي شعر ۾ موسيقي پيدا ڪري ٿي. اهو توازن ۽ همآهنگي ذات ۽ ذانهءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪمال آهي ۽ پوري زندگيءَ جي رياض جو نتيجو آهي. ڪنهن استاد کي اها خبر ٻه آهي ته تجنيس حرفي فقط لفظن جي پهرين اکرن جو تڪرار نه آهي، پر وچن ۽ پوين اکرن جو تڪرار ٻه ٻوليءَ ۾ بيحد شيريني پيدا ڪري ٿو!

وقت جي ڪمي سبب مان جديد فن ۽ فڪر تي مفصل بحث نه ٿو ڪيان ۽ آخر ۾ ان ساريءَ سنگت جو احسان مڃان ٿو جنهن مون کي هن مشاعري جي صدارت جو شرف بخشيو آهي ۽ سنڌ جي نئين فڪر ۽ فن جي جرات سان حوصله افزائي ڪئي آهي. روح رهاڻ رسالو جديد ادب جي اشاعت ۾ اڳرو رهيو آهي ۽ ان جي اداري هر مشڪل جي باوجود، جدت پسنديءَ جي حمايت ڪئي آهي، جنهن لاءِ جناب حميد سنڌي ۽ هن جا سنگتي مبارڪباد جا مستحق آهن.

جيئي سنڌ

هڪ تقرير

سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ انجنيئرنگ ڪاليج، ڄامشوري، جي هاسٽلن ۾ رهندڙ شاگردن طرفان، ١- ڊسمبر ٧٦ع تي ملهايل ”سنڌي شام“ ۾، مشاعري جي صدارت ڪندي، محترم شيخ اياز جي پڙهيل صدارتي تقرير.

سنڌڙيءَ جا سپوتو، ـــ ڪجهه سال ٿيا ته، مان ۽ منهنجا دوست، لڪيءَ جي چشمي ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. چشمي ڏانهن وڃڻ لاءِ، جبل مــان ڏاڪڻ ٺهيل آهي. انهيءَ ڏاڪڻ تي مون هڪ عورت ريڙهيون پائيندي ڏٺي. ڪٽڪ وني، سچ ورني سونهن، انهيءَ پيرو گج، ڇڳن ۾ ڇيڙه ـــ ڪائي ڀهراڙي جي ويڳس ٿي لڳي. هن جو ساڄو پير سڄي پڪ تي پيو هو، جنهن تي ڪپڙن جا موڏا ٻڌل هئا، ۽ هوءَ کابي پير سان گيسرندي چڙهي رهي هئي. شايد چشمي جي پاڻيءَ ۾ چوڪاري جي ڪولائو هئي. مون ان وقت سوچيو هو ته فقط کابي پير جي سهاري، هن کي ڏاڪڻ چڙهڻ ۾ ڪيتري نه تڪليف ٿي ٿئي! اوچتو مون کي اها عورت علامتي روپ ۾ نظر آئي هئي. هيءَ اڳهي سنڌ هئي، جا کابي پير جي سهاري، انهيءَ ابديءَ چشمي ڏانهن وڃي رهي هئي، جتان ان کي شفا ملڻي هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ، جڏهن اوهان سکر ۾ ”سنڌي شام“ ملهائي، ۽ لڳاتار سادا اٺ ڪلاڪ تقريرون ٿيون، نعراءُ بحال ڪيا ويا، قومي گيت پڙهيا ۽ ڳايا ويا، تڏهن اها علامت منهنجي اکين اڳيان آيري آئي، ۽ مون ڏٺو ته اڳهي ويڳس، ڏاڪڻ تي چڙهي، چشمي جي ڪناري تي پهچي چڪي آهي.

مون هڪ نثري نظم ۾ لکيو هو ته ـــ

”جڏهن جبر وڌي ويندو آهي،

تڏهن شاعر کي علامت جو سهارو وٺڻو پوندو آهي.
علامت، شاعريءَ جي زره آهي؛
علامت اهو نقاب آهي،
جنهن مان فقط شاعري جي اکين جي آگ ٻرندي نظر ايندي آهي!"

پر هڪ سنڌي سگهڙ، منهنجي هر علامت کي پنهنجيءَ هڪ ڪجهارت سان شهه ڏيئي ويو. مان ۽ منهنجا ڪجهه دوست، "رني ڪوٽ" جي قلعي ۾ ويٺا هئاسين، ۽ سنڌ جي تاريخ تي بحث ڪري رهيا هئاسين، ته اهو سگهڙ اچي نڪتو هو. هن کي هڪ ڪلهي تي ڀاڻيءَ جي ڪلي هئي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل. هو ڀهراڙيءَ جي هر سنڌيءَ جئن، سواجهڙو ۽ ڳالهين جو ڳهير هو، پر هن جي اکين ۾ ناهر جي نهار ۽ لڱ لڱ ۾ چيتي جي ڦڙتي هئي. ڳالهيون ڪندي، مون هن کان پڇيو ته "اوهان سڌ ڪنهن کي ڏيندا آهيو؟" جواب ڏنائين ته "اسان جو سائين به اهو، پوتار به اهو، سڌ به جي.ايم. سيد کي ڏيندا آهيون." پوءِ هن اسان کي ڪجهه ڪجهارتون ڏنيون. ڏيئيون به ٻڌايائين ۽ پڇيون به ٻڌايائين. آخر هڪڙي ڪجهارت ڏيئي، هن چيو، "هيءَ ڪجهارت مان به پڇي نه سگهيو آهيان ۽ هن وقت تائين ڪوئي ٻيو به پڇي نه سگهيو آهي."

اها ڪجهارت هيءَ هئي — "ڪانئون ڪاٺ ٻئاس، هي مرون نه منهنجي وس!"

مون، هن جي چيتي جهڙي سڊول بدن کي ڏسي، هن جي رائيفل ۾ هٿ وجهي چيو، "تعجب آهي، تون سڌ به جي.ايم. سيد کي ڏيندو آهين، پوءِ به اها ڪجهارت پڇي نه سگهيو آهين. جنهن کي هڪ ڪلهي تي ڀاڻيءَ جي ڪلي هجي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل، ان لاءِ اها ڪجهارت ايتري ڏکي ته هجڻ نه کپي! پر ٻيلي، اها ڪجهارت فقط ٻيڙي فقير (١) لاءِ نه آهي، اها ڪجهارت سنڌ جي پوري نئين نسل کي پڇڻي آهي."

اڄ مان ڏسي رهيو آهيان ته اوهان اها ڪجهارت پڇي چڪا

(١) ٻيڙو فقير — سنڌ جو مشهور سگهڙ.

آهيو. ڪوئي سگهڙ مڃي نہ مڃي، ان جي پڇاڙي فقط اها آهي، جا اوهان جو نعرو بڻجي چڪي آهي- ”جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!“

منهنجا سڄڻو! اهو ”جيئي سنڌ“ فقط جذباتي نعرو نہ آهي، جنهن سان ڪوڙ جا قلعا لڏي وڃن ٿا ۽ انهن جي ڪنگرن ۾ ڪنبڻي اچي وڃي ٿي. ان نعري جي پس منظر ۾ ثقافت ۽ قوميت جو اهو تخيل آهي، جو سنڌ جي تقدير بدلائي سگهندو آهي، ۽ جو انهيءَ جڙتو ثقافت جي جڙ تي ڪهاڙيءَ جو وڌ آهي، جا اوهان تي مڙهي ويئي آهي. قوميت نہ فقط ٻوليءَ جو ڳانڍاپو آهي، نہ فقط ڌرتيءَ ۽ روٽيءَ جو ڳانڍاپو آهي؛ قوميت اهي سيئي ڳانڍاپا هوندي بہ انهن کان ڪجهہ وڌيڪ آهي. ڳنڍير جي ڳنڍين ۾ جيستائين ماروئڙن جو من پڌل نہ آهي، تيستائين قوميت جو تخيل مڪمل نہ آهي. قوم، زبان جو اشتراڪ، زمين جو اشتراڪ ۽ معاش جو اشتراڪ بہ آهي، ۽ انهيءَ اشتراڪ ۾ انسانن جي نفسياتي ساخت جي يڪسوئي بہ آهي. اها نفسياتي ساخت، زمان ۽ مڪان جي لڳاتار سلسلي مان جڙندي آهي ۽ ان تي اثرانداز بہ ٿيندي آهي. اها من-ورتي قوم جي سڀاءَ جي جڙ هوندي آهي ۽ ان جي ثقافت ۾ ڦلندي ڦولندي آهي. ان کي ڪائي شڪل صورت نہ آهي پر قومي ثقافت مان ان جو هڳاءُ دور تان پڌرو هوندو آهي. ڇپر جو پتو ڇات مان پوندو آهي؛ جي پڻاڏيءَ ۽ سچل جو وجود نہ هجي ها، تہ هيءَ پسيءَ ۽ پيرونءَ جي ڌرتي، قوم پيدا نہ ڪري سگهي ها. قوميت ذت بہ آهي، ذوٿيئڙو بہ آهي ۽ اها ماروئيءَ جي پڪار بہ آهي، جنهن صحرا جي سٿر کي معنيٰ بخشي آهي. فقط رياست قوم ناهي نہ سگهندي آهي ۽ نہ ڪوئي سطحي سرڪاري انتظام ان جي اڏاوت ڪري سگهندو آهي. قوم فقط انساني گروهہ بندي نہ آهي ۽ نہ وري قوميت هجوم جي تعداد ۽ ان ۾ عارضي طور اتحاد تي مشتمل هوندي آهي.

ڪاش! مان اوهان کي ٻڌائي سگهان تہ اڄ کان ويهہ سال پوءِ، مون کي سنڌ ڪيئن نظر اچي رهي آهي. ممڪن آهي تہ ان وقت مان نہ هجان، پر منهنجي شاعري اوهان جي ضمير ۾ شامل هوندي.

في الحال، اوهان لاءِ، جي منهنجيءَ هر نئين ادبي علامت تي هري وڌا آهيو، اهو ڪافي آهي ته اسان جي قوميت انهن مارئيءَ جي پڪار آهي، جنهن صحرا جي سترڪي معنيٰ بخشي آهي، ۽ اها پڪار اسان جيءَ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ آهي، ۽ ان پڪار ۾ جنهن گرم لهو جي لرزش آهي، اهو لهو انهيءَ ذات جي ذات آهي، جو اسان کي ملير جي مٽيءَ ڏنو آهي. انهن مارئيءَ جي پڪار، انهيءَ ٻولي، اهو ذات ۽ ملير جي مٽيءَ اوهان وٽ امانت آهي. اوهان کي ساڳ ٿيڃ نه بخشيندي، جي اوهان انهيءَ امانت جي هر حالت ۾ حفاظت نه ڪندؤ.

منهنجي ڌرتيءَ جا نونهالو! سنڌڙيءَ جي مستقبل جون روشن مشعلو! تاريخ اهو آئينو آهي، جنهن کي ڏسڻ کان فقط اهو ڏڪندو آهي، جنهن کي منهن تي ڪوڙهه هوندو آهن. موهن جي دڙي کان ميڙيءَ تائين تاريخ جا وارثو! اوهان کي هڪ ڪوڙهي ثقافت آڇي وئي آهي، جا تاريخ جي آئيني کان ڇرڪي رهي آهي. ڪو وقت هو، جو مون موننٽ مان منهن ڪڍي، پٿائيءَ جي انهيءَ ڪيٺري ڏانهن ڏٺو هو جو ڪيٺري تي لٽڪي، ڪنجي ويو هو. مون سوچيو هو ”اهو لاهي ته ڏسان، متان وڃي پئي!“ اڄ ننڍي جي ٿان، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گونجي رهي آهي. اڄ اهي ايرانيءَ ۽ وچ ايشيائي تهذيب جا نرچا پينو، اوهان کي پنهنجو ڪچڪول ڏيکاريندي لڄ مري رهيا آهن. اڄ اوهان جو ادب، اوهان جيءَ پوريءَ ڌرتيءَ لاءِ هڪ اوچي مشعل آهي. مرئينگ هٽ، ان کي ڇا وسائي سگهندا! اڳ ٻه اوهان هن برصغير کي زندگيءَ جو مهذب نظريو ڏنو هو، ۽ تاريخ جو هر ڪتاب اوهان جي عظمت جي داستان سان شروع ٿيندو آهي؛ هن ڀيري ٻه اهو بار اوهان جي ڪلهن تي آهي، ۽ تاريخ جو نئون موڙ، اوهان جي قدمن جو منتظر آهي. اها مشعل بلند رکندا اچو؛ ٻوليءَ جو مسئلو آخرين مرحلو نه آهي، منزل اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي. — ”جيئي سنڌ!“

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو!

١٩٦٨ع ۾ جشن روح رهاڻ جي موقعي تي ڪيل تقرير

منهنجا رفيقو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! هي دؤر تاريخي دؤر آهي؛ جو سنڌ صدين ۾ نه ڪري سگهي هئي، اهو اوهان ڪجهه سالن ۾ ڪري ڏيکاريو آهي. اوهان جي شعر ۽ ادب، پنهنجيءَ تاريخ ۽ ثقافت سان ڀرپور محبت پيدا ڪري، جنهن قومي شعور کي اڀاريو آهي، ان لاءِ مستقبل جي تاريخ اوهان جي احسانمند رهندي. اوهان فن ۽ ادب ۾ جا اظهار جي آزادي ڏيکاري آهي ۽ ان آزاديءَ لاءِ جا قيمت ادا ڪئي آهي، ان جو مثال پوري برصغير جي ادب ۾ ڪٿي به نه آهي.

هر سال هي ميڙ هڪ ماناري وانگر لڳندو آهي ۽ ڪا ماڪيءَ کان مٺي رَسُ اوهان کي چکي، هتي آئيندي آهي. اوهان جي پڙ جهڙ ۾ آنهيءَ آڪير جو رسيلو آسنگ هوندو آهي، جنهن آڪير سنڌڙيءَ جي ساري سڳند چوسي، اوهان جي مٺڙيءَ ٻوليءَ کي ورسايو آهي. اسان مان هر ڪنهن جي فني انفراديت پنهنجو الڳ رستو ڳولي سگهي ٿي، پر اسان سڀني جي منزل هڪڙي آهي.

حُبُ الوطني، پنهنجي فن سان ديانتداري، عالمي امن، سماجي انصاف، سياسي ۽ اقتصادي برابريءَ لاءِ جدوجهد ۽ زندگيءَ جي ٻي هر ترقي پسند قدر جي حمايت ۽ اُن حمايت جو پنهنجي هر تخليق ۾، هر رُڪاوٽ جي باوجود، پوريءَ آزاديءَ سان اظهار، اهي سڀ مقصد اسان کي هر سال هن جشن روح رهاڻ ۾ ڪٺو ڪن ٿا، ۽ اسان جي هن اجتماع کي پنهنجي مقصديت جي روشنيءَ سان منور ڪري، اُن کي مُلڪ جي ٻيءَ هر ثقافتيءَ سرگرميءَ کان مختلف ۽ ممتاز ڪن ٿا. اڄ ڪلهه جڏهن انعامن اڪرامن، سيرن

سفرن، معاوضن ۽ وظيفن ڇوڏاري ادب ۾ ضمير فروشيءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏي آهي، تڏهن فقط اسان ئي، ڪنهن جماعتي تشڪيل کان سواءِ، هڪ ادبي جماعت آهيون، جن انسانيت ۽ انصاف جي ڀرپور حمايت ڪئي آهي ۽ رجعت پرست قوتن جي بي انتها مخالفت، جبر ۽ تشدد جي باوجود اڳي کان اڳرا آهيون.

اسان هڪ منظم تحريڪ نه آهيون، پوءِ به اسان جن ادبي ڪوششن ايتري جنبش پيدا ڪئي آهي، جو ڪوڙ جو سارو ڪوٽ لڏي رهيو آهي ۽ اُن جي مورچن تي ويٺل پهريدار پنهنجو توازن رکي نه ٿا سگهن ۽ پنهنجا اُبتا سُبتا تير هيڏانهن هوڏانهن اُڇلي رهيا آهن ۽ اسان اُهي تير پنهنجن هٿن سان مروڙي انهن جي ڦڪي منهن ۾ هڻي رهيا آهيون. تاريخ جي ڌارا کي ڪوئي به وقتي، وهلور وچي اڄا تائين روڪي نه سگهيو آهي. ارتقا جي وهڪري هر رجعت پرست قوت کي لوڙهي لٽي ڇڏيو آهي؛ ڪوئي به ارتقا جي وهڪري کي روڪي نه سگهيو آهي. اِهو وهڪرو هڪ گونجندڙ گرجندڙ سمنڊ وانگر ڪيئي پهاڙ ڀاڙ ڪان پٽي ڦٽي ڪندو آهي. زندانن جون سيخون انسانن کي روڪي سگهنديون آهن. تاريخ کي ڪابه رڪاوٽ، ڪابه بندش، ڪوبه تشدد روڪي نه سگهيو آهي. تاريخ کي هڪ پَڪو وهي کاتو آهي ۽ اُها هر غدار کان ڳڌيل وياج سان قرض چُڪائي وٺندي آهي ۽ هر محب الوطن کي مُڏي خارج مؤر به موٽائي ڏيندي آهي. تاريخ وٽ دير آهي، انڌير نه آهي ۽ اُن جي ديڳ جڏهن به ٽپندي آهي، تڏهن هر حرامخور جي هڏي هڏي رجهي ويندي آهي. تاريخ دؤر دؤر جا ڪيئي لاش مقدس مقبرن مان ٻاهر ڪڍي اُڇلائي ڇڏيا آهن ۽ انهن جي هڏاون پڃرن کي چوڪ چونڪ تي لٽڪندو ڏٺو ويو آهي. تاريخ لاءِ اها نئين ڳالهه نه آهي ته اڄ جو محب الوطن سپاهي جو غدار ليکيو وڃي، ۽ اڄ جو غدار سپاهي جو عظيم محب الوطن مڃيو وڃي.

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! اي منهنجيءَ ڌرتيءَ جا سيرڦريا انسانو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! اوهان شعر

۽ ادب ۾، اوهان پنهنجيءَ هر فني تخليق ۾، پنهنجيءَ هر تحرير ۽ تقرير ۾، انساني عظمت جو پرچم بلند رکندا اچو: هڪڙو ڪتنجي ڪري، ته ٻيو هٿن جي پرچم کي هن جي هٿ مان وٺي، اَن کي اڳي کان به وڌيڪ اوچو ڪري، اڳتي وڌي.

آخر ۾ علامه آءِ آءِ قاضي جهڙي خوددار ۽ باضمير شخصيت کي، جا زندگيءَ ۾ عظيم هئي ۽ موت ۾ عظيم‌تر آهي. مان پنهنجو سلام ڪري، هن جشن جو افتتاح ڪريان ٿو.

تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نہ آهي

آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ ساٿي ٻارڙا سنگت جي مذاڪري تي تقرير جـا ماهوار 'سنڌ سُجاڳ' جي ۱۴- آگسٽ ۸۷ع جي شماري ۾ ڇپي

ٻـارڙا ساٿيو، نوجوانو، هم عصر دوستو، مـان اوهان جـو ٿورائتو آهيان جو هن گڏجاڻيءَ تي صدارت لاءِ اوهان منهنجو انتخاب ڪيو آهي. هونءَ تہ آنءُ صحت جي خرابيءَ سبب ڪنهن جلسي ۾ وڃڻ کان ڪيٻايان ٿو، پـر ڪراچيءَ ۾ هوندي اوهان جي سڏ کي- اوهان جي سنڌ جـو نئون نسل آهيو، لنوائي نـہ سگهيس ۽ چاهيم تـہ اوهان کي ڪجھہ هدايتون ڪيان، جي منهنجي نظر ۾ ضروري آهن.

ڏکڻ آفريڪا جي سياه فام شاگردن جو نعرو آهي. "انقلاب اڳ ۾ ۽ تعليم پوءِ." اهو نعرو سفيد فام لوڪن جا وارڪانداري ٿو ۽ انهن ۾ ڪنبڻي وجهي ٿو ڇڏي. پر ان نعري جو هڪ منفي پهلو بہ آهي. نئون سياه فـام نسل نـہ انجنيئر، نـہ ڊاڪٽر، نـہ ٽيڪنيشن، نہ سماج جا ٻيا ڪارآمد پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو پيدا ڪري رهيو آهي پر نوجوان جي صحيح انقلابي تعليم کان وانجهي آهن، اهو نتا چاهن تہ انقلاب ڇا آهي، انقلاب ڪيئن آندو وڃي، ڪيوبا، ويٽنام وغيره ۾ انقلاب ڪيئن آنـدو ويو هو، اتـي جون حالتون ڪهڙيون هيون ۽ اتي جي سرزمين ڪهڙي هئي، انهن جو نفسياتي پس منظر ڪهڙو هيو ۽ ٻيا مسئلا ڪهڙا هيا، اتي تنظيم ڪيئن ڪئي وئي هئي ۽ حالتون آفريڪا جي حالتن کـان ڪيترو مختلف هيون ۽ ڪيترو مليون جليون ٿي.

چين ۾ به ثقافتي انقلاب واري دور ۾، ٻنهه مختلف ماحول، ڏهه سال اڻ پڙهيل نظرئي پرست پيدا ڪيا ويا جن ساري ملڪ ۾ افراتفري ته پيدا ڪري ڇڏي، پر ملڪ تعليم جي ميدان ۾ به نهايت پٺ تي رهجي ويو ۽ هن وقت جڏهن ان ثقافتي انقلاب جا نشا لٿي چڪا آهن تڏهن چيني نوجوانن ۾ ٻنهه بي‌حسي ملي ٿي، هو حڪومت جا معاملا، پارٽيءَ جا معاملا بي‌حسيءَ سان ڏسن ٿا. موجوده چين ۾ بورجوا ملڪن جي حاصلات کي حسرت سان ڏٺو وڃي ٿو ۽ انهن جي طور طريقي جو نقل ڪيو وڃي ٿو. افريڪا ۾ انقلاب کان اڳ جي فضا آهي، چين ۾ انقلاب کان پوءِ جي فضا آهي. ٻنهي صورتن ۾ تعليم ۾ پوري دلچسپيءَ جي ڪميءَ ۽ فقط نعري بازي ڏانهن توجه، نئين نسل کي نقصان پهچايو آهي.

اسان وٽ به رجعت پرستيءَ جي فضا آهي، ائين ٿو لڳي ته اسان ڪيئي سؤ سال پٺ تي ڌڪيا ويا آهيون، تبديليءَ جي ضرورت نهايت شديد آهي ۽ نوجوان ئي اها تبديلي آڻي سگهندا آهن ۽ انهن جي سياست ۾ ملوث ٿيڻ کان سواءِ اها تبديلي ناممڪن آهي، پر ان جي معني اها نه آهي ته تعليم کي بلڪل نظرانداز ڪيو وڃي ۽ فقط نعرن تي مدار رکيو وڃي. ١٩٤٢ ۾ جڏهن (هندستان خالي ڪريو) تحريڪ انگريزن جي خلاف زور تي هئي ۽ ستياگره ڪندڙ شاگرد ۽ ٻيا نوجوان گرفتاريءَ لاءِ پاڻ آڇيندا هئا، يا تشدد پسند شاگرد ۽ ٻيا نوجوان، تشدد جون ڪارروايون ڪري، قيد و بند جون تڪليفون سهندا هئا، تڏهن به انهن جي تعليم ۾ دلچسپي برقرار هئي ۽ هو جيل ۾ بيحد مطالعو ڪندا هئا، اتي انهن جا ڪلاس ورتا ويندا هئا ۽ ڪي جيل جي اندران ئي تياري ڪري امتحانن ۾ ويهندا هئا ۽ چڱيون مارڪون کڻي پاس ٿيندا هئا ۽ ڪجهه جڏهن ٻاهر نڪرندا هئا ته انهن کان ٻه گهڻو ڄاڻندا هئا، جي ٻاهر رهي، ڪاليجن ۾ باقاعدي تعليم وٺندا هئا. انگريز خلاف جدوجهد آهي سياسي ڪارڪن پيدا ڪيا جي نه رڳو اڳتي هلي نهايت چڱا انجنيئر، ڊاڪٽر وغيره ٿيا پر جن کي پنهنجي ماحول جو خاص طور

۽ دنيا جي حالات جو عام طور نهايت گهرو شعور هوندو هو. اسان جڏهن ميٺارام هاسٽل ۾ رهندا هئاسين ۽ مان ايل.ايل.بي ۾ پڙهندو هوس ته نه رڳو لا ڪاليج ڊيبيٽنگ سوسائٽي جو سيڪريٽري هوس ۽ لڇمڻ راجپال سان گڏ هفتيوار اخبار ”سوشلسٽ“ ڪڍندو هوس پر هفتي ۾ هڪ ڏينهن نوردين سرڪيءَ جي ڪمري ۾ ڪلاس ٿيندا ها جتي قومي ۽ بين الاقوامي حالات کان وٺي تصوريت ۽ ماديت جي فلسفي تائين، ليڪچر ٿيندا ها. اسان فعال به هئاسين ۽ جڏهن انگريزن خلاف عيدگاه ميدان ۾ لکها ماڻهن جو اجتماع ٿيو هو، سوڀي گيانچندانيءَ ۽ ٻين انگريز سامراج خلاف نهايت ڀڙڪائيندڙ تقريرون ڪيون هيون ۽ پوليس ٽيئرگئس جا ڪيترائي شيل هلايا ها، تڏهن ڪيئي شاگرد مجمع ۾ موجود ها ۽ جوش خروش سان نعرا هڻي رهيا ها ۽ اهي شاگرد تڏهن به موجود ها جڏهن ڪياماڙيءَ تي بيٺل انگريزن جي ٻيڙيءَ جي جهازن کي جلايو ويو ۽ انگريزن کي تڏي ويڙهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هيو ۽ انهن ايستائين پنهنجون مشعلون اوچيون رکيون هيون جيستائين ١٩٤٧ ۾ آزاديءَ جو سورج پنهنجي آب تاب سان نڪري نروار ٿيو هو. پر اهي شاگرد ميٺارام هاسٽل موٽي اچي پڙهندا هئا. ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جي لئبريريءَ مان روزانو يا هڪ ٻيءَ ڏينهن ڪوئي ڪتاب وٺي، پڙهي پورو ڪندا ها، ڪچهريءَ روڊ تي پارٽي آفيس ۾ ٿيندڙ مباحثن ۾ شريڪ ٿيندا ها، اتان به ڪتاب وٺندا ها ۽ بورجوا ۽ اشتراڪي ادب پڙهندا ها، ۽ پنهنجي خرچ مان پيسا بچائي قومي تحريڪ جي باري ۾ آچاريه ڪرپلانيءَ، گانڌي، نهرو، قائداعظم ايم. اين. راءِ، منوسانيءَ، ڊاڪٽر امبيڊڪر رام منوهر لوهيا، رجني پامردت. جيءَ پرڪاش نارائڻ ڪراڪا وغيره جا ڪتاب وٺندا ها، بمبئي ۽ ڪلڪتي مان نڪرندڙ انگريزي هفتيوار اخبارون گهرائيندا ها، ۽ پنهنجو مطالعو وسيع ۽ ملڪي حالتن جي باري ۾ پنهنجو شعور گهرو ڪندا ها، ۽ پنهنجي ڪورس جا ڪتاب به راتيون جاڳي پورا ڪندا ها. هنن ڪڏهن به پاڻ ڏاهڻ ۽ ديس ڏاهڻ ۾ تضاد

محسوس نہ ڪيو هو. اسان جا ادبي حلقا ڪاليج جي زماني ۾ ٿي پنهنجي سنڌي ڪلاسيڪي ادب کان سواءِ، ٽئگور، اقبال، منشي-پريم چند وغيره، ان وقت جا چوٽيءَ جا ادبي آردو رسالا، نقوش، ادب لطيف وغيره پڙهندا هاه مان جڏهن بي. اي. ۾ پڙهندو هوس تہ ڊي-جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ لالچند امر ڏني مل جي صدارت هيٺ، مون ڊيڊ ڪلاڪ ترقي پسند ادب تـي تقرير ڪئي هئي ۽ ان جو مواد ڪجهہ تہ حشو ڪيولراماڻي سان بحث مباحثي ۾ حاصل ڪيو هيم ۽ ڪجهہ ان دور ۾ ڇپيل اختر حسين راءِپوري جي مشهور ڪتاب "ادب اور انقلاب" ۽ New Writing Series تان ورتو هيم جنهن ۾ مغرب جي جديد ادب جون تخليقون، نظم، ڪهاڻيون، تنقيدي مضمون وغيره ايندا هئـا، منهنجي چوڻ جـو مقصد اهو هو تہ آزاديءَ جي لڳن تعليم سان لڳاءُ ڪي ٽٽو نـہ ٿي ڪري. دراصل تعليم کان سوا آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نہ آهي. اوهان پنهنجي سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب پڙهو، حالات جو تجزيو ڪيو، چڱي ۽ بري، ترقي پسند ۽ رجعت پرست جـي وچ ۾ تميز ڪيو، حـالات پٺاندڙ حالات ڪي بدلائڻ ۾ حصو وٺو پـر ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ بہ ڌيان سان پڙهو. ڊاڪٽر ٿيو، تہ چڱا ڊاڪٽر ٿيو، وڪيل ٿيو تـہ چڱا وڪيل ٿيو، انجنيئر ٿيو تـہ چڱا انجنيئر ٿيو، مطلب تہ جنهن بہ شعبي ۾ وڃو، انـي پنهنجي ڌاڪ ڄمايو، اٿين ڪوئي بہ نہ چئي سگهي تـہ سنڌي اڻ پڙهيل نعري پرست آهن. اهي فقط نعرا هڻي سگهندا آهن ۽ پاڪستان جي ٻين شهرين کان پنهنجن پنهنجن شعبن ۾ گهٽ درجي جا آهن. مان اهو ان ڪري نہ ٿو چوان تہ مـان وائس چانسلر ٿـي رهيو آهيان ۽ شاگردن جي تعليم تي توجہ ۽ درس گاهن ۾ انتظام ڪنهن وقت منهنجو مکيہ مسئلو هو. مون اهو دور تہ جيئن تيئن گذاريو هو ۽ هاڻي ڪنهن بہ نوڪريءَ جي تمنا تہ نہيو، تصور بہ ڪرڻ نہ ٿو چاهيان، مان اوهان کي اهو ان ڪري چئي رهيو آهيان جـو سنڌ جو مستقبل اوهان سان وابستہ آهي منهنجو شعر و ادب ۽ دانشوري

انهيءَ سنڌ لاءِ آهي جا اڄ ڪي هلي اوهان کي ڏاهڻي آهي، جنهن جي اڏاوت اوهان ٺڏهن ڪري سگهندؤ جڏهن دل و جان سان پڙهندؤ، نه رڳو درسي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهي هيئين سان هنڊائيندؤ، پر درسي ڪتابن جي مطالعي ۾ به ڪنهن کان پٺتي نه هوندؤ. سنڌ اڻين جيئندي سدا جيئندي، اوهان جي ذريعي جيئندي ڏلهو نعرو ٿي نه جيئندي، هڪ جيئرو جاڳندو، اڄ ڪي وڌندو، روان دوان انقلاب ٿي جيئندي.

منهنجي اوهان کي اها به هدايت آهي ته پاڻ ۾ وڙهو نه، جي اوهان جي محبت سنڌ جي وجود، بقا، ۽ ترقيءَ سان آهي، ته متڀيد جي باوجود، هڪ ٻئي تي آبهري هلان نه ڪيو؛ اڪ جيڪي آزمائش تي پورا رهيا آهن، ٻڌي ٻڌائي ڳالهه تي انهن جي نيت تي شڪ نه ڪيو، تحمل سان هڪ ٻئي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيو ۽ اهڙا الزام نه هڻو جن جي اوهان وٽ پوري ثابتي نه آهي. اوهان جي منزل ساڳي آهي، رستا الڳ ٿي سگهن ٿا. هي دور ڏاڍو نازڪ دور آهي، اوهان سياست جي پل صراط تان وڃي رهيا آهيو، هٿ هٿ ۾ ڏئي هليا هلو. منزل ويجهي اچي رهي آهي، پر جي اوهان هڪٻئي کي ڌڪا ڏيندا رهيا ته مور نه ملندي، ٻڌي اوهان جي سگهه آهي، ڇڙوڇڙ ٿي اوهان انهيءَ مقصد کي پهچي نه سگهندا جو اڌ صديءَ کان وٺي ڪ منهنجي شاعري ورجائيندي رهي آهي.

پيغام

سنڌيائي تحريڪ جي ١٠ جولاءِ ١٩٨٧ع تي شاهپورچاڪر
۾ ٿيل تاريخي ڪنوينشن لاءِ موڪليل تقرير

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي گهرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه ٿي سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. مان اڳ به اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو ته متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي-

پڙ ۾ آهه پچار، گهر گهڪهيريون آئيون.
وڃن پيون واٽ تي، ٻانهن جهلي ٻار،
گهر گهڪهيريون آئيون.
ڏيئي ڏندين آڱريون ڏئو تن ڏهڪار،
گهر گهڪهيريون آئيون.
سهسين سڄڻ وانگيان، ويڙهيچڻ ويچار،
گهر گهڪهيريون آئيون.
نه سي پيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار،
گهر گهڪهيريون آئيون.

اڄ اوهان جي هن عظيم الشان اجتماع کي ڏسي، مان اهو دعوا سان چئي سگهان ٿو ته منهنجي اندرينءَ اک اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ٿي چڱيءَ طرح ڏسي ورتو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي پروڙي، مون اوهان کي پنهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بڻائي ڇڏيو هو. **اوهان منهنجي خواب جي عظيم ترين تعبير آهيو**، منهنجي ان مستقبل جي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

ڪجهه سال اڳ مان روس ۾ روسي عورت جي آزاديءَ، خوداعتمادي (پاڻ ۾ ڀروسو) ۽ ترقي ڏسي حيران ٿي ويو هوس. لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي، مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪِلي چيو هيائين ته ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صدين جو بدلو ڪنديونسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديونسين. روسي عورتون انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهرتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾، ويندي Astronauts تائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائيندي، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن. انهن مان ڪيتريون هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به فخر سان پاڻ کي پورهيت چئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهان کي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به رانيءَ کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ "ٽڪن ٽڪ ٽڪرا ڇڪنديون اڇن" واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جون ڌيئرون! اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو، **اوهان پنهنجي خودي سڃاڻي آهي ۽ چوديواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بنايو آهي** ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽندا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ٿڪ ياد ٿي

اچي. تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هنن کي ٻيلچا هٿن ۾ هيا، پنهنجي پورهئي نان هڪ ٽرڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ٽرڪ تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هنن ٽرڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ٽرڪ مان ڏرتيءَ تي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ٽرڪ جي ڊرائيور، جا ٻه عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون، پر هوا جيئن آزاد هيون، سڄهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن به مرد جون ڪاٺياريون نه هيون ۽ انهن مان ڪي شادي شده هونديون به، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون به اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڌامندي پکيءَ جو پاڇو به انهن تي نه پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالنڌريءَ چوائيءَ —

اسلام کی شہزادیاں
پردے کی ہوں آبادیاں
چشمِ فلک نے آج تک
دیکھی نہیں اُن کی جھلک.

۽ پوءِ هڪ نچڻيءَ کي مخاطب ٿي چيو ائائين—

ہاں ناچنے جا گائے جا
نظروں سے دل گرمائے جا
تڑپائے جا تڑپائے جا
اے دشمنِ دنیا و دین

تعجب آهي ته اسان جو قومي ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪاٻه پردي کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هئي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، تڏهو ساه پري سوچيو هو ته منهنجي ديس ۾ به عورتون ائين هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان

پرجي وئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جو هن ڌرتيءَ تي اوس اچڻو آهي. هيءَ ڌرتيءَ ويٽنام نه نه آهي پر اوهان کي ويٽنامي عورتن وانگر مردن جو ٻانهن ٻيلي رهڻو آهي. دراصل **هيءَ سنڌياڻي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي** ڇو نه ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀينرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالف ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جو شڪار آهن. اوهان جو پڻو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پوريءَ دنيا جي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جا اوهان کي مثال ڏيان. لاپشنارا Lapassionara جهڙيون انقلابي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان نه ايران قرآنه العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي گهٽو ڏيندي جلاد جا هٿ پئي ڪنبيا. اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر ان جا هٿ نٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي آمريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل پوسٽيل عورتون، جي مرد جي ظلم اڳيان پڙڪ نه ٻاڪي سگهيون آهن، منهنجين اکين آڏو آهن. انهن ۾ هن مارئيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ٻاٺيان نه مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود اتان جو عوامي رهنما جيوتي باسو ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي. منهنجي اوهان کي دعا آهي. اها آزادي برقرار رکجو.

اڇوتو قانون مرد جو قانون آهي. ان کي دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا اڏائي ڇڏي ۽ هر قانون ۾ اوهان کي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪک مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪک مان پيدا ٿيو هو، اهو هاڻي ڪيئن چئجي! ڪيئن نه هجي عورت ماءُ آهي، اُن جي برتري تسليم ڪئي نه وڃي ته اُن جي ڪمتري به تسليم نه ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مون کي ياد ڪري ڪارايو آهي. **اوهان جي تحريڪ به منهنجيءَ شاعريءَ جي هڪ منٿا آهي، اهي آزاديءَ جو هڪ اڻمٽ حصو آهي جنهن جي رستي تي اسان جا پير لهولهان آهن.**

شاعرو، اديبو، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارثو!

پريس ڪلب حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت جي
ساليانيءَ ڊسمبر ۱۹۸۷ع جي ميڙ ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي هن سال جي صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني آهي. بهتر ٿيندو ته ان موقع جو فائدو وٺي، اوهان سان پنهنجي موجوده خيالات جو اظهار ڪيان. پنجاهه سال ٿيا آهن ته منهنجي خيالات جو تاڃي پيٽو ساڳيو رهيو آهي، اوهان ۾ مان آتساهه ورتو آهي ۽ منهنجو آدرش اوهان کي بيچين ڪندو رهيو آهي. زندگيءَ جي هن پوئين پهر ۾ مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته منهنجو پنهنجي آدرش ۾ اڃان به اوترو ئي اعتبار آهي، ۽ هاڻي سنڌ جو اهو روشن مستقبل دور نه آهي جنهن کي منهنجي شاعريءَ ڏٺو آهي ۽ جنهن لاءِ مون ايترو سٺو آهي جو ٻيو شاعر هجي ها ته فردوسيءَ وانگر رڙ ڪري ها: مرا اي ڪاشڪي مادر نه زادي (اي ڪاش! مونکي ماءُ نه ڄڻي ها).

شاعريءَ ۽ سياست ۾ ڪجهه بنيادي ڳالهيون ساڳيون آهن. شاعر ۽ سياستدان، ٻئي راءِ جو اظهار نهايت زوردار ٻوليءَ ۾ ڪن ٿا ۽ ٻئي اسرار ڪن ٿا ته هنن جو نقط نظر قبول ڪيو وڃي. ٻنهي ۾ ڪنهن وقت ساڳي جذبات جو اظهار آهي، ٻئي خرد تي جنون جو وار ڪن ٿا ۽ خاموشيءَ ۽ اطمينان جي برف رجائي ڇڏن ٿا، پر شاعريءَ کي هڪ مستقل جاءِ آهي. سياست اڄ ٿي وڃي ٿي آهي، شاعري رهجي وڃي ٿي. اها سياست کان وڌيڪ پايدار آهي ڇو ته ان جي ٻولي اهل سياست جي ٻوليءَ کان وڌيڪ پايدار آهي. زبان جي ابديت، ان جي ماضيءَ ۾ غوطه زني ۽ مستقبل جي دورانديشي ڪنهن وقت ارباب سياست کي ڇرڪائي وجهي ٿي ۽ ڪنهن وقت

ته انهن سان عداوت به پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ سياست جي اهـا معاونت ڪري ٿي، اُن جي وڪ کي وڌائي ۽ منزل جي ويجهو آڻي ٿي، ۽ جڏهن منزل ملي ٿـ سياست پنهنجي دور سان ماضـيءَ جو حصو ٿي وڃي ٿي پر شاعري اڳي کان به وڌيڪ زنده ۽ تابنده نظر اچي ٿي.

لاڙ جي وطن پرست هيرو بداماڻي پڻري پنهنجي ديس جـي آزاديءَ لاءِ مغل جارحيت ۽ اقتدار کي للڪاريو ۽ جنگ ڪئي هئي. اڄ مغليہ دور ماضيءَ ۾ دفنائجي چڪو آهي ۽ نه بداماڻي پڻرو رهيو آهي. پـر لوڪ ادب جون هي سٽون اڄا تائين زنده آهن ۽ اڄ به اسان جي جذبات ۾ وليولا وجهي ٿيون ڇڏن.

اڄ گهرجين يـار، بداماڻي پڻرا
ڪاڇي ڀنهي پار، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجين تـون، بـداماڻي پڻرا
مٿان اچي مون، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجيـس هيت، بداماڻي پڻرا
ڪاڇي ڀڳي پيت، ويرين واڻون لائيون.

نڪاراگوا جي هڪ اديب جنهن کـي ١٩٨٦ع ۾ پنهنجي ادبـي حاصلات تـي نوبل پرائيز ملي هئي، هڪ ڀيري چيو هـو، "جڏهن آمريت اوهان جي ديس تي مسلط ڪئي وڃي ٿـي، اوهان ٻهرين ڳالهه جا محسوس ڪيو ٿا، ۽ اُن ۾ جنهن احساس کي بي‌ساختگي آهي، جو فوراً اچي ٿو، اهو آهي ذلت جو احساس، اهو ذلت جو احساس روزانه وڌندو وڃي ٿو ۽ آمر جـي ان لڳاتار ڪوشش جو نتيجو آهي، جا اوهان جي ذهن تي خلفشار مسلط ڪري ٿـي، جو هر آمر جي دنيا ۾ هوندو آهي- دنيا جا، ڌاڪئين لوهه جي هوندي آهي پـر بظاهر نهايت مضبوط لڳندي آهي. اوهـان ائين محسوس ڪندا آهيو ته اوهان جي عقل ۽ انسانيت کـي روز مجروح ڪيو وڃي ٿو. اوهان روز خوف ۽ هراس جي ذلت سان روشناس ٿيو ٿـا ۽ پاڻ کي ڌڪارڻ لڳو ٿا. هڪ شهريءَ جي حيثيت ۾ اوهان جو

ضمير شديد زخمي ٿي پوي ٿو ۽ اوهان انهيءَ عـوام سان پنهنجو ناتو مضبوط ڪيو ٿا، جنهن جا اوهان آهيو.“

دوستو، هڪ شاعر ۽ اديب اهـا ذات سڀ ڪـان وڌيڪ محسوس ڪري ٿو ۽ آمريت خلاف پنهنجي شعر و ادب کي بغاوت لاءِ استعمال ڪري ٿو، هو ان لاءِ وقتي ادب کان گريز نٿو ڪري ۽ شعر و ادب جي پابندگي ۽ ابديت جو خيال هن تـي روڪ نه ٿو رکي. پنهنجي ناول(Mother) مادر جو ذڪر ڪندي، گورڪيءَ لينن ٿي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي:-

”مون هن (لينن) کي چيو تـه مون اهـو ڪتاب تڪڙ ۾ لکيو آهي پر هن کي نه ٻڌايو ته مون اها تڪڙ ڇا لاءِ ڪئي آهي، ڇو ته هن ساڃاه سان ڪنڌ ڌوڻيو ۽ پاڻ ئي جواز پيدا ڪندي چيو ته تو چڱو ڪيو جو اهو ڪتاب تڪڙ ۾ پورو ڪيو ڇوته اهڙي ڪتاب جي اشد ضرورت هئي. ڪيئي پورهيت انقلابـي لاشعوري طرح ۽ از خود انقلابي تحريڪ ۾ شامل ٿي ويا آهن ۽ اهي هاڻي مادر (Mother) پڙهي ڪافي لاڀُ پرائيندا. اهـو ڪتاب نهايت وقتائتو آهي.“

اهو ئي سبب آهي ته مون گذريل پنجن سالن ۾ ايترو لکيو آهي جيترو مون سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. ان تڪڙ جوسبب هڪ اهو احساس به آهي ته سچ ٻڌي رهيو آهـي ۽ جيڪي لکڻو آهي سو لکي وڃان پر وڏو سبب وقتي ضرورت جو آهي، اهو لازمي نه آهي ته شعر و ادب وقتي ضرورت کي مـدنظر رکي تخليق ڪيو وڃي، ان کي ابديت نه هجي. اهو شاعر ۽ اديب جي تخليقي صلاحيتن تي مدار ٿو رکي ته هو پنهنجي تخليق کي ابديت عطا ڪري سگهي ٿو يا نه، نه وري اهـا ابديت جي تـلاش ادب جـي تخليق جو هر وقت محرڪ آهي. چڪبست جي شاعري ۽ انگريز سامراج خلاف لکيل ناولن، ڪهاڻين، ڪتابچن، پمفليٽن کي، جن تي چاليهن کان وڌيڪ سالن جي دز چڙهي چُڪي آهي، آهي پنهنجي دؤر ۾ نهايت ضروري هئا، ۽ انهن جي حاصلات ابدي آهي ۽ اهي بظاهر زنده نه

هوندي به تاريخ جي ضمير ۾ زنده آهن ۽ موجوده ادب جنهن ارتقا جي منزل تي پهتو آهي، انهن کان سواءِ اتي پهچي نه سگهي ها. چا ڪازان زاڪس جا ناول پنهنجي پائيندگي وڃائي ويٺا آهن، ڇو ته قبرص (Syprus) آزاد ٿي چڪو آهي؟ (ڪازان زاڪس جي ناولن جو اڪثر موضوع قبرص جي آزادي آهي.) نه، اهي وقتي ضرورت پوري ڪرڻ جي باوجود پائينده آهن. شرت، بنڪم، ٽيگور ۽ نذرل ته پنهنجي امرتا پاڻي چڪا آهن، پر ڪيترائي بنگالي اديب جن انگريز سامراج جي خلاف آڪيچار ادب تخليق ڪيو ۽ جن جون ايڪتون هن وقت فقط لائبررين ۾ ملن ٿيون، هڪ قسم جي امرتا پائي چڪا آهن ڇو ته اهي ان آزاديءَ جو حصو ٿي چڪا آهن جا انهن جي جاکوڙ کانسواءِ نه اچي سگهي ها. ڀڳت سنگهه يا چندر شيکر آزاد يا ٻيو ڪو انقلابي پنهنجو رت نه انهن انسانن لاءِ هڪ ٿي وقت ڏئي سگهيو جي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئا. پر، ڦڙو ڦڙو ڪري رت ڏيڻ نهايت مشڪل هو، جيئن انگريز سامراج خلاف آئيني سياست ڪندڙن سان گڏ ان دؤر جي اديبن ۽ شاعرن ڪيو. ڪنهن اديب چيو آهي ته: ”جڏهن مون کان پڇيو وڃي ته ڪهڙو رستو بهشت ڏانهن وڃي ٿو، ته مان جيڪر جواب ڏيان ته اهو جو سڀ کان مشڪل آهي.“ اوهان اشتراڪي آهيو، جيئي سنڌي آهيو، عوامي تحريڪ سان آهيو، ناٿي جي ڪري ڪوئي فرق نٿو پوي، جي اوهان جون اکيون انهن آئينن وانگر آهن جن ۾ سنڌ جي تقدير بکي رهي آهي. اوهان سنڌي اديب آهيو ۽ اوهان جي جاکوڙ سنڌي ادب لاءِ آهي، ۽ سنڌي ادب جي جاکوڙ سنڌ لاءِ آهي ۽ سنڌ جي جاکوڙ پورهيت عوام لاءِ آهي. جيستائين ادب تي زنجير آهن، سنڌ تي زنجير آهن، سنڌي عوام تي زنجير آهن، توهان لاءِ وقتائتا ڪتاب لکڻ تمام ضروري آهن. ازل ۽ ابد، موت ۽ زندگي، حيات ۽ حيات بعد ازممات ۽ ٻيا فلسفي جا مسئلا، جي اوهان جي جدوجهد سان سڌو لاڳاپو نٿا رکن، اوهان ملتوي ڪري سگهو ٿا. ادب جي بهترين حاصلات اها آهي ته انسان، انسانن وانگر

حيثيتن، انهن کي ڏورن وانگي ڪنهن نه پوي، اهي آزاديءَ ۾ ساهه کڻن ۽ انهن جون ذاتي ضرورتون انهن جي ضمير کي لوڏو ڏئي نه سگهن. ادب جي ڪٿڻ ۾ هوندو نه ساري ڪائنات آهي، پر ڪائنات جي اسرار ۽ رموز جي ڪڏ لڳي، هيئتر ۽ هيٺي تي توجه نه ڏيڻ، جڏهن اوهان جو هيئتر ۽ هتي، اوهان جو وجود جوکي ۾ آهي، اهڙي بي‌توجهي خودڪشي جي برابر آهي، ان آزاديءَ کان انحراف جي برابر آهي جنهن‌کانسواءِ ادب جي تخليق ناممڪن آهي. سنڌ جي بقا لاءِ جدوجهد، جمهوريت لاءِ جدوجهد، غير طبقاتي معاشري لاءِ درجي بدرجي جدوجهد، مرد خواه عورت جي‌عزت نفس لاءِ جدوجهد، اوهان جي ڀرپور توجه جي مستحق آهي. ويجهي ماضيءَ ۾ سوين انٽرويو، ڪتابچا، مضمون وغيره سنڌيءَ ۾ لکيا ويا آهن، جن جي وقتي ضرورت آهي ۽ مان انهن‌کي به سنڌي ادب جو حصو سمجهان ٿو ۽ انهن‌کي جائز اهميت ڏيان ٿو.

ادبي سنگت جي حيثيت ۾ مون اوهان جي اڳواڻن جي ڪارڪردگي ڏٺي آهي، اهو به ڄاڻان ٿو ته اوهان ان‌کي سنڌ جي ڪُنڊ ڪڙڇ تائين ڦهلايو آهي ۽ ساريءَ سنڌ جي اديبن جا پاڻ ۾ ناتا وڌايا آهن، پر اوهان تي ٻيون به ڪيتريون ئي ذميواريون عائد ٿين ٿيون، جي وقت جي ضرورت آهن، انهن ذميدارين جي ذڪر کان اول مان اهو چوڻ چاهيان ٿو ته، سياست ۾ وڏي رساڪشي اچي وئي آهي ۽ سنڌ جا محب وطن اڳواڻ پنهنجو پورو اتحاد قائم ڪري نه سگهيا آهن ۽ توهان‌ئي هڪ واحد محب وطن ادارو آهيو جنهن ۾ ڪوئي خاص ڏڦيڙ نه آهي ۽ سنڌ جي بقا ۽ شاندارمستقبل لاءِ متحد ٿي جدوجهد ڪري رهيا آهيو. اهو اتحاد هر صورت ۾ قائم رکيو وڃي ۽ ترقي‌پسند محب وطن اديب سياسي اختلاف جي باوجود هن پليٽ فارم تي ڪٺا رهڻ گهرجن. ٻي ڳالهه ته اسان کي ڪنهن گهٽيءَ خوشفهميءَ ۾ مبتلا رهڻ نه‌گهرجي ۽ اهو نه سمجهڻ گهرجي ته اسان جي حاصلات ڇڻ دنيا ۾ بي‌مثال آهي. نثر ۾ ته اڃان اسان وٽ ادب جي شروعات ٿي رهي آهي. اوهان انگريزي،

روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مهذب ٻولي جو ادب پڙهي ڏسو ته اوهان حيران رهجي وينديو ته اڄڪلهه ڇا ڇا لکجي رهيو آهي. ان مان منهنجو مقصد ڪا مايوسي ڦهلائڻ نه آهي. ڪنهن به قوم جي زندگيءَ ۾ چاليهه سال جي اوهان کي پاڪستان کانپوءِ مليا آهن، ڪوئي وڏو عرصو نه آهي پر پنهنجي باري ۾ ايتري خوشفهمي چڱي نه آهي ته اسان جو ادبي ذخيرو دنيا ۾ بي مثال آهي. اوهان پٺاڻيءَ جو ڏينهن ڀلي ملهايو پر اهو خيال ۾ رکي ته اسانکي هاڻي ماضيءَ جي بدران مستقبل تي وڌيڪ توجهه ڏيڻي آهي ۽ هڪ نئين سنڌ اڏڻي آهي.

سو مون اوهان جي ذميدارين جو ذڪر پڻ ڪيو. اوهان سنڌي ۾ هڪ ادبي رسالو شايع ڪريو ۽ ان جي خرچ پوري ڪرڻ لاءِ هر ميمبر اديب تي ماهوار چندو رکو ۽ سنڌ جي عوام ۾ پنهنجي اشاعتي پروگرام لاءِ فنڊ ڪٺي ڪرڻ جي مهم شروع ڪيو؛ سنڌيءَ کي تعليم جو ذريعو بڻايو وڃي ۽ ان کي سنڌ ۾ سرڪاري زبان ڪري تسليم ڪيو وڃي، ان لاءِ پنهنجي مهم تيز ڪيو، سنڌي ڪتابن جي وڪري کي همٿايو ۽ ادبي سنگت جي هر برانچ کي هدايت ڪيو ته هر نئين ڪتاب جون ڏهه ڪاپيون خريد ڪري سنگت جي مقامي لائبررين ۾ رکيون وڃن، هفتيوار گڏجاڻين ۾ هر نئين ڪتاب کي پڙهي ان تي ذميداريءَ سان بحث ڪيو وڃي، سنڌ مان هر موضوع تي ماهر گهرائي ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ ليڪچر ڪرايا وڃن، سينسرشپ ظاهري يا لڪل، جي خلاف آواز اٿاريو وڃي، هن ڳالهه جي اجازت آهي ۽ هن ڳالهه جي اجازت نه آهي. ان کان ادب ۾ انڪار ڪيو وڃي. اوهان کي بيوروڪريسيءَ پوليس ۽ زميندار جي ظلم ۽ سماج ۾ ٿيندڙ پڻ هر ظلم خلاف پنهنجي قلم کان ڪم وٺڻ گهرجي. ان ڪري ڪا ادب جي اهميت ڪانه ٿي گهٽجي. اوهان روسي اديب گوگول پڙهي ڏسو. هن جاگيرداري نظام جي خلاف لکيو آهي، پر ان جي ڪتابن جي ادبي اهميت اڄ به ايتري آهي جيتري زار جي زماني ۾ هئي. مثلو، پير ۽ اختيار

جا صاحب پاڻ کي اسان جي روحاني قدرن جا والي وارث سمجهن ٿا. اوهان انهن جي کوکلائپ کي وائکو ڪريو. انهن کان پڇو ته اوهان ڪهڙ آهيو نظريي جا سبق ڏيڻ وارا؟ هن ڌرتيءَ کي پنهنجي آئيڊيالاجي آهي، اسان اوهان جي آئيڊيالاجيءَ کي چاڏون ٿا جنهن تي بار بار ڪوئي نه ڪوئي اڌ پڙهيل سيڪشن آفيسر يا اسسٽنٽ سيڪريٽري اوهان کي تقرير لکي ڏئي ٿو جا اوهان صحيح طرح پڙهي به نٿا سگهو. انهن کان پڇو ته، اوهان ڪير ٿيندا آهيو اسان جي تاريخ سان هٿ چراند ڪرڻ وارا؟ ٿامس مين (Thomas man) اڃا تائين زنده آهي. هٽلر پنهنجي زير زمين تهه خاني ۾ پاڳل ٿي پيو ۽ پنهنجو انت آندائين. اڄڪلهه اقتدار جا صاحب تاريخ جي آئيني ۾ ڏسڻ کان گهٻرائين ٿا ۽ ديوار تي لکيل صاف اکرن ۾ تحرير نٿا پڙهي سگهن. انهن کان اوهان پڇو ته اي! انڌ جي گهوڙي تي شهسوارو! ڇا اوهان ڄاڻو ٿا ته اوهان جو سفر ڪيتي ڪُٺو آهي.

مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اديب پنهنجي جاءِ تي هڪ آزاد مملڪت آهي. پاڪستان ۾ غيرسنڌي اديب اڪثر ائين لکي رهيا آهن، جيئن نازي جرمنيءَ ۾ نسل پرستي (Anti Senitic Literature) تي ڪتاب لکندا هئا جي ٻيءَ جنگ عظيم کانپوءِ ڳوليا نٿا لڀن. ڪاش! رسيءَ ۾ لڙڪندڙ خاموش ٿامس مين جي لاش کان پڇي سگهجي ها ته اهي نسل پرستيءَ تي لکيل ڪتاب ڪيڏانهن ويا؟ اديب، جيڪي رزق لاءِ روح وڪڻن ٿا، جن لاءِ ڪاغذي نوٽ صحيفن جا صفحا آهن، جي هٿ ادب جا ٻڌي اقتدار جي اڳيان پيش ٿين ٿا ۽ انعام اڪرام وٺي پونئين پير واپس ٿين ٿا ته جيئن ظل الاهي کي پٺي نه ڏيکارن، اهي پاڻيءَ تي ڦوٽا آهن، ۽ سٺائي واءَ ۾ ٿوريءَ دير جٽاءُ ڪن ٿا. سچا اديب ته طوفاني ڇولين وانگر پهاڙن کي چور چور ڪري وجهندا آهن.

بندوق جي نليءَ مان ايترو بارود نه نڪرندو آهي جيترو ادب مان. روس جو ڪائنات کي تسخير ڪري رهيو آهي، ان جو ۱۹۰۵ع کان اڳ ۽ ۱۹۰۵ع کان ۱۹۱۷ع تائين ادب پڙهي ڏسو

۽ اوهان کي معلوم ٿيندو ته شاعر ۽ اديب، جي عظيم آهن، اهي سچ ڏسن ٿا ۽ سچ لکن ٿا. اهي مصلحت آميزي نٿا چاهن. اهي اقتدار اڳيان نه سر ٿا جهڪائن نه جهولي ٿا ڦهلائن. هڪ ادبي شهپاري جي عظمت انهيءَ ۾ آهي ته ان ۾ هڪ شاعر ۽ اديب سياستدانن کان اڳ ۾ مستقبل جي جهلڪ ڏسي وٺي ٿو، پنهنجي حال جو ڀرپور تجزيو ڪري، ان کي مستقبل سان واڳي ڇڏي ٿو ۽ نيٺ اهو مستقبل وجود ۾ اچي اهڙي ادب تي دوام جي مهر هڻي ٿو.

سولزي نٽسن پنهنجي امر ڪهاڻيءَ ”ماٽر يونا جو گهر“ Mater yona's House ۾ لکيو آهي:

”اسان سڀ هن جي ويجهو رهندا هياسي پر اسان ڪي اها پروڙ نه هئي ته اهائي اهڙو انسان هئي جنهن کانسواءِ ڳوٺ جهٽ به نه ٽڪي سگهيو.

نه وري شهر ٽڪي سگهيو،
نه اسان جي ساري ڌرتي.“

شاعر ۽ اديب انهن هر ڌرتيءَ جو اڻ ورندڙ حصو آهن. هو خرد ۽ جنون جو مڌر ميلاپ آهن. هو پنهنجي دؤر جي تهه تائين پهچن ٿا ۽ پنهنجيءَ اندرينءَ اک سان پنهنجي سماج جا مختلف پهلو جاچن ٿا ۽ هڪ ماهر معاشيات کان اڳ، ان ۾ ڦيرگهير لاءِ ڪوشش ڪن ٿا، جا جائز آهي ۽ ان ڪري لازمي آهي.

ادارا اوهان جون پرتڪلف دعوتون ڪري، اوهان کي خريد ڪرڻ چاهين ٿا، اوهان کي بي معنيٰ ڪتابن تي انعام آڇين ٿا. اوهان پاڻ وڪڻي سارو جڳ پايو ته به اوهان سڀ جي جا سڀ اوهان سنڌ جو ضمير آهيو ۽ سنڌ جو سودو ڪنهن به قيمت تي نه ڪرڻو آهي.

جي ادب سماج لاءِ ڪليءَ هوا ۽ روشنيءَ جو لنگهه نه آهي، جي اهو اڳواٽ اطلاع نٿو ڏئي ته سماج کي ڪهڙا خطرا درپيش آهن، جي اهو بيمار سماج جو نبض شناس نه آهي ۽ ان جي صحت جي

باري ۾ اُن تَنَ جو اظهار ۽ خطري جي نشاندهي نٿو ڪري، ته اهو ادبي ڪتاب جي اڄڪلهه پاڪستان ۾ ڇپجي رهيا آهن، فقط ٻسارين جي ڪم ايندا ۽ انهن مان پڙهيون ڀڏيون وينديون.

سنڌي ادب اڄ زنده آهي ۽ هڪ ماڪيءَ جي ماناري وانگر آن ۾ ڇُرپر آهي مان اوهان کي مبارڪ ڏيان ٿو ۽ ادب جي عظيم مستقبل لاءِ دعا ڪيان ٿو.

ڌرتيءَ جي ڌيئرن ڏانهن

سنڌياڻي تحريڪ سکر پاران تاريخ ٥-٢-٨٨ع تي
ڪوٽڏيجي جشن لطيف جي موقعي تي مهمان خاص
جي حيثيت ۾ ڪيل تقرير

منهنجون ڀينرو،

منهنجي زال مهيني کن کان بيمار آهي ۽ ان ڪري ڪنهن به ادبي ڪم ۾ دل نٿي لڳي. پر اوهان منهنجي نياڻين وانگر آهيو ۽ منهنجيون نياڻيون مون کي پٽن کان به وڌيڪ پياريون آهن، ان ڪري مان اوهان جي سڏ کي ٺڪرائي نه سگهيس ۽ اڄ توهان سان گڏ آهيان.

منهنجون اديون! اولياءِ اسلام جي تاريخ ڏسبي ته اوليائي صف ۾ عورت فقط رابعه بصري نظر ايندي جا به اڌ قلندر سڏي وئي آهي. برصغير جي اولياءَ ۾ دليءَ واري نظام الدين اولياء، با ذڪريا ملتاني کان وٺي سيوهڻ جي شهباز قلندر تائين فقط مرد نظر اچن ٿا ۽ عورت جو ذڪر اشاري سان به نه ڪيو ويو آهي. دراصل اولياءِ عورت کي مرد جي روحاني ارتقا ۾ رنڊڪ سمجهندا هئا. ان جي برعڪس برصغير جي فلسفي ۽ شاعريءَ جي تاريخ نرالي آهي. فلسفي ۾ ازلي حقيقت کي مؤنث ڪري پيش ڪيو ويو آهي، ڇو ته ان مان ئي هي پراسرار ڪائنات پيدا ٿي آهي، ۽ محبت ۾ سرگردان به عورت ئي نظر اچي ٿي ۽ ان کي ئي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي. ان ڳالهه کان مستثنيٰ فقط برصغير جي اردو شاعري آهي. جنهن تي فارسي شاعريءَ جي گهري ڇاپ آهي. ۽ جنهن ۾ محبوب مذڪر آهي ۽ شاعر عورت جي ذڪر کان ڏڌي گهبرائي ٿو. اختر شيرانيءَ کان اڳ ڇڏ ته ڪنهن به اردو شاعر عورت سان محبت ئي نه ڪئي آهي.

برصغير جي روايت جيان پڻائيءَ جي شاعريءَ ۾ به عورت کي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي ۽ هوءَ ئي جستجوءَ ۾ سرگردان نظر اچي ٿي. پڻائي هوندن تـه ڪاليداس ۽ هومر وانگر هڪ نهايت عظيم شاعر آهي. پر هن تـي جاگيرداري دؤر جي هر شاعر وانگر پنهنجي دؤر جا اثرات نمايان آهن. جاگيرداري دؤر ۾ مظهر حق کي مذڪر ئي سمجهيو ويو آهي ۽ عورت جي منزل اهو ئي آهي، پوءِ اهو پنهون هجي يا ميهار هجي يا راڻو هجي يا چنيسر هجي يا چام تماچي اهي لوڪ ڪهاڻين جـا ڪردار پنهنجي دؤر جي سوچ جي عڪاسي ڪن ٿا. پنهونءَ کي پاڻ راتو واهيءَ اغوا ڪري وڃن ٿا ۽ هڪ نئين ڪنوار کي ڏهاڳ ـ ڏيندي هُن جي ضمير کي لوڏو نٿو اچي، راڻـو مرد جي اوڻائيءَ جو مظهر آهي ۽ مومل تــي اجايو شڪ ڪري هُن کي ڏاگهه تائين پهچائي ٿـو، چنيسر هڪ عيش پرست مرد آهي، جـو پنهنجيءَ زال کي ريتي، انهيءَ جي سيج ٻيءَ ڪنهن کي آڇي ٿو، ميهار سهڻيءَ کـي لهرن حوالي ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو، ۽ چام تماچي هڪ گندريءَ تي چٽ تـه جهولائي ٿو پر هُن کي بار بار ان ڳالهه جو احساس ڏياري ٿو تـه تو ۾ مڇيءَ چٽ آهي، تون منهنجي لائق تـه نـه آهين پر مان تنهنجي سونهن ڏسي هر ڪـي پيو آهيان. پنهونءَ بـه انهن ڏوهيائيءَ سان وڙ ڪيو آهي ۽ سسئيءَ جـا ڏير هُن کي پنهنجو مٽ نـه ٿا سمجهن، ميهار جيتوڻيڪ هڪ ڪنيارڻ لاءِ تخت تـاج ڇڏي آيو آهي، تڏهن بہ هُن لاءِ خود دزياهه پار ڪرڻ جي سگهه نٿو ساري، راءِ ڏياچ فن تي ايترو فدا آهي جـو ان لاءِ سِر ڏئي وڃي ٿـو، پر سورٺ هڪ جامد ڪردار آهي، راج محل جـي قيديائي آهي، هن جي آرٽ سان ڪابہ دلچسپي ناهي ۽ فقط راءِ ڏياچ جي موت تي روئي رڙي ٿي. اهي لوڪ ڪهاڻين جا ڪردار صدين کان سنڌ کي ورثي ۾ مليا هئا، جن ۾ پڻائـيءَ نئين سر روح ڦوڪيو ۽ پنهنجي سرزمين کي هڪ مسلسل جستجو ۽ جدوجهد جو گس ڏنو، جو اسان کي ورلي دنيا جي ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ نظر ايندو. هومر جي

آڊيسيءَ ۾ هيلن انساني حسن جي منتها ڪري پيش ڪئي وئي آهي پر هوءَ ان کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي، سواءِ ان جي ته هن کي هٿ ڪرڻ لاءِ جنگيون ٿي پيون هيون. اهڙيءَ طرح ڊانٽي جي بيئيٽرس (Beatres) هجي يا ڪاليداس جي روشني هجي يا شڪنتلا، ڪنهن ۾ به اها جستجو، اها جدوجهد نظر نٿي اچي، جا جسم کي روح ۾ بدلائي ڇڏيندي آهي ۽ انسان کي پنهنجي آدرش تائين رسائي لاءِ سر توڙ جاکوڙ لاءِ آماده ڪندي آهي.

اوهان کي پڪ آهي ته علامه اقبال وانگر عورت جي توهين ڪٿي به نظر نه ايندي. شعر ته پڙهو جو علامه اقبال چيو آهي.

هند ڪي شاعرو صورتگرو افسانه نويس

آه بيچارون ڪي اعصاب پر عورت هي سوار.

مون ته پڻائيءَ وارا سارا سٽ ٻيهر لکيا آهن ۽ انهن ۾ جاگيرداري دور جي اقتدار کي مسترد ڪري انهن ۾ انقلابي سوچ سمائي آهي، مان به پڻائيءَ وانگر پنهنجي دور جي پيدائش آهيان، پر هي دور پڻائيءَ جي دور کان گهڻو مختلف آهي. جيتوڻيڪ اسان جي ديس ۾ جاگيرداري ۽ سرمائيدار قوتون ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلي رهيون آهن ۽ مغرب وانگر هتي سرمائيداري نظام، جاگيرداري نظام جي پاڙپٽي ڦٽي نه ڪئي آهي ۽ نه وري آهو ڪو جاگيرداري نظام جي پاڙ پٽڻ ٿو چاهي، ليڪن منهنجي پيدائش وقت روس ۾ پرولتاري انقلاب اچي چڪو هو، انسان پنهنجا اقتصادي زنجير ٽوڙي چڪا هئا ۽ جڏهن مان جوانيءَ تي پهتو هوس تڏهن انگريز سامراج خلاف برصغير ۾ ڀرپور جدوجهد پنهنجا نتيجا ڏيکاري رهي هئي ۽ سامراج جا پويان پساهه هئا. ان ڪري دنيا ۾ هلندڙ سياسي ۽ طبقاتي آزاديءَ جي تحريڪن مون تي پنهنجو اثر ڇڏيو هو ۽ مان پنهنجي دور ۾ ئي اهي زنجير ڇني چڪو هوس، جي اوهان هاڻي ڇني رهيون آهيو. دراصل برصغير ۾ اڄ تائين اوهان جي تحريڪ وانگر ڪائي به عورتن جي تحريڪ نه هلي آهي. مغرب جي سرمائيدار ملڪن ۾ Feminist Movement

ڳهڻو ڪري مقصديت کان عاري هئي ۽ ان جي ڏانءَ جنسي بي راه روي ۽ مرد کان نفرت ڏي ڪٿي ٿي. جي اوهان فرانس جي مشهور Feminist عورت جا ”جارج سئنڊ“ جي فرضي ناليءَ سان اڻويهين صديءَ ۾ لکندي هئي، جا خط پڙهو ته اوهان حيران رهجي ويندؤ ته سرمائيداري نظام ۾ ڪيئن نه، عورتن ۾ آزاديءَ لاءِ تڙپ فقط بيهودگيءَ تي پوري ٿئي ٿي. تاريخ ٻڌائي ٿي ته جي عورتون مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي طبقاتي جدوجهد ۾ سرگرم هيون، انهن جو ڪردار پيرس ڪميون کان وٺي روس جي انقلاب تائين قابل تحسين آهي ۽ اهڙيءَ جدوجهد ۾ عورتون پوري مظلوم طبقي جي آزاديءَ سان گڏوگڏ مرد جي ظلم ۽ ستم، بربريت ۽ احساس برتريءَ کان آزاديءَ لاءِ وڙهيون ۽ نيٺ آزادي پائي چڪيون هيون.

اوهان جي هيءَ سنڌيائي تحريڪ فقط سرمائيدار مغرب جي عورتزاد تحريڪ وانگر نه آهي، اها ڏراڙ جو ڪاپاري ڏک آهي جو هن دقيانوسي سماج کي نيهوڙي نيندو. اٿين نه آهي ته يورپ يا آمريڪا جي آزادي پسند عورت وانگر اوهان کي زال يا ماءُ جي ڪردار کان نفرت آهي، جيتري قدر مان سمجهي سگهيو آهيان ته اوهان جي تحريڪ مرد سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پنهنجي لاءِ ۽ پوري سماج لاءِ نجات حاصل ڪرڻ ٿي چاهي.... انهيءَ سماج کان جنهن جو بنياد ڪوڙ تي آهي، جو اوهان کي مرد سان برابريءَ جو حق نٿو ڏئي، جو مرد لاءِ چار شاديون جائز ٿو سمجهي، جو اوهان کي طلاق لاءِ مرد جو ڪاڻيارو ٿو ڪري، جو اوهان کي وراثت ۽ ٻار جي حفاظت جو پورو حق نٿو ڏئي ۽ جو مرد وانگر اوهان جي ٻـ اقتصادي قرلت ڪري ٿو. ڪوبه مرد ڪنهن بـ عورت کان بحيثيت مرد جي برتر نه آهي. منهنجون چار ڌيئر آهن، انهن ۾ ٻه ڊاڪٽرياڻيون آهن ۽ باقي ٻه تعليم يافته هوندي بہ گهر ڌياڻيون آهن. گهر ڌياڻي ٿيڻ ڪا ٻُري ڳالهه نه آهي. ڇوڪرين جي تعليم فقط ”Carrier Girl“ ٿيڻ لاءِ ناهي ، مونکي لينن گراڊ ۾ ڪجهه عورتون مليون. جي گهر ڌياڻيون هيون. انهن جا مڙس

گهڻو ڪري ڊيمو ڪريٽ هئا ۽ انهن جي ڪهاڻين ۾ هئي جو هو سارو گهر هلائي ٿي سگهيا ۽ انهن جون زالون رڳو گهر ٻار جو خيال رکي رهيون هيون، پر اهڙيون عورتون تمام ٿوريون هيون. اڪثر عورتون به مردن وانگر محنت ڪش هيون ۽ مختلف پيشن ۾ ڪم ڪري رهيون هيون. پر انهن جي دنيا پرولتاري انقلاب کان پوءِ جي دنيا آهي، اقتصادي ۽ طبقاتي ڦرلٽ جي خاتمي کان پوءِ جي دنيا آهي. اوهان ڪي اها ڦرلٽ جي دنيا اڃا ختم ڪرڻي آهي. اها سياسي جبر ۽ گهٽ ٻوساٽ جي دنيا، قومي ۽ طبقاتي استحصال جي دنيا، مردن سان گڏ جدوجهد ڪري صفحهءِ هستيءَ تان مٽائڻي آهي.

اوهان لطيف جو جشن پئي ملهايو، لطيف سنڌ جي تاريخ جو امر ڪردار آهي، هن انسان ڪي جدوجهد لاءِ برابر اڀاريو آهي، پر اهو نه وساريو ته اوهان ڪي فقط ڪنهن لوڪ ڪهاڻي جي ڪردار وانگر جدوجهد نه ڪرڻي آهي، ۽ زندگيءَ کي انهيءَ ٽريجڊي تي نه ڪٽائڻو آهي جتي رسالي ۾ آيل سورمين جي ڪٿي هئي. مارئيءَ وانگر اوهان ڪي ان جو انتظار نه ڪرڻو آهي ته ڪڏهن ٿا مارو ڪوڙ جي ڪوٽ کي ڊوڙن، اهو ڪوڙ جو ڪوٽ مارئين کي ٻه مارن سان گڏجي ڊوڙڻو آهي.

موت جي ذڪر تي پنيءَ جو رد عمل

اپريل ۱۹۸۸ع تي مرحوم رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي
تي سکر ۾ ڪيل صدارتي تقرير

رشيد ڀٽيءَ جي گوناگون شخصيت کي ڪيئي پهلو هيا. شايد مان ڪنهن وقت هر پهلوءَ کي مدنظر رکي ڪوئي ڪتاب لکان. في الحال مان هن جي شخصيت جي هڪ پهلوءَ تي لکان ٿو ۽ اهو آهي موت جي ذڪر تي پنيءَ جو رد عمل. روس جو عظيم شاعر ۽ ناول نگار بورس پيسترنڪ روس جي شهر پيري ڊيلنڪو (Peredelinko) ۾ رهندو هو، جتان هڪ ڀيري هن اسٽالن کي فون ڪيو. اسٽالن کي پيسترنڪ جي اهميت جو ڪجهه احساس هيو ۽ ان ڪري هن پيسترنڪ سان فون تي گفتگو گوارا ڪئي ۽ فون تي هن کي چيو، "ڇا؟" پيسترنڪ، اسٽالن کي جواب ۾ چيو، "مان اوهان سان ڪجهه گفتگو ڪرڻ ٿو چاهيان." "ڪهڙيءَ ڳالهه تي؟" اسٽالن هن کان فوراً پڇيو. "موت ۽ زندگيءَ تي" پيسترنڪ چيو. پيسترنڪ اجان جواب ڏئي پورو مس ڪيو ته، اسٽالن فون بند ڪري ڇڏيو.

موت کان اڳ اسٽالن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي؛ جي هن کي هوش هجي ها ته شايد هن کي فون تي پيسترنڪ سان گفتگو ياد اچي ها ۽ هن کي ان تي افسوس ٿئي ها ته، هن پيسترنڪ سان زندگيءَ ۽ موت جي باري ۾ چونه ڳالهايو.

پنيءَ جي اسٽالن سان ڪائي نسبت نه، نه هئي پر هن جو موت جي ذڪر تي رد عمل اسٽالن وارو هوندو هو. مان جڏهن به هن سان موت جي باري ۾ ڳالهائيندو هوس، هو ائين چڙي ٿي ويندو هو، جيئن اسٽالن، پيسترنڪ جي ڳالهه تي نراڪ ڪري فون

بند ڪري ڇڏيو هو. ڳويا هو چوندو هو تہ زندگي مختصر آهي، موت طويل آهي ۽ ان ڪري زندگيءَ جو هڪ لمحو بہ موت تي ڳالهائي ضايع ڪرڻ نہ گهرجي. واقعي هن پوئين گهڙيءَ تائين هڪ لمحو بہ ضايع نہ ٿي ڪيو. موت کان ڪجھ مهينا اڳ هو منهنجي ڪتاب ”خط، انٽرويو، تقريرون“ ڪي ترتيب ڏئي ان تي پيش لفظ لکي رهيو هو. ان وقت هن وڪالت ڇڏي ڏني هئي ۽ بيماريءَ سبب فقط رات جو ٽي ڪلاڪ، غالباً اٺين بجي کان ٻارهين بجي تائين لکندو هو. مون هڪ ڀيري هن کي رات جو اٺين بجي فون ڪيو. فون تي چيائين تہ هو منهنجي ڪتاب جو پيش لفظ لکي رهيو هو. ساڳئي رات وري، ڏهين بجي فون ڪيم تہ ٻئي ڀيرا ساڳيو جواب ڏنائين. ٻئي ڏينهن تي مون هن کي روبرو چيو: ”ڇڪي تون دل جو مريض آهين تو لاءِ وزن ۾ ڪمي تہ ضروري هئي پر تون ماس صفا ڇڏي ويو آهين. انسان جو جسم هڪ ڊڳي وانگر ٿئي ٿو. ان کان حد کان وڌيڪ ڪم ورتو وڃي ٿو تہ اهو گهڻو ڪري بيهي رهي ٿو. نہ ڄاڻان هن کي ڇا خيال ۾ آيو ۽ چيائين: ”اياز! جڏهن سکر جيل ۾ گڏ هئاسين تہ تون ڪازان زاڪس جا ڏاڍا ڪتاب پڙهندو هئين. هن جو هڪ ناول تو مونکي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. تو کي وسري ويو هجي، پر مونکي ان مان هڪ ٽڪرو اڃا تائين ياد آهي، جنهن کي تو قلم سان نشان ڏئي ڇڏيو هو ۽ جو مون بار بار پڙهيو هو. اڄ تائين اهي لفظ منهنجي هينئين ۾ هڻن ٿا. پوءِ هن مونکي ڪتاب مان هي ٽڪرو ٻڌايو هو. ”هڪ ڀيري ماري جهنگ ۾ چار وڇائي ويا. ٻئي ڏينهن تي ڏٺائون تہ ڪيئي ڪيڙا، جي اڃا ٻچڙا هيا، آڏري وڃڻ لاءِ ڪنيڙا ڪوهي رهيا ها، پر چار جي تند ڀڳي هئي ۽ هو رڳو پاڻ کي ايذاءُ رسائي رهيا ها. پوءِ هو پٿر ۾ سهمي ويجها ٿي ويهي رهيا.

”هي ڀڪيڙا هڪ گره بہ تہ نہ ٿيندا؛ فقط هڏڙيون تہ آهن“،

ڪازان زاڪس - يوناني شاعر ۽ ناول نويس

مارين مان هڪڙي چيو، "انهن کي ٻزار ۾ ڪير کڻندو؟" جنهن تي ٻئي ماريءَ چيو: "اسان انهن کي ڪجهه چوڪو وجهنداسين ته هو ڦٽڙا ٿي پوندا ۽ جڏهن چڱا سڀڪا ٿيندا تڏهن انهن کي وڪڻي ايندا سين."

ٻوءِ هنن ڳيرڙن کي ڍير چوڳو ڏنو ۽ هو ڪاٺي ڪاٺي ٿيڻهن تي پيا. انهن مان فقط هڪڙي ڳيرڙي داڻي پاڻيءَ تي ڌيان نه ڏنو ۽ ڏينهون ٻوءِ ڳرندو سنهڙو ٿيندو ويو ۽ ڄار جي وٿين مان نڪري وڃڻ لاءِ پٽ ڪوهه ڪندو رهيو. نيٺ هڪڙي ڏينهن ماري هنن کي ٻزار ۾ کڻي آيا. ڳيرڙو، جنهن چوڳو ڇڏي ڏنو هو، اهڙو ڳري سنهو ٿي ويو هو، جو آخر هو ڄار جي وٿيءَ مان سوڙهو سڪوڙو ٿي نڪري ويو ۽ آڏامي آزاد ٿيو."

اهو ٻڌائي پٽيءَ وڏو ٽهڪ ڏنو. پٽيءَ جو ٽهڪ جنهن ۾ هونءَ ته ڏاهر جا ڌهڪار هوندا هيا، هاڻي ڪمزور ڦڦڙن مان اٿين نڪري رهيو هو جيئن هن جو ذڪر ڪيل ڳيرڙو ڄار مان نڪري ويو هو. جڏهن مان هن جي ڀاڙي ۾ جنازي نماز لاءِ ويس ته فتاح، علي بخش، عثمانيءَ تي نظر پونديءَ آجهل سڏڪا پريم ۽ ڪيتري دير پريندو رهيس جو فتاح نيٺ چيو: "استاد، (فتاح مونکي عزت وچان استاد ڪوٺيندو آهي) هاڻي گهر وڃي آرام ڪر ۽ شام جو ساڍي ڇئين بجي اچجانءِ، پنجين بجي نماز ٿيندي."

مان وري شام جو ساڍي ڇئين بجي موٽي آيس ۽ رسول بخش پليجي تي نظر پئي ته مون رانڀاٽ ڪيا ۽ ڪوشش جي باوجود پاڻ کي روڪي نه سگهيس. محبوب ۽ حميد سنڌيءَ مون کي صلاح ڏني ته مان ڪار ۾ ويهي لڙڪ اگهان. پر مان ڪرسيءَ تي ويهي رومال ڳوڙهن سان پچائيندو رهيس. هن وقت تائين مون زندگيءَ ۾ ٻه ڀيرا قضا ۽ قدر جي اڳيان سر جهڪايو آهي. هڪڙو پنهنجي امڙ جي وفات وقت ۽ ٻيو پنهنجي پياري دوست رشيد ڀٽيءَ جي وفات وقت. جڏهن مان جنازي نماز پڙهي قبرستان ڏانهن وڃي رهيو هوس ته منهنجي اکين اڳيان هن جون ڪيڏيون نه ياد ڳيريون آيون.

اسان ١٩٧١ع ۾ جيل ۾ گڏ هياسين ته اوچتو سائرن (گهگهو) اُٿيو وڳو هو ڄڻ هڪ وحشي جانور شڪار تي نڪتو هو. اسان جيل جي پٽر ۾ ڪنبل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي جهڪي ويٺا هئاسين ته ڀارت جا هوائي جهاز مٿان لامارا ڏئي رهيا ها ۽ روهڙيءَ تي بم ڦٽي ڪري رهيا ها. اچا هڪ جهاز اسان جي مٿان ئي هيو ته پٽي ڪاهيءَ ۾ آيو ٿي ويٺو ۽ جهاز کي پوندو ڏئي چيائين، ”ٺو....و....ٽي اچا به نه ٿو سڄائين“ مون هن کي چڪي هيٺ ڪيو هو ته ايتري ۾ جهاز ٿورو اڳتي هليو ويو هو ۽ روهڙيءَ ۾ ريل جي پٽيءَ تي بم ڦٽي ڪيو هئائين. ايتري ۾ پٽيءَ وڏو ٽهڪ ڏنو هو ۽ چيو هيائين ”ڏڪ ٽس!“

مون ڏٺو هو ته پٽيءَ کي موت جو خوف بلڪل ڪونه هو. ائين نه آهي ته هر انقلابيءَ کي پنهنجي زندگيءَ جي خاتمي جو سوچي ڪنبڻي نه پوندي آهي. ائين به نه آهي ته پٽيءَ جو موت کان پوءِ ٻيءَ ڪنهن ابدي زندگيءَ ۾ يقين هو. ها هن کي اهو يقين هيو ته موت کانپوءِ به انسان پنهنجي ديس ۾ زنده رهي سگهي ٿو، پنهنجي تاريخ ۾ زنده رهي سگهي ٿو. جيئن هن ڪائنات ۾ هر ستاري کي امرتا آهي، جيئن اهو دائمي آهي، تيئن پٽي به پنهنجي زندگيءَ کي دائمي سمجهندو هيو. هيمنگوي جي ناول (For whom the bell talls) ۾ جڏهن فرانڪو جا فاشي سپاهي مشين گن جي گوليءَ سان هيرو جي هڪ ٽنگ سخت زخمي ڪري ٿا وجهن ۽ هو گهوڙي تان ڪري پوي ٿو، تڏهن هو پنهنجي محبوبا کي گهوڙي تي چڙهي وڃڻ جي ترغيب ڏئي چئي ٿو: ”وڃ، پيڙي وڃ! منهنجو فڪر نه ڪر! مان تو ۾ جيئندس“ ۽ پوءِ پاڻ مشين گن سامهون رکي دشمن جي سپاهين جو اڪيلو مقابلو ڪري ٿو. پٽيءَ کي به اهڙي امرتا ۾ اعتبار هو. ان ڪري ئي هو چوندو هو ته موت کان خوف ڇا لاءِ؟ ڌرتيءَ جي ڏاڍن اڳيان سر ڇو جهڪائجي ۽ هن ٻچاڙيءَ تائين سر نه جهڪايو. هن پنهنجي هر گهڙيءَ کان گوليءَ جو ڪم ورتو. منهنجي ڪتاب ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ ۽

"خط، انٽرويو، تقريرون" تي پيش لفظ پڙهبا ته ائين لڳندو ته آهي ڪنهن مشين گن وانگر رجعت پرستن تي برسي رهيا آهن.

پيءُ جي وفات کان ٿورا ڏينهن اڳ مان سکر ۾ سنڌيائي تحريڪ جي ميڙ ۾ خاص مهمان هوس ۽ هو اعزازي مهمان هو. هزارن نوجوان ڇوڪريون ساريءَ سنڌ مان اچي سکر جي جاگيرائي محلي ۾ ڪٺيون ٿيون هيون. انهن ۾ ڪيتري نه تنظيم هئي! هو آئيندي جون مائرون هيون. نئين سنڌ اڀري رهي هئي. انهن کي ڏسي پيءُ مون کي ڪلهي تي هٿ رکي چيو: "اياز! تون ڪيترو نه رجعت پرستن سان وڙهيو آهين! اڄڪلهه نئين سنڌ پيدا ٿي چڪي آهي. اڊب مان رجعت پرست ائين ڀڄي ويا آهن جيئن شب برات جو ڪتي جي پڇ ۾ ڦٽاڪا ٻڌندا آهيون ته هو ڀڄندو وتندو آهي. پر اڄا سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪرڻو آهي." ان وقت مون پيءُ ڏانهن ڏٺو هو. هي جو سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪري رهيو آهي، اهو نه ٿو سوچي ته پاڻ ڪري ڪندا ٿي ويو آهي، اهو نٿو سوچي ته ماڻهو جو سرير ڊوڙائي جو ڏکو آهي؛ ان کي چارو نه وڃهنداسين ته وچ ڏک ۾ ٻيهي رهندو.

۽ پوءِ هن جو سرير ڏک ۾ ٻيهي رهيو. مون هن کي گهر فون ڪري چيو ته "ادل سومري کي نياپو ڏي ته منهنجي گهر اچي منهنجو نئون ڪتاب 'روس جو سفرنامو' نقل ڪري ته هن ٻڌايو ته هن جي خون ۾ کنڊ جو مقدار بلڪل گهٽجي ويو هو، پر ڊاڪٽرن هن کي گلوڪوس جي (Drip) ڏني هئي ۽ هو ٿورو وقت اڳ ٺيڪ ٿي ويو هو، پر اڃا ڏاڍي ڪمزوري ٿي محسوس ڪيائين."

ٿوري دير کان پوءِ مان پنهنجي آفيس ويس ۽ آفيس مان فارغ ٿي ائين ٻجي فتاح ملڪ سان مليس ته هن چيو ته: "پيءُ جي رت ۾ کنڊ بلڪل گهٽجي وئي آهي ۽ هن کي ايمبولنس ۾ ڪراچيءَ ڪٺائي ويا آهن."

صبح جو معمول موجب مان چانهه پي رهيو هوس، ۽

امير خسروءَ جا دوها ٽيپ رڪارڊر تي ٻڌي رهيو هوس ته ڇهين بجي فون جي گهنٽي وڳي. آواز آيو.

”اُستاد مان فتاح ٿو ڳالهايان“ مون يڪدم سمجهيو ته رشيد ڀٽي گذاري ويو آهي.

ڀٽيءَ هڪ ڀيري مون کي چيو هو ”مان اڻين پورهيو ڪندو آهيان ڇو ته مونکي ڪڏهن به مرڻو نه آهي.“

مون هن کي جواب ڏنو هو: ”پورهيو مان به ڪندو آهيان پر اهو خيال رکي ته مان ڪهڙي وقت به مري سگهان ٿو.“

ڇا ڀٽيءَ صحيح هو يا مان صحيح آهيان، يا ٻئي صحيح آهيون، ڪيئن چئجي!

۲۹ مارچ ۱۹۸۹ع تي لطيف ادبي اڪيڊمي طرفان ايوارڊ ڏيڻ جي تقريب ۾، جنهن جي خاص مهمان بيگم نصرت ڀٽو هئي، شيخ اياز جي ڪيل تقرير.

لطيف ادبي اڪيڊميءَ جا ماڻوارا منتظمو، معزز سامعين!

مون کي گذريل ٻن مهينن کان دل جي تڪليف رهي آهي، جنهن ڪري مان ڪائي جامع ۽ مربوط تقرير اوهان جي اڳيان پيش ڪري نه ٿو سگهان پر پنهنجا ڪجهه ڇڙوڇڙ خيال اوهان جي اڳيان رکان ٿو.

۱- آمريت جي دور ۾ پاڪستاني عوام جي اها ڪيفيت هئي جيئن ڪوئي پار ڪڪهه انڌاري ۾ روئيندو هجي، روشنيءَ لاءِ راتيون ڪري نه سگهندو هجي ۽ سڏڪا ڀريندو هجي ۽ هڪ ڇپيائيل رڙ ٿي هن جي ٻولي هجي. جمهوريت عوام کي زبان ڏني ۽ ان کي پنهنجن ڏکن ڏاکڙن ۽ مسئلن جي اظهار جو موقعو ڏنو.

۲- چينين ۽ جپانين ۾ هڪ رسم هئي ته جڏهن به انهن جي زندگيءَ ۾ ڪا ٿي خوشنصيبي ايندي هئي ته هو بازار مان پکين سوڌا پڃرا خريد ڪري ايندا ها ۽ پڃرن جو دروازو کولي، انهن ۾ بند پکين کي آزاد ڪري ڇڏيندا هئا. موجوده منتخب حڪومت، اقتدار ۾ اچڻ شرط، قيد و بند جا دروازا کولي انهيءَ چيني روايت جي پيرويءَ ۾ مارشل لا جي قيدين کي رها ڪري ڇڏيو ۽ ابلاغ جي ذريعن جهڙوڪ ريڊيو، ٽيليويزن کي آزادي ڏني، ۽ پين بنيادي حقن جي ضمانت ڏيڻ جي عملي ثابتي ڏني. نه رڳو مارشل لا جي قيدين کي رها ڪيو ويو پر پريس ۽ پبليڪيشن آرڊيننس کي رد ڪري تحرير جي آزادي واپس ڪئي جيڪا قائداعظم جي وفات کان پوءِ ختم ٿي وئي هئي. تقرير ۽ تحرير جي آزادي

جمهوريت جو پهريون شرط آهي ۽ اڳتي اسان اها آزادي ڪنهن کي به کسڻ نه ڏينداسين پوءِ ان لاءِ اسان کي ڪيڏي به قيمت ڇو نه ڀرڻي پوي.

۳- مون پنهنجي بيماريءَ ڪري سڌو سنئون مارشل لا حڪومت جي نظام سان ٽڪر ته نه کاڌو ۽ ڪوٺ، ڪوٺ وچي آن جي خلاف تحريڪ نه هلائي جيئن مون ون يونٽ جي خلاف هلائي هئي ۽ نه وري پٽي صاحب جي شهادت کان پوءِ اهڙي مهاڏي جي گنجائش هئي- پر هيمنگوي چواڻي:

"I Consider that I have many responsibilities but no greater than this to last and get my work done"

يعني "مان پاڻيان ٿو ته منهنجي ان کان وڏيڪ ڪا ذمي واري ناهي ته مان هجان ۽ پنهنجي ڪم کي پورو ڪيان."

مارشل لا واري دؤر ۾ مون ايڏو نثر ۽ نظم لکيو آهي جيترو مون سڄي حياتيءَ ۾ نه لکيو هو ۽ منهنجي هر سٽ ۽ هر مصرعي ۾ مطلق العنانيت ۽ آمريت جي دماغي خلل، بيوروڪريسي ۽ پوليس جي انڌا ڌنڌ يلغار، تحرير ۽ تقرير جي اظهار تي پابندي، آئين جي منسوخي ۽ قانونن کي پيرن هيٺ لتاڙڻ ۽ وقت به وقت پنهنجي مرضيءَ موجب ڦيرائڻ، اسلام جي اوٽ ۾ هر ڏنوئس ۽ ڏانڊلي ۽ مظلوم عوام خلاف ڏاڍ جاري رکڻ جي خلاف نفرت ظاهر آهي. پنهنجي شاعريءَ ۾ مون نه فقط ان ظالماڻي نظام ۽ ان جي جبر ۽ تشدد کي للڪاريو پر عوام کي ان خلاف اڀارڻ جي ڪوشش به ڪئي ۽ اديب جي حيثيت ۾ اهوئي منهنجو فرض هو.

۴- آمريڪا جي هڪ شاعر هڪ گلاب جي گل کي مخاطب ٿي اهي لفظ ڪم آندا هئا جيڪي لانگ فيلو فلسفي جي اظهار لاءِ مناسب سمجهيا ها. اهي لفظ هئا ته "حسن هڪ اثاثي 'Asset' کان وڌيڪ هڪ ذميواري Liability آهي. آمراڻه دؤر ۾ مون جڏهن به شاعريءَ جي باري ۾ سوچيو هو ته مٿيون سٽون منهنجي ڪنن ۾ ٻرڻ لڳيون هيون.

۵- جڏهن هڪ جهاز ٻڏڻ لڳندو آهي تڏهن اُن کي ڪوئا ڇڏي ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندا آهن پر اهي ڪوئا هوندا آهن ۽ ڪوئا جهاز ران نه ٿيندا آهن. ڀٽي خاندان پنهنجون مُنهون پڪوڙي اُن سڄي طوفان جو مقابلو ڪيو ۽ انهن ڇولين کي مُنهن ڏيندو رهيو جيستائين اوچتو ساحل اکين جي سامهون اچي ويو. مان مڃان ٿو ته ان جدوجهد ۾ ڪيترن ئي ماڻهن جو رت شامل هو پر سڀ کان نمايان بيگم نصرت ڀٽو ۽ ان جي خاندان جو ڪردار هو.

٦- حسن اتفاق سان بيگم نصرت ڀٽو سنڌ جي آهي پر جيڪڏهن هوءِ پاڪستان جي ٻيءَ ڪنهن به قوم مان هجي ها ته مان هن جي جدوجهد کي ساڳي قدر جي نگاهه سان ڏسان ها ڇوته هن فاشي آمريت جو بيجگريءَ سان مقابلو ڪري عوام جي دل جيتي هئي ۽ اهڙي طرح ووٽ حاصل ڪري سنڌس ڌيءَ محترمه بينظير ڀٽو اقتدار ۾ آئي آهي ۽ هيل تائين اهڙو ڪوبه قدم نه کنيو اٿائين جنهن سان ڀرپور جمهوريت کان انڪار ٿيندو هجي.

٧- رواداري ۽ برداشت جي حدن کي وڌائي پاڪستان جي هر اديب جو تعاون حاصل ڪري سگهجي ٿو. اديب هڪ فوجي آمر يا سياستدان کان وڌيڪ چاڻي ٿو ته ڪهڙيءَ ڳالهه سان ملڪي سلامتيءَ کي نقصان رسندو ۽ منهنجي نظر ۾ ڪوبه اهڙو اديب ناهي جيڪو چاڻي واڻي ائين ڪرڻ گهرندو هجي پر مان زوردار لفظن ۾ اها ڳالهه واضح ڪرڻ چاهيان ٿو ته اسان رڍن ٻڪرين وانگر جيئڻ نٿا چاهيون ۽ اُئنده ڪنهن به فوجي آمر کي برداشت نه ڪنداسون، پوءِ نتيجا ڪهڙا به نڪرن.

٨- جڏهن زنده رهڻ جو ارادو شديد ٿي ويندو آهي ته هر اديب سمجهي وٺندو آهي ته ڇا حقيقت آهي ۽ ڇا غيرحقيقي آهي. ١٩٦٨ع ۾ جڏهن مان شهيد ڀٽي سان گڏ ساهيوال جيل مان نڪتو هئس ته مون آدم جي اوارڊ کي ٺڏي ڇڏيو هو ڇوته اهو اوارڊ مون کي رائٽرس گلڊ پاران مليو هو ۽ رائٽرس گلڊ آمريت جي خلاف اهو

ڪردار ادا نہ ڪيو هو جيڪو اُن کي ڪرڻ کپندو هو. اڄ مان بيگم نصرت ڀٽو کان سنڌي ادب تي ڏنل گولڊ ميڊل خوشيءَ سان قبول ڪيان ٿــو ڇو تہ هوءَ شهيد ڀٽي جــي بيواه آهي ۽ محترمہ بينظير جي ماءُ آهي جيڪا هڪ جمهوري فــلاحي مملڪت جي سربراه آهي.

٩ــ ادب جو سياست سان واسطو تہ آهي پــر هر ادب ڀارو زندگيءَ جو تصديق ٿيل سچو نقل (True Copy) نہ هوندو آهي. صحيح معنــيٰ ۾ آرٽ جــو روح (Essence) ان جــو غير متوقع unexpected اظهار آهي.

١٠ــ جڏهن اسان آرٽ جي ماهيت ۽ قوت متعلق سوچيون ٿا تڏهن اسان تي اها ڳالهہ واضح ٿــي وڃي ٿي تــہ رجعت پرست حڪومتون آرٽ جي ماهيت ۽ قوت کي چڱي طــرح ڄاڻن ٿيون. هُو فقط اُن جي مواد يا اُن جي نظرين جي اظهار کان نٿيون ڊڄن پر اُن جي نوانائي ۽ خودمختياريءَ کان ڊڄن ٿيون جيڪا اُن جي جمالياتي خوبين ۾ مضمر هوندي آهــي. اظهار جــي شدت، طنز ۽ ابهام آمريت جي جمود خلاف هڪ للڪار جي حيثيت رکندو آهي ۽ جبر وارن قانونن جي ذريعي انعام اڪرام ڏيڻ اهڙيــن ڳالهين کي دٻايو ويندو آهي.

١١ــ شاهہ لطيف جو هڪ شعر آهي تہ جي تون فارسي سيکئين، گولو تون غلام. شاهہ لطيف تہ روميءَ کي پير مرشد ڪري مڃيندو هو ۽ فارسي زبان ۾ نہ رڳو رومي پر حافظ، خيام ۽ ٻيا ڪيئي وڏا شاعر پيدا ٿيا آهن. اُن ڪري سوچڻو ٿو پوي تہ شاهہ لطيف جــي مراد ڇا هئي جڏهن هن چيو تہ جي تون فارسي سکئين تہ غلام ٿي ويندين. دراصل هن جــو مطلب هو تہ جيڪڏهن تــون وقت جي حاڪم جي ٻوليءَ،ٻوليءَهن جي پيرائي ڪندو رهين، حاڪم جو جابر ۽قهار آهي، تہ تون غلام ٿي پوندين. جديد دؤر جي حوالي سان ائين چئي سگهجي ٿو تہ جيڪڏهن اسان مارشل لا آرڊيننس ۽ آرڊرن کان مرعوب ٿي وڃون ها تہ غلامــي اسان جو مقدر هجي ها. هڪ جابر

حاڪم جي حڪمن کي قول ۽ فعل سان رد ڪرڻ ئي حريت يـا آزاديءَ جي ضمانت آهي.

١٢- C-130 جو اوچتو اڏامي وڃڻ هڪ اهڙو ڪرشمو آهي جو جيڪڏهن غالب جيئرو هجي ها ته ائين ڪڏهن نـه چوي ها ته:

”کيا وه نمرود کی خدائی تهی- بندگی ميں ميرا بهلا نه ہوا“

١٣- آمريت جي دور ۾ اڪيڊمي آف ليٽرس جو دعوت نامو مون ڦاڙي ڦٽي ڪري ڇڏيو هو ۽ هوائي جهاز جي ٽڪيٽ واپس ڪري ڇڏي هئي. آمريت اديبن کي خريد ڪرڻ لاءِ ڪيئي طريقا استعمال ڪيا پر هو مون سميت ڪيترن اديبن کي خريد نه ڪري سگهيو.

١٤- هڪ هوائي حادثي حالتن جو رخ جمهوريت جي طرف موڙي ڇڏيو نـه تـه اها ڳالهه ٿئي هـا جا Tenessee williams پنهنجي لکيل ”شيشي جي چڙيا گهر“ ۾ چئي آهي.

Blow your candle laura for the house is lit by a lightening.

لارا هن ڊرامي جي هيروئن هئي ۽ آن کي ڏسي چيو ائين ته لارا پنهنجي شمع وسائي ڇڏ ڇاڪاڻ ته گهر تي وڄ ڪري آن کي روشن ڪري ڇڏيو آهي.

١٥- منهنجي نظر ۾ محترمه بينظير کي اڃا تائين پورو اقتدار حاصل نه ٿيو آهي ۽ هن جي لاڏه عمل ۾ دست اندازي ٿـي رهي آهي. مونکي توقع آهي ته جڏهن هن کي پورو اقتدار ملبو تـه هوءَ هن قـوم جي تقدير ڦيرائي ڇڏيندي. قدرت هن کي هـر چيز عطا ڪئي آهي ذهانت، علمي استعداد ۽ شخصيت جي دلڪشي.

١٦- پولنڊ جي هڪ دانشور کي حڪومت جـي خلاف احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي“. جڏهن ٻئي دانشور کي ان ساڳي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو

ويو ته هُن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط ضرور ڪندس
چو ته مونکي هڪ پٽ به آهي.“ اهي به جواب ٻن مختلف ذهنيتن
ڏانهن اشارو ڪري رهيا آهن جيڪي مختلف دانشورن ۾ ملن ٿيون.
هڪ ۾ پنهنجي ذاتي تحفظ لاءِ ۽ ٻئي ۾ نئين نسل جي انهيءَ ورثي
لاءِ تشويش ملي ٿي جيڪو سچائي جو ورثو آهي، جيڪو بيباڪي
۽ حريت جو ورثو آهي، جيڪو صحيح سوچ تي ٻڌل حقيقت سان
سات ڏيڻ جـو ورثو آهي. اسانکي بـه اهڙو هڪ وجودي انتخاب
Existentialish Choice ڪرڻو پوندو ۽ پنهنجي ايندڙ نسل لاءِ
جمهوريت ۽ آزاديءَ جو ورثو ڇڏڻو پوندو ۽ پاڪستان جي هن دؤر ۾
فڪر يا اظهار جي آزادي جو سات ڏيڻو پوندو. آنجي خلاف تاريڪيءَ
جون آهي قوتون آهن جيڪي جديد دؤر کان منهن ڦيري اسان کي
جهالت جي ڪنهن اونداهي دؤر ۾ ڌڪڻ چاهين ٿيون. ادب برائي
ادب ڪنهن صدين کان آزاد ملڪ ۾ ڪا معنيٰ رکي سگهي ٿـو پر
پاڪستان ۾ نه فقط بي‌معنيٰ آهي پر هاڃيڪار به آهي.

١٧ـ پاڪستان هڪ ننڍو ملڪ آهي ۽ ننڍي ملڪ جـي
سياست خاص ڪري ادبي نوعيت جي سياست، وڏي ٿيندي آهي.
انهيءَ ڪري جڏهن به هڪ اديب تي هلان ٿيندي آهي ته هو هڪ
مرڪزي نقطو بڻجي ويندو آهـي ۽ هڪ زبردست عصبي هيجان،
بيزاري يا برهميءَ ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. اهڙي سياست ۾ به هڪ
جمهوري عمل هئڻ گهرجـي ۽ زيرِعتاب اديب کي وضـاحت جو
موقعو ڏنو وڃي ۽ هن جي حمايت تي ڪا روڪ ٽوڪ نـه رکي
وڃي.

١٨ـ شمسي شعائن تي هلندڙ سولر بيٽريون **Solar Batteries**
۽ عظيم شاعر بي‌انتها ڏنڌ ۾ به ڪم ڪندا رهندا آهن ننڍن شاعرن
کي هڪ مسلسل چارجنگ جي ضرورت پوندي آهـي ڪڏهن هو
شهرت سان چـارج ٿيندا آهن، ڪڏهن شراب سان ۽ ڪڏهـن ٻين
شاعرن جي شاعري جي مطالعي سان، عظيم‌شاعر ۽ اديب صدين ۾
هڪ ڀيرو پيدا ٿيندا آهن.

١٩- ماضيءَ ۾ ائين ٿيندو هو ته سرمائيداري وارو نظام فقط هڪ بناوٽي جمهوريت تي هلي رهيو آهي پر ان بناوٽي جمهوريت ٿي واٽرگيٽ جي واقعي کان پوءِ هڪ آمريڪي صدر کي صدارت جي عهدي تان هٽائي ڇڏيو. گلاس نوسٽ ۽ پيرسترائيڪا کان پوءِ گورباچوف به واري سان جمهوريت جي اهميت تي زور ڏيئي رهيو آهي. اها جمهوريت نڌهن حاصل ٿي سگهندي جڏهن عوام الناس جي سامهون اهي سارا معاملا پيش ڪيا ويندا جيڪي رهنمائن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ جو باعث آهن ۽ عوام کي انهن مائٽن کي اقتدار تان هٽائڻ جو حق ڏنو ويندو جيڪي غلط رستي تي هلي رهيا آهن. هڪ سياسي نظام جي اصلاح لاءِ ذهن کي کليو رکڻ گهرجي. انتظامي معاملن تي بحث مباحثو ٿيڻ گهرجي. ان لاءِ پريس جي آزادي پهريون شرط آهي جيڪو هن حڪومت پورو ڪيو آهي، جيڪي ڪجهه صحيح ۽ معقول آهي انجي عوامي مباحثي ۾ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ گهرجي. پاڪستان جي سياست جي اصلاح لاءِ جمهوريت جي اشد ضرورت آهي ۽ جمهوريت کي جاري ۽ ساري رکڻ لاءِ پريس جي آزادي بيحد ضروري آهي.

آخر ۾ مان بيگم نصرت ڀٽو، مخدوم محمد امين فهيم ۽ لطيف اڪيڊمي جو، هن گولڊ ميڊل لاءِ ٿورائتو آهيان ۽ انهيءَ ميڊل کي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي لاءِ اعزاز سمجهان ٿو.

هاڻوڪا ۽ اڳيان هموطنو، سنڌي دوستو!

٢٢ آڪٽوبر ١٩٨٩ع تي دبئي ۾ سنڌي هندو ۽ مسلمان اديبن طرفان ڏنل دعوت ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان ايتري آجيان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. اوهان دبئي ۾ ننڍي سنڌ آهيو ۽ سنڌ منهنجي وجود جو حصو آهي، منهنجو جسم آهي، جنهن جا عضوا وڏيجي ڌرتيءَ تي ڦهلجي ويا آهن. ان ڪري ئي مان پاڻ کي منصور وانگر محسوس ڪيو آهي ۽ منهنجي شاعري آخري دم تائين انا الحق جو آواز ٿي رهي آهي. اسان ورها ڱي کان پوءِ جمهوريت جو ٿورو عرصو ڇڏي، باقي سارو وقت فوجي آپيشاهي هيٺ رهيا آهيون جنهن اسان کي جيءَ جي جلاوطنيءَ جو احساس ڏنو آهي. آمريت هيٺ آءٌ انگلنڊ يا دبئيءَ جي پاسپورٽ جو سوچي به نه ٿي سگهيس. جمهوريت ۾ مون لاءِ اهو ممڪن ٿي سگهيو آهي ته وري دنيا ۾ ٻاهر وڃي سگهان. ساري دنيا جمهوريت جي اشد ضرورت محسوس ڪري رهي آهي؛ يورپ جو ڪميونسٽ بلاڪ به اهو محسوس ڪري رهيو آهي ۽ سوشلزم تيزيءَ سان جمهوريت طرف وڌي رهي آهي. مونکي اميد آهي ته پاڪستان به جمهوريت جي دور ۾ اهي دروازا کوليندو جي هن وقت تائين ان ٻوٽي رکيا آهن. اسان وٽ سارڪ سمٽ ڪانفرنس ۾ پاڪستان جي وزيراعظم جي تقرير ۽ ڀارت جي وزيراعظم جو ذڪر ڏکڻ اوڀر ايشيا لاءِ ان ساري تقرير کي اپنائڻ، ان مستقبل ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي جيڏانهن اسان وڌي رهيا آهيون امن ڏانهن، ڀائيچاري ڏانهن، محبت ڏانهن. ساري انسان ذات امن لاءِ سيڪائي رهي آهي، ڇو ته امن ۾ ئي ساري انسان ذات ۽ هن ڌرتيءَ جي سلامتي آهي. مون کي ڪو سبب نظر نه ٿو اچي ته هندستان ۽ پاڪستان ۾ امن ڇو نه ٿئي ۽ سڀ مسئلا شملا معاهدي موجب حل ڇو نه ڪيا وڃن. وقت

اچي ويو آهي ته اسان ماضيءَ جون ساريون تباهيون ۽ تلخيون وساري، هڪ نئين دوستيءَ جو بنياد رکون جنهن ۾ اسان جن ٻنهي ملڪن جي سلامتي آهي. جيستائين ادب ۽ شاعريءَ جو سوال آهي نيستائين مان خاطريءَ سان چئي ٿو سگهان ته ان شروع کان ئي هڪ ٻئي لاءِ حقارت کان پاسو ڪيو آهي. خونريزين ۽ تباهه ڪارين کي ننديو آهي ۽ هر اهڙا ڳالهه جنهن ۾ خلل آهي، اُن کان دور رهي آهي ۽ اُن محبت جي تصور ۾ رهي آهي، جڏهن انسان کي انسان سمجهيو ويندو ۽ هر تفرقي کان پري رهي فقط انسانيت سان محبت ڪئي ويندي. اهي نه فقط منهنجا پر هر سچي سنڌي اديب ۽ شاعر جا جذبا آهي. ساري نندي ڪنڌ جي شاعري ۾ اوهان کي اهو پيار اها آڪير، آها انسان دوستي شايد مشڪل ملي جا سنڌي شاعريءَ ۾ آهي. سياست سالن جو معاملو آهي، شاعري صدين جو معاملو آهي؛ سياست زبانون ڪپيندي آهي، شاعري گونگائپ ۾ گرج پيدا ڪندي آهي. جڏهن وقت گذري وڃي ٿو ته سياست ماضيءَ جو ڪفن ٿي وڃي ٿي ۽ شاعري مستقبل جو دوشالو ٿي وڃي ٿي.

شاعري سڪ آهي، پنهنجائپ آهي، ويڇا مٽائي ٿي، ويجهڙائپ پيدا ڪري ٿي. شاعري ڀڳت ڪبير آهي، شاهه ڀٽائي آهي. اها پنهنجي پاڪر ۾ ساري انسان ذات کي وٺي ٿي، هڪ ٻئي کي محبت اچي ٿي، انسان سان پيار ڪري ٿي ۽ هن جي انسانيت اڳيان سر جهڪائي ٿي. دنيا ۾ استالن جهڙا ڪٺور انسان آيا ويا، اڄ ڪوئي انهن کي ليکي ۾ ڪونه ٿو، روسي شاعر پاسترناڪ جي قبر تي روز گل رکيا وڃن ٿا. نفرتون ۽ نفرتون ڪنڌڙ مليا ميٽ ٿي ويندا، نارائڻ شيام جي ڪويتا سدائين رهندي، جنهن ۾ آڪير آهي، دکي انسانيت لاءِ آنت آهي، ۽ انهيءَ مستقبل جو تصور آهي جنهن جا بنياد پيار ۽ هڪ ٻئي لاءِ عزت تي رکيا ويندا. جيستائين اهڙي شاعري، اهڙو ادب زنده آهي، سنڌ نه رهندي، سنڌيت زنده رهندي ۽ پنهنجي هڳاءَ سان هن نندي ڪنڌ کي واسي ڇڏيندي.

اوهان جنهن ريت منهنجو آڌر ڀاءُ ڪيو آهي، ان لاءِ مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. مان اوهان کي پڪ ٿو ڏيان ته نه فقط مون کي پر هر سنڌي کي، جو سوچي سمجهي سگهي ٿو، نه رڳو اوهان لاءِ پر هر انهيءَ سنڌيءَ لاءِ آڪير آهي جو هن ڌرتيءَ تي جتي به آهي، مان پنهنجن پيارن دوستن موتي پرڪاش، موهن گيهاڻي ۽ گوپ ڪمل، محمد جعفر، محمد صالح ٽيپي ۽ مسٽر منظور جو خاص طرح ٿورائتو آهيان جن مونکي لنڊن مان دعوت ڏئي گهرايو ۽ اوهان سان ڏيٺ ويٺ ڪرائي. مان انهن جو به ٿورائتو آهيان، خاص ڪري شري نارائڻ، ساولاڻي، شري مورج مل منگهناڻي، شري رام بخشاڻي ۽ جناب غلام عباس خواجه جو، جي نهايت محبت سان مون سان ۽ منهنجي فئمليءَ سان پيش آيا آهن ۽ اسان جي ميزباني ڪيائون.

اوهان سنڌ اسان کي سونپي، جو تياڳ ڪيو آهي اهو اسان سڀ محسوس ڪيون ٿا. پنهنجا ماڳ مڪان، پيءُ ڏاڏي جو ورثو ڇڏڻ ايترو آسان نه آهي. مون هونءَ ته ساري انسان ذات کي پنهنجي ڇڱائي سان گڏ اپنايو آهي، پر ڌرتيءَ جو هڪ اڻٽوٽ ناتو آهي جنهن کي ڀلائي نٿو سگهجي ۽ جنهن کي مان چڱي طرح سمجهان ٿو ۽ جنهن جي ٿني وڇڻ تي جو دک ٿئي ٿو، ان جي مونکي ڀليءَ پٽ ويچاڻ آهي، اوهان لاءِ منهنجو فقط هڪ ئي نعرو آهي ۽ اهو نعرو غور سان ٻڌجي ته هڪ نياپو به آهي ۽ اهو آهي ”سنڌ زنده باد، سنڌيت زنده باد، انسانيت زنده باد ۽ انسان جي انسان لاءِ آڪير زنده باد.“

سال ۱۹۸۹ع ۾ سانگهڙ ۾ ٿيل سنڌيائي تحريڪ جي گڏجاڻي ۾ لکي موڪليل تقرير

پيارين ڀينرو،

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي گهرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. مان اڳ به اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو ته متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي.

ٻــڙ ۾ آهه ٻچار، گهر گهگهيريون آئيون
وچن ٻيون واٽ تي، ٻانهن جهلي ٻار
گهر گهگهيريون آئيون
ڏيئي ڏندين آڱريون، ڏنــو تن ڌڪار
گهر گهگهيريون آئيون
سهسين سڄن وانگيان، ويــڙهيچن ويچار
گهر گهگهيريون آئيون
نه سي ٻيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار
گهر گهگهيريون آئيون

اڄ اوهان جي هن عظيم‌الشان اجتماع کي ڏسي، مــان اهو دعوى سان چئي سگهان ٿــو ته منهنجي اندرينءَ اکــ اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ٿي چڱيءَ طرح ڏسي ورتــو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي پروڙي، مون اوهان کي منهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بنائي ڇڏيو هو. اوهان منهنجي خواب جــي عظيم‌ترين تعبير آهيو، منهنجي ان مستقبل جــي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

ڪجهه سال اڳــ مان روس ۾ روسي عورت جــي آزادي، خوداعتمادي (ٻانهن ۾ ڀروسو) ۽ تــرقي ڏسي حيران ٿــي ويو هوس.

لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي. مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪلي ڇيو هيائين ته، ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صديـن جو پلئه ڪنديوسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديون سين. روسي عورتون جي انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهيرتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ويندي Astronants تائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائيندي، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن، انهن مان ڪيترين هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به، فخر سان پاڻ کي پورهيت ڇئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهانکي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به رانيءَ کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ ”متن ٽپڪ ٽپڪرا ڇڪندڙيون اچن“ واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جو ڏيئرو! اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو، اوهان پنهنجي خودي سڃاتي آهي ۽ چوڏيواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بڻايو آهي ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهوڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽبا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ٽپهري ياد ٿي اچي. تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هنن کي بيلچا هٿن ۾ هيا پنهنجي پورهئي تان هڪ ٽرڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ٽرڪ

تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هنن ٽرڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ٽرڪ مان ڏرتيءَ تي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ٽرڪ جي ڊرائيور جا ٻه عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون پر هوا جئن آزاد هيون، منجهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن به مرد جون ڪانڍياريون نه هيون ۽ انهن سان کي شادي‌شده هوندي به، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون به اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڏامنديءَ پکيءَ جو پاڇو به انهن تي نه پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالنڌريءَ چوائيءَ -

اسلام کی شہزادیاں
پردے کی ہیں آبادیاں
چشم فلک نے آج تک
دیکھی نہیں ان کی جھلک

۽ ٻوءِ ڌڪ نچڻيءَ کي مخاطب ٿي چيو اٿائين

ہاں ناچنے جا گائیے جا
نظروں سے دل برمائیے جا
تڑپئے جا تڑپائیے جا
اے دشمن دنیا و دین

تعجب آهي ته اسان جو قومي‌ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪابه پردي‌کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هجي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، ٿڌو ساهه ڀري سوچيو هو ته منهنجي ديس ۾ به عورتون انهن هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان ڀرجي وئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جو هن ڌرتيءَ تي اوس اچڻو آهي. هيءَ ڌرتي ويتنام ته نه آهي پر اوهانکي ويتنامي

عورتن وانگر مردن جو ٻانهن ٻيلي رهڻو آهي. دراصل هيءَ سنڌياڻي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي ڇو ته ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀينرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالفت ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جو شڪار آهن. اوهان جو ڀڙو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پوريءَ دنيا جي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جا مثال ڏيان. اوهان کي فرانس جا مثال ڏيان، انگلنڊ جا مثال ڏيان، اسپين جا مثال ڏيان جن (لاپنسارا) Lapassionara جهڙيون انقلابي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان ته ايران قرآته العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي گهٽو ڏيندي جلاد جا هٿ ڀڃي ڪنبيا. اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر آن جا هٿ نه ٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي امريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل ٻوساٽيل عورتون، جي مرد جي ظلم اڳيان ٻڙڪ نه ٻاڪي سگهيون آهن، منهنجن اکين آڏو آهن انهن ۾ هن مارئيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ٻانيان ته مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود آتان جو عوامي رهنما جيوتي باسو، ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي.

منهنجي اوهان کي دعا آهي . اها آزادي برقرار رکجو. اڄوڪو قانون مرد جو قانون آهي. ان کي دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا اڏائي ڇڏي ۽ هر قانون

پر اوهان کي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪُکَ مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪُکَ مان پيدا ٿيو هو، اهو هاڻي ڪيئن چئجي! ڪيئن به هجي عورت ماءُ آهي، اُن جي برتري تسليم ڪئي نه وڃي ته اُن جي ڪمتري به تسليم نه ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي ياد ڪري ڪوٺرايو آهي. اوهان جي تحريڪ به منهنجيءَ شاعريءَ جي هڪ منتها آهي، انهيءَ آزاديءَ جو هڪ اٽوٽ حصو آهي جنهن جي رستي تي اسان جا پير لهولهان آهن.

٢٥ مارچ ١٩٩٠ع تي سنڌيءَ جي شيخ اياز نمبر وقت ڪيل تقرير

مانوارا سراج الحق ميمڻ صاحب،
مانوارا رسول بخش پليجو صاحب،
مانوارا طارق اشرف صاحب،
محترم مهتاب راشدي،
ساٿيو ۽ دوستو.

طارق صاحب هن نمبر جي اشاعت تي ڏينهن رات محنت ڪئي آهي، محترم مهتاب راشدي سنڌ ثقافت ۽ سياحت جي کاتي پاران نمبر جي پڌرائي ڪئي آهي ۽ سراج الحق ميمڻ صاحب ميڙ جي صدارت ڪئي آهي. ان لاءِ مان ڏنهي جو ٿورائتو آهيان. ٽئي ڪنهن تعارف جا محتاج نه آهن. مان انهن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن جن منهنجي شاعريءَ يا منهنجي باري ۾ چار چڱا لفظ چيا آهن، انهن جو به ٿورائتو آهيان. دراصل همعصر نقاد ورلي ڪنهن شاعر جي شاعريءَ تي پائيندگي جي ڇاپ هڻي سگهيا آهن. فقط ڪي ڪي شاعر ٽي-ايس-ايليٽ وانگر خوش نصيب ٿيندا آهن، جن جي اهميت هنن جي زندگيءَ ۾ مڃي ويندي آهي. ٽي- ايس- ايليٽ جڏهن گذاري ويو هو ته هن تي ڪتاب لکيو ويو هو، جنهن ۾ ڪيترن ئي اديبن جا هن جي فن ۽ شاعريءَ تي تبصرا هيا ۽ ڪتاب جو سرو هيو He dead? يعني هو مري ويو؟ ۽ ان کان پوءِ سواليہ نشان هو، جنهن مان واضح هو ته سيئي تبصري نگار چئي رهيا هئا ته اهڙا شاعر ڪيئن مرندا، هن کي نه زندگيءَ دوام حاصل آهي. شاعر جي زندگيءَ ۾ اهڙي تحسين هرويرو پائيدار به نه آهي. اسان جي پٺائي کي به صديون پرکي چڪيون آهن، ۽ اجا تائين هن جي شاعريءَ آن جو پيغام اڻين ترو تازا آهن، جيئن به صديون اڳي هئا، بلڪ انهن جي رنگ ۾ اڳي کان به وڌيڪ نکار آهي ۽ انجي

خوشبوءِ ديس ديس ۾ ڦهلجي چڪي آهي. وقت ئي اهڙا ڪسوٽي آهي، جنهن تي ڪوٺي ۽ کري شاعري پرکي سگهجي ٿي. عموماً عظيم شاعر ۽ اديب گمناميءَ ۾ جيئندا آهن ۽ گمناميءَ ۾ مرندا آهن، ڪن سان پنهنجا همعصر ساڙ ۽ حسد ڪندا آهن ۽ هنن کي طرح طرح جون تڪليفون ڏيندا آهن. فردوسيءَ جو طوس جي هڪ دروازي کان لاش ٿي نڪتو ته ٻي دروازي مان هن لاءِ دينارن سان ڀريل اٺ ٿي آيا. رودڪيءَ جون اکيون ڪڍايون ويون هيون ۽ عمرخيام جي رسدگاه observatory کي غزاليءَ جي چرچ تي جلايو ويو هو. اطالوي شاعر برونو کي جيئرو جلايو ويو، روسي شاعر پشڪن ۽ لرمنتوف Duel وڙهندي ماريا ويا، غالب ويچاري کي ايترو ته پريشان ڪيو ويو هو، جو هن جو شاعريءَ تان ارواح ئي ڪڄي ويو هو ۽ چيو هيائين.

سو پشت سي هي پيشه آبا سپه گري،
ڪڇ شاعري ذريعه عزت نهين مجهي.

شاهه لطيف کي نور محمد ڪلهوڙي مٺائيءَ ۾ زهر وجهي موڪليو هو ۽ ڀٽائي اها مٺائي وٺي درياهه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏي هئي. ادب جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جڏهن همعصر شاعريءَ جي بي قدري ڪئي وئي آهي. خاص ڪري آها شاعري جا سياست ۾ ملوث هئي. سرمد کي اورنگزيب قاضي القضات سان سازش ڪري مارايو هو. ڇوته سرمد دليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪن تي ويهي چوندو هو ته سلطنت دارا شڪوه کي ملندي. دارا به شاعر هو ۽ اقتدار جي هوس ۾ قتل ڪرايو ويو هو. ڪهڙو نه خوبصورت شعر چيو اٿائين.

تاڪ راسر سبز ڪن اي ابر نيسان بهار،
قطرءَ تامي تواند شد چرا گو هر شود.

يعني ته اي بهار جا وٺندڙ ڪڪر، انگور جي ول کي سرسبز ڪر، پاڻي جي بوند جا شراب ٿي سگهي سا موتي ڇالاءِ ٿئي؟
ڪيڏو نه بامعني شعر آهي! مينهن جي بوند سپيءَ جي پيٽ

۾ ويندي آهي ته موتي ٿيندي آهي ۽ انگور جي اوُسر لاءِ سازگار ٿيندي آهي، جنهن مان شراب ڪشيد ڪيو ويندو آهي. شاعر چوي ٿو ته هڪ مينهن جي بوند جي شراب ٿي سگهي ٿي ته موتي ڇالاءِ ٿئي؟ ڪهڙو نه وزنائتو اطلاع آهي، آنهن شاعرن لاءِ جي طلب جي تلوار ڪن ٿا. دارا سياست ۾ به ملوث هو ۽ اورنگزيب جي هٿان ماريو ويو هو. ڪيئي شاعر جي دوُر قديم ۾ هٿا ۽ قصيدا لکندا هئا، انهن جون شاعريون سندن تقدير جي نشاندهي ڪن ٿيون. دوُر جديد ۾ به ڪيترا دانشور اديب ۽ شاعر مارايا ويا آهن. پولينڊ جي هڪ دانشور کي ڪنهن احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته ”مان دستخط نه ڪندس، ڇو ته مون کي هڪ پٽ به آهي.“ ٻي دانشور کي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته مان ”دستخط ضرور ڪندس، ڇوته مون کي پٽ به آهي.“ اهي ٻئي رويا ٻن ذهنيتن کي واضح ڪري رهيا آهن. پهرين رويي ۾ ذاتي تحفظ جو آلڪو آهي ۽ ٻئي ۾ ان ڳالهه جو اونو آهي ته اسان ايندڙ نسل کي ڇا ڏئي رهيا آهيون، ڇا اسان جو ورثو سچائيءَ جو ورثو آهي، بي‌ڊپائي جو ورثو آهي، جبر ۽ استبداد خلاف احتجاج جو ورثو آهي؟ انهيءَ ذهنيت پولينڊ ۾ سالڊيارٽي کي هٿي ڏني ۽ انت ان پارٽيءَ جي حڪومت قائم ٿي. تازو لنڊن ۾ مون ليڪ واليسا جي سوانح عمري خريد ڪئي هئي. ان ۾ چڱيءَ طرح ڏيکاريل هو ته سالڊيارٽيءَ لاءِ دانشورن ۽ شاعرن ڪيترو نه سٺو آهي! آلندي جي چليءَ ۾ حڪومت ٻين ڪميونسٽ حڪومتن کان مختلف هئي. هو نه رڳو مخالف ڌر سان وڙهندي پاڻ ماريو ويو. پر چليءَ جو راڳي شاعر وڪٽر هارا به ساڳيءَ ويڙهه ۾ ماريو ويو. اشتراڪي دنيا جو عظيم شاعر پبلو نرودا، جو آلندي جو اسپين ۾ سفير هو. هن جي موت جي صدمي ۾ مري ويو. ترڪيءَ جو عظيم شاعر ناظم حڪمت ٩ سال ترڪيءَ ۾ قيد ۾ هو ۽ آزاديءَ کان پوءِ جلاوطني اختيار ڪئي هيائين ۽ انت سوويت يونين ۾ مري ويو هو. فرانڪو جي دوُر ۾ اسپين جي عظيم شاعر لورڪا کي

فاشسٽن قرطبه ۾ ماري، پوري ڇڏيو هو. اريانا فلاچيءَ، جنهن ڀٽي صاحب کان مشهور انٽرويو ورتو هو. تنهنجو ناول The man پڙهندؤ ته اوهان محسوس ڪندؤ ته ڪيئن يوناني آمر هڪ شاعر کان ٽرٽلي ۾ هوندا هئا ۽ انت هن کي بيدرديءَ سان مارايو ويو هو. هٽلرڪيترائي دانشور مارائي ڇڏيا. ٿامس مئن، آئن اسٽائين ۽ فرائڊ، اسٽيفا زوايگ وغيره جرمني ڇڏي ڀڄي ويا ۽ زندگيءَ جو باقي حصو جلاوطنيءَ ۾ گذاريائون. ٽئگور ۽ اقبال بچي ويا ڇوته انهن انگريز سامراج کي ايتريءَ شدت سان نه للڪاريو هو ڀيو ته انگريز بنيادي طرح هڪ شريف قوم هئا. فيض پيريءَ ۾ بيروت ڀٽڪندو وتيو ۽ آئان پنهنجي ڏيءَ سليمه هٿ مون کي ڪجهه نظم موڪليائين جي پوءِ 'اي دل مري مسافر' ۾ ڇپيا ۽ جن مان بيحد مايوسي ٿي بکي. دراصل فن جي تاريخ ڇپي ڇپي تي داروسن جي آزمائش آهي. گهٽايو ته مون سان به نه اٿائون. اڄ صدي شاعري مون لاءِ صليب ٿي رهي آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته مون آن کي تلوار ڪري ڪتب آندو آهي. ايوبي آمريت جي دؤر ۾ جڏهن مان سکر مان حيدرآباد ڪنهن ڪانفرنس يا مشاعري جي صدارت لاءِ ويندو هوس، ته مون کي ڪنهن پوليس وئن ۾ ڪنيي، ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏي ايندا هئا ۽ تيستائين اسٽيشن تي چاليهارو پوليس وارن جو گهيراءُ هوندو هو، جيستائين مان ٽرين ۾ چڙهي سکر ڏانهن نه ويندو هوس. شهر نيڪاليءَ سبب مشاعرو يا ڪانفرنس ملتوي ٿي ويندي هئي. ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ مان ئي پاڪستان ۾ هڪ مسلمان هيس، جنهن کي جنگ جي دوران نظربند ڪيو ويو هو، ڇو ته ٽر تي حملو ٿي منهنجي شاعريءَ ڪرايو هو. بس رڳو اهو سبب هو ته مون سنڌ جو نانءُ ورتو هو، نانءُ جو ايوب حڪومت پاڪستان جي نقشي تان مٽائي ڇڏيو هو.

مان سال ٦٨ع ۾ شهيد ڀٽي سان گڏ ساهيوال جيل ۾ هوس. اسان سان گڏ ولي خان، ممتاز ڀٽو ۽ ملڪ سڪندر حيات به هئا. پر پيا سڀ رها ٿي ويا، شهيد ڀٽو ۽ مان وڃي رهياسين، جيستائين

ايوب استعفا ڏني. جنهن مرحوم رشيد ڀٽي منهنجي رٽ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ بئرسٽر محمودعلي قصوريءَ وٽ لاهور ويو هو ته قصوريءَ، جنهن سان منهنجي دوستي هئي، ڀٽيءَ کي چيو ته بهتر ٿيندو ته اي-ڪي بروهي صاحب کي چيو وڃي ته هو هيءَ رٽ پٽيشن ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪري، ڇو ته لاهور جي ججن مان ڪوبه آها هلڻ لاءِ اڊمٽ به نه ڪندو. ان وقت مسٽر جسٽس مشتاق ۽ جسٽس انوارالحق به لاهور هاءِ ڪورٽ جا جج هئا، جن گهڻو پوءِ ڀٽي صاحب کي موت جي سزا ڏني هئي.

رشيد ڀٽي پوءِ مون کي ٻڌايو ته جڏهن ڪراچيءَ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ آيو ته اي-ڪي بروهي صاحب اها پٽيشن ته داخل ڪئي، پر ٻڌايائين ته هاءِ ڪورٽ جي هڪ سنڌي جج بروهي صاحب کي چيو ته اياز جي شاعري سنڌي قوم جو سر شرم ۾ جهڪائي ڇڏيو آهي. مون ان تي ڀٽيءَ کي چيو، ”ڀٽي! پوءِ تو ڇو رٽ پٽيشن داخل ڪئي؟ جج به ته هن معاشري جو حصو آهن. هو مون تي فتوا ڇا ڏيندا. مون تي ته تاريخ فتوا ڏيندي. هنن جو سر منهنجيءَ شاعري ته نه جهڪايو آهي. ايوب خان جي نوڪري جهڪايو آهي.“

ساهيوال جيل ۾ ڀٽو صاحب سنتريءَ هٿ مون کي بسڪيٽ، سڪو ميوو، ڊٻي ۾ بند مڇي وغيره ڪڏهن ڪڏهن تحفي طور موڪليندو هو. موٽ ۾ مان هن کي جرمن شاعر هائني جي زندگيءَ تي لکيل ڪتاب Hiene the artist in revolt موڪليو، جنهن ۾ ڏيکاريل هو ته پنهنجي قوم تي پابنديون ڏسي ڪئن نه شاعر بغاوت تي آماده ٿي وڃن ٿا.

سترٽ واري پاڪ و هند جنگ جي دوران مون کي اٺ مهينا سکر جيل ۾ نظربند رکيو ويو. مون کي A-Class ۾ نه رکيو ويو، توڙي جيل مئنيوئل موجب مان A-Class جو حقدار هوس. ساري پاڪستان جي شاعرن ۽ اديبن پاڪستان جي شهر شهر ۾ ٺهراءُ بحال ڪيا ته مون کي آزاد ڪيو وڃي. خود سنڌ جي پيپلز پارٽيءَ

منهنجي رهائي لاءِ ٺهراءُ بحال ڪيو، ڇوته منهنجو مشرقي پاڪستان جي بغاوت ۾ ڪوبه هٿ ڪونه هو. پر پاڪستان جي متعصب بيوروڪريسيءَ ان تي ڪَن لاتار ڪئي.

سرحد تي هلندر گوليءَ کان وڌيڪ منهنجي شاعريءَ جي هر سٽ کي خطرناڪ سمجهي رهيا هئا.

ڀٽي صاحب جو فرينچ روليوشن جي تاريخ تي گهرو مطالعو هو ۽ هن چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي ته والٽيئر کي بئسٽائيل جيل ۾ رکڻ جا ڪهڙا نتيجا نڪتا هئا. جڏهن پاڪستان ٻه ٽڪر ٿي ويو ۽ ڀٽو صاحب هٿي اقتدار ۾ آيو. تڏهن مونکي ٽيليفون تي آرڊر ڪري جيل مان آزاد ڪيائين. جڏهن هو وزيراعظم ٿيو هو ته مون کي سکر سرڪٽ هائوس ۾ گهرائي چيو هيائين، ”اياز! توکي جيڪي وٺي لڪ، مان تنهنجي شاعريءَ کي سياست ۾ بدلائڻ نٿو چاهيان.“

ان ساري وقت ۾ رجعت پرستن، مون تي گڏيل يلغار ڪئي. منهنجي خلاف هزارين صفحات اردو ۽ انگريزي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇپايا هيائون ۽ مون تي طرح طرح جا الزام ڏنا هيائون. خدا کان انڪار، وطن دشمني، قومي نفاق، لساني هنگاما، مطلب ته ايستائين به ويا، جو چيائون ته مون جي تحريرن ۾ فحاشي به آهي. ’پونر پري آڪاس‘ جيڪو منهنجي شاعريءَ جو پهريون مجموعو هو ۽ جنهن کي آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ، سال جو بهترين ڪتاب سمجهي، انعام ڏنو هو، اُن تي بندش وڌائون، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۽ ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ تي بندش وڌائون. پوءِ به جڏهن مون کي چپ ڪرائي نه سگهيا ته اردوءَ ۾ منهنجا شعر ۽ تحريرون ٽوڙي مروڙي، ترجمو ڪري، پنهنجي آقائن کي پهچايائون، منهنجي خلاف اردو ۾ ڪتاب لکيائون ته جيئن سارو پاڪستان منهنجي خلاف بدظن ٿي. منهنجي مدافعت ۾ ڪيترن ئي شاعرن، دانشورن ۽ اديبن لکيو ۽ هڪ تحريڪ پيدا ٿي پئي. رسول بخش پليجي جهڙي دانشور ’انڌا اونڌا ويڄ‘ لکيو. مولانا

ڪرامي "مشرقي شاعريءَ جا اقدار" لکيو ۽ ٻين ڪيترن ئي مضمون لکيا. ٽي ڀيرا جڏهن مون تي نظربنديءَ جي ڪاروائي ڪئي وئي ۽ مون نظربنديءَ جا تحريري سبب پڙهيا ته مون چيو ته هيءَ سرڪار ته ناهي، خرڪار آهي. هن کي جواب ڇا ڏجي، جيستائين هن جا ڪوٽ ڀڃي ڍير ٿي پون. تيستائين هن جون زيريون ۽ زنجير برداشت ڪرڻا آهن.

نه وري مون پنهنجي ڪنهن نقاد کي هيل تائين جواب ڏنو آهي. هڪ ته منهنجا نقاد ايتريءَ توجه جا مستحق نه آهن ۽ ٻيو ته مون وٽ ايترو وقت نه آهي جو پنهنجي بچاءُ ۾ وڃايان. منهنجو بهترين دفاع منهنجي شاعري آهي.

هنگريءَ جي هڪ شاعر اشتراڪي نظام حڪومت تي هڪ نظم لکيو هو، جنهن جو عنوان هو 'One sentence on tyranny' ان وقت ساري ترقي پسند دنيا اشتراڪيت کي ظلم ۽ استحصال کان نجات جو ذريعو سمجهي رهي هئي، پر اهو شاعر جو هڪ Siesmograph وانگر هو، يعني انهيءَ اوزار وانگر جنهن سان زلزلن جي اڳڪٿي ڪبي آهي، انهيءَ چيو:

Where there is tyranny
All is in vain
Even the song

اهو نظم انهيءَ هر حڪومت جي عڪاسي ڪري ٿو، جتي **To talitarianism** آهي، مطلق العنانيت آهي. لفظ **To talitaria-nism** زندگيءَ جي فاشي نظريي جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پهريون ڀيرو حڪومت ۽ زندگيءَ جي فاشي نقطه نگاه لاءِ مسولنيءَ ١٩٢٦ع ۾ ڪم آندو ۽ چيو هيائين ته: "حڪومت کان ڪجهه به ٻاهر نه هجي. ان کان ڪجهه به مٿاهون نه هجي، نه حڪومت جي خلاف ڪجهه هجي. هر ڳالهه حڪومت لاءِ هجي." ١٩٢٩ع کانپوءِ اسٽالن به انهيءَ نظريي تي عمل ڪيو ۽ ڪيئي شاعر ۽ اديب مارايائين، ڪن کي جلاوطنيءَ ۾ موڪليائين ۽ ڪن تي روزگار جا ذريعا

بند ڪيائين.

ڪارل مارڪس چيو هو ته: The poets are original Creatures. We must let them go their way يعني شاعر original انسان آهن، تخليقي انسان آهن، انهن جي راهه ۾ رڪاوٽ نه ٿجي. پر اسان ان ڳالهه جي برعڪس عمل ڪيو ۽ شاعر جي قول ۽ فعل کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو. اڄ ڪلهه ڳوربا چوف ان جو ازالو ڪري رهيو آهي.

اهڙا To talitarianism ٽين دنيا ۾ به نهايت خطرناڪ صورت ۾ آئي ۽ جتي آمريت هئي، اتي شعر و ادب جي آزاديءَ کي نهايت سختيءَ سان ڪچليو ويو ۽ اڄا ڪچليو وڃي ٿو. ايشيا آفريقا ۽ لاطيني آمريڪا ۾ اهڙا ڪيئي مثال ملندا. پاڪستان ۾ ايوب ۽ يحيٰ جي دؤر کان به وڌيڪ ضيا جي دور ۾ تشدد ڪيو ويو، ۽ نه رڳو سياست پر شعر و ادب کي به ختم ڪرڻ لاءِ طرح طرح جي ڪوشش ڪئي وئي. جنرل ضياءِ، جنهن جو شعر و ادب ني عبور پرواري مسجد ۾ ملان جي خطابت کان وڌيڪ نه هو. آءو علامه اقبال جو تشريحون ڪرڻ لڳو.

ڪن شاعرن هن جي دور ۾ خاموشي اختيار ڪئي، جنهن ني Heroism of silence چيو ويندو آهي. هڪ پيري مارشل لا جي دوران مون پاسترناڪ جون هيٺيون سٽون پڙهيون:

زندگي رڳو هڪ پل آهي،
رڳو هڪ گيت آهي، رڳو هڪ خواب آهي.
هڪ پوري ناسي فاخته آهي.

تڏهن مون چاهيو ته ان فاخته جي پڃري جو در کولي ڇڏيان. پل ته هوءَ هوا ۾ پر ڦهلائي. پوءِ مون راتين جون راتيون جاڳي لکيو. اهو سڀ ڪجهه توهان جي اڳيان آهي، سوا منهنجي ٽوئين ڪتاب ”آيُر چند پتس پرينءَ“ جي، جو مون جمهوريت جي دور ۾ لکيو آهي. منهنجا اڪثر ڪتاب ضياءَ جي دور ۾ ڇپيا آهن،

جن جا حوالا هن نمبر ۾ آهن. اوهان ڏسندو تہ مون انهن ۾ جبر جي ماحول سان بغاوت ڪئي آهي ۽ آزاديءَ جي اڳواٽ مرحبا ڪئي آهي. ضيا آنهن ڪتابن تي بندش نہ وڌي. هن ٻيو ڪجهہ سوچيو هو، پر قدرت هُن کي ايتري وٿي نہ ڏني ۽ پنهنجي من ماني ڪري نہ سگهيو. هيئنر تہ دنيا بدلجي چڪي ۽ هر ملڪ گويا جمهوريت لاءِ جدوجهد جي لپيٽ ۾ آهي. ٢٥ فيبروري تي نڪاراگوا ۾ ڏهن سالن جي راڄ کان پوءِ ڊينيل اورٽيگا جي سئنڊي نسٽا حڪومت کي وايو ليٽا ڪمارو جي هٿان شڪست، ان جي نشاني آهي تہ دنيا ۾ ڪنهن بہ ملڪ تي هاڻي زبردستيءَ، حڪومت نہ ٿي سگهندي وري ڪنهن هٽلر، مسوليني، اسٽالن، فرانڪو، سالازار يا جنرل ضيا جهڙي آمر جي گنجائش ڪانہ آهي.

منهنجي زندگيءَ پنهنجي فن کي تڪميل تي پهچايو آهي يا نہ، ان جو قطعي فيصلو ٿيو تہ مستقبل ڪندو. مان انسان جي حيثيت ۾ ڪمزور سهي، پر مان ايترو يقين سان چوان ٿو تہ مون اڌ صديءَ کان وڌيڪ عرصي ۾ شاعريءَ ۾ اهڙي هڪ بہ سٽ نہ لکي آهي، جنهن ۾ مان مان نہ آهيان، جا منهنجي فلسفہ حيات جي ناچي ٻيٽي ۾ هڪ تند نہ آهي، اهو سُٽ سڦرو آهي يا نہ، ان جو منصف نہ مان آهيان نہ توهان.

مان اڄ بہ اهاڳالهہ چوندس جيڪا مون ڪيترو وقت اڳي چئي هئي، مون رڳو پنهنجي شخصيت جي تڪميل لاءِ لکيو آهي ۽ نہ ٻي ڪنهن حاصلات لاءِ، اهاڳالهہ مون 'ڪپر ٿو ڪُن ڪري' ۾ سُر ڪاپائتي ۾ لکي آهي.

مون کي مُلهہ ملي ڇڪو هاڻي تور نہ تور،
آهٰ ڪتن لئہ ڪتيو.
آنئن ڪالهہ اداس هو مون چيو "چرخو چورا"
آهٰ ڪتن لئہ ڪتيو.
"آرهي! پنهنجي آرت سان آٽي آڏيءَ اور"،
آهٰ ڪتن لئہ ڪتيو.

سُٺي ساهڙ تي، هڏڙا ننڊ ننڊوري گهور،
آءُ ڪٿي لئه ڪٿيو.
ٿاڇي ويٺو ٻيار جو مون جو پورڙون پور،
آءُ ڪٿي لئه ڪٿيو.
هاڻي ويٺو ڦولهه تون، منهنجي سپني ڏور،
آءُ ڪٿي لئه ڪٿيو.

توري سپني ڏور سُٺي ۾ جي هن نمبر ۾ ڦولهي آڻاڏون، باقي ٻئي ڦوليندا رهندا.

درياهہ جي ڳالهہ درياهہ کان پڇو

لاڙڪاڻو فرينڊس پاران ٥ اپريل ١٩٩٠ع تي
پير حسام الدين راشدي جي ورسيءَ واري
تقريب ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

دوستو، ساٿيو

شاعري ۾ پيسو نہ آهي، پيسي ۾ شاعري نہ آهي، اهو چئي مون بيماريءَ کان پوءِ وڪالت ڇڏي ڏني آهي ۽ بيماريءَ سبب سڪر ڇڏي آيو آهيان ڇو تہ اتي علاج جون سهوليتون ڪونہ آهن، پر هتي منهنجون مصروفيتون ايترو وڌي ويون آهن جو ائين ٿو لڳي تہ سڪر ۾ فرصت وڌيڪ هئي. نہ رڳو مون شعر جا ٻہ نوان مجموعا، 'الوداعي گيت' ۽ 'اير چند پس پردين'، لکيا آهن، پر رسالن، مضمونن، خاڪن، تقريرن، صدارتن ۽ ٽي وي ۽ ريڊيو انٽرويوئن ۾ ايترو وچڙي ويو آهيان، جو سهڻيءَ جي شيخ اياز نمبر کان پوءِ مون ادبي دنيا کان ڪجهہ وقت لاءِ ڪناره ڪشيءَ جو ارادو ڪيو هو، مان اڃا پوريءَ طرح صحت ياب نہ ٿيو آهيان ۽ مئي ۾ ٻيهر لنڊن علاج لاءِ وڃڻو آهيان. ايتري ۾ ڪنهن تقريب تي جناب حسين شاهہ راشديءَ سان ملاقات ٿي جنهن چيو تہ ٢ اپريل تي پير حسام الدين راشدي جي ورسي ٿي رهي آهي ۽ آءٌ ان جي صدارت ڪيان. مان هن کي انڪار ان ڪري نہ ڪري سگهيس ڇو تہ پير صاحب منهنجو محسن هيو. هن ساري پاڪستان جي اردو شاعري کان پنائيءَ جو ذهن ٻيهن جو ترجمون گهرائي، سڀني مان منهنجو انتخاب ڪيو هو ۽ ان ڪري شاهہ لطيف جي رسالي جو ترجمو سنڌ يونيورسٽيءَ مون کي سپرد ڪيو هو. اهو اردوءَ ۾ ترجمو هيل ٽائين ٻہ ڀيرا ڇپجي چڪو آهي ۽ هن وقت ان جي هڪ ڪاپي بہ دستياب نہ

آهي. ان کان پوءِ منهنجا ادبي ناتا پير صاحب سان ايترا گهرا ٿي ويا ها جو مون پنهنجيءَ شاعريءَ جو پهريون مجموعو ”کلهي پاتم کينرو“ هن سان منسوب ڪيو هو ۽ انتساب ۾ لکيو هو، ”پير حسام الدين شاهه راشدي جي نالي، جنهن جي روح مان مون کي اروڙجي مٽيءَ جي پيني خوشبو ايندي آهي.“ ان مجموعي جي اشاعت کان پوءِ جڏهن مون رٽز هوٽل حيدرآباد ۾، راجا ڏاهر جي ڊيٿ، تي پنهنجو نظم هن کي پڙهيو هو ته هن مونکي ڀاڪر پائي چيو هو تــه سنڌ جي تاريخ کي جيئن تو سمجهيو آهي، ائين ورلي ڪنهن سمجهيو آهي.

سو جڏهن حسين شاهه مون کي صدارت جي دعوت ڏني تــه مون کي انڪار ڪيو لڳو. جڏهن لياقت ميموريل لئبريريءَ ۾ سهڻي رسالي جي شيخ اياز نمبر جي پڌرائي ٿي رهي هئي، تڏهن اتي مون سان جناب روشن علــي چڇڙو، چيئرمئن لاڙڪاڻو فرينڊ ويلفيئر ائسوسيئيشن مليو ۽ چيائين ته ٢ اپريل تي اوهان کي شيريٽن هوٽل ۾ پير صاحب جي ورسيءَ تي صدارت ڪيئن به ڪري ڪرڻي آهي، مون هن کي چيو ته راشدي صاحب جون ساريون تصنيفون ته مون وٽ سکر پيون آهن، اوهان وٽ ڪجهه مواد هجي ته مون کي موڪلي ڏيو. ٿيئين ڏينهن تي هو مون وٽ هن جو ڪتاب، ”اهي ڏوٿي، اهي ڏينهن“، کڻي آيو جنهن ۾ هن پنهنجي باري ۾ لکيو هو. ان ۾ سنڌ زميندار پريس جو ذڪر مون خاص طور پڙهيو ڇو ته راشدي صاحب هڪ ڀيري سکر آيو ۽ ڳڙهي ياسين واري مرحوم آغا بدرالدين خان دراني جو مهمان هو. مرحوم آغا بدرالدين جو بنگلو سنڌ زميندار پريس کان ٽيهارو قدمن تي هو. رات جي ماني کائي، مان ۽ راشدي صاحب چهل قدميءَ لاءِ نڪتاسين، جڏهن سنڌ زميندار پريس وٽ پهتاسين تڏهن ڏٺوسين ته حافظ اوهدي، جو ان وقت پريس جو مئنيجر هو ۽ اسان جي خلاف سردار علي شاهه جي ٽولي ۾ شامل هو، اهو ڪنهن تحرير مٿان ڪهو ٿي جهڪيل ٿي نظر آيو. پريس ۾ ٻه ٽي پرائيون ڪرسيون ۽ هڪ ننڍي ميز پئي هئي. پٺين ٽــان سڪل

پلستر ڇٽي رهيو هو ۽ زمين تي ردي سڌي ڪاغذ پيا هئا. ان وقت مون کي راشدي صاحب ٻڌايو ته هن ۽ هن جي وڏي ڀاءُ علي محمد شاه راشديءَ هــن پريس سان پنهنجيءَ ادبي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي، ٻئي ڀائر اتي ڪمپازيٽر هيا ۽ پنهي محنت سان زندگي ڳاهي هئي. مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي ته هن جي منهن تي ڪائي گهٻراهٽ نه هئي ۽ هو پنهنجي شروعاتي غريبيءَ جي ڳالهه نهايت اطمينان سان ڪري رهيو هــو. ان تــي مــون هن کي هڪ پارسيءَ جو شعر ٻڌايو:

قصهء امواج دريــا راز دريــا ديده پرس

هردلي اگهه ز طوفان دل من نيست نيست

”يعني درياهه جي ڳالهه درياهه کان پڇي ڏسڻ گهرجي هر ڪا دل طوفان کي ٿوروئي سمجهي سگهندي آهي.“ شعر راشدي صاحب کي وڻيو، پڇيائين ته ڪنهنجو آهي؟

مــون چيو ”رهي معيري جــو“ حيرت مــان مون کي ڏسي چيائين، ”تو رهي معيري به پڙهيو آهي!“ ان ڏينهن کان پوءِ راشدي صاحب سان منهنجي دوستي گهري ٿي وئي چوته راشدي کي فارسي ادب ۽ شاعريءَ سان بيحد محبت هئي. دراصل مــان چوندو آهيان ته هو پيدائشي سنڌي هو، ثقافتا نه رڳو ٺٽي ۽ روهڙيءَ جو هيو پر اصفهان ۽ شيراز جو به هو ۽ هن کي سنڌ جي ڪلاسيڪي شعر و ادب تي ايتروئي عبور هو جيترو دکن، دليءَ ۽ لکنوءَ جي ادب تي.

سکر ۾ منهنجي هن سان ملاقات يــا ته آغا بدرالدين واري بنگلي تــي ٿيندي هئي جو ڪئينس روڊ تــي هيو جتي منهنجي به آفس هئي يا آغا صاحب جي ڪڙهي ياسين واري بنگلي تــي ٿيندي هئي جو هن پنهنجي فارم تي ٺاهيو هيو. پير صاحب جــي فرمائش تــي آغا صاحب هڪ لئبريري بـــ انـي ٺاهي هئي جنهن ۾ ڪافي ڇپيل ڪتاب ۽ قلمي نسخا رکيا هئائين. هڪ ڀيري راشدي صاحب جوش مليح آبادي کي دعوت ڏئي ڪڙهي ياسين وٺي آيو. سکر مان مون کي به ساڻ ڪنيائين. جڏهن جوش مليح آبادي هڪ بوتل وسڪيءَ

جي پوري ٿئي ته راشدي صاحب کي چيائين، ”بت بي پيرا! ڪر ڪوئي انتظام“ ايتري ۾ آغا صاحب جو ڪيڏانهن اٿي ويو هو. موٽي آيو، هن کي چيائين:

آغا بدرالدين آغا بدرالدين!

ايـاڪ نعبد ايـاڪ نستعين

جوش جي انهيءَ شعر ۾ گستاخي ظاهر هئي پر عربي لفظ نستعين استعانت سان ڳنڍيو آهي، جنهن جي معني امداد طلبي آهي. ڳالهه مذاق ۾ لنوائجي وئي ۽ جوش صاحب جي وسڪيءَ جي ٻي بوتل اچي وئي. آغا صاحب جي گوڙهي ڀاسين واري فارم تي ٻي پيري راشدي صاحب سان منهنجي هڪ رات محفل ۾ گذري. هو مشهور جرمن مستشرق ڊاڪٽرائن ميري شمل کي گوڙهي ڀاسين وٺي آيو هو. چانڊوڪي رات هئي ۽ اسان هڪ ڪافي وڏي پاليءَ جي تلاءُ پرسان ويٺا هياسين جو آغا صاحب پنهنجي فارم تي ٺهرايو هو. سازندا ساز وڄائي رهيا هـا ۽ ڳائڻا سنڌي ڪلام ڳائي رهيا ها، جو ٻڌي ڊاڪٽر شمل وجد ۾ اچي وئي هئي. هـوءَ ٽيستائين ڪافي سنڌي سکي وئي هئي. منهنجي پرسان هڪ ٺيٺ سنڌي وڏيرو ويٺو هو. انهي مون سان سرگوشي ڪري پڇيو ”ياز صاحب! هيءَ شمل ولايت مان آئي آهي ڇا؟“ مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي ته هن وري پڇيو ”راشدي صاحب جو هن سان عشق آهي؟“ مون هن کي جواب ڏنو، ”شمل جـو راشدي صاحب سان عشق آهـي. ڏسين نه ٿو ته ڪٿان جرمنيءَ مان هن لاءِ هزارين ميل هوائي جهاز ۾ سفر ڪري آئي آهي!“ وري هن سُس پُس ڪري پڇيو ”پوءِ راشدي صاحب هن سان نڪاح ڇونه ٿو ڪري؟“ مون کي کل اچي وئـي ۽ چيم، ”وڏيرا! عشق اهو پرندو آهي جو ورلي نڪاح ۾ ڦاسندو آهي“ وڏيري کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ سوچ ۾ ٻڏي ويو.

جڏهن راشدي صاحب گذاري ويو ۽ هن کي مڪليءَ تـي دفنايائون، ته مون ٻڌو ته مقبري جي خاموش ۽ پرسڪون فضا کي ڏسي ڊاڪٽر شمل وصيت ڪئي تـه جي مان مران ته مون کي بـه

راشدي صاحب جي پرسان دفنائجو. انهيءَ ڏينهن زرينه بلوچ منهنجي و ٽي، عشق عقاب پکي پرڏيهي جهڙپ ڏني توجهڻي، ڳائي رهي هئي. نه مون کي ڊاڪٽر شمل ياد اچي رهي هئي.

مان جڏهن حيدرآباد ايندو هوس ته رٽز هوٽل ۾ رهندو هوس جتي راشدي صاحب به ڪراچيءَ مان ايندو هو ته رهندو هو ۽ اتي هن سان ادبي ڪچهريون ٿينديون هيون. گرامي صاحب، مولوي عبدالواحد سنڌي، رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، جويو صاحب، غلام رباني اگرو، حميد سنڌي، رشيد ڀٽي، نياز همايوني، جمال رند ۽ ٻيا دوست ڪٺا ٿيندا ها ۽ راشدي صاحب مجلس جو مور هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن مشاعرو به ٿي ويندو هو. هن وقت گرامي صاحب، راشدي صاحب، رئيس ڪريم بخش، مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ رشيد ڀٽي حيات نه. آهن ۽ انهن کي ساري ڪنهن وقت بي اختيار چپن تي اميرخسروءَ جو شعر اچي ويندو آهي.

وه صورتين الاهي کس ملک بستيان هين
اب جن کي ديکهني کو آنکين ترستيان هين

راشدي صاحب کي اردو ۽ فارسي غزل سان خاص رغبت هوندي هئي پر ڪنهن ڪنهن وقت هو منهنجا بيت ٻڌي ٻيهر سر ڌوڻيندو هيو. فارسي ۾ اردو غزل جون خوبيون راشدي صاحب جي سنڌي دوستن مان، آءٌ ٽي چڱيءَ طرح پر کي سگهندو هوس. هونءَ نه مون دنيا ڀر جي شاعري انگريزي ترجمي ۾ پڙهي آهي، ٻيهر ڪجهه ٻولين جي شاعريءَ وانگر مون فارسي شاعري براهه راست پڙهي آهي. راشدي صاحب کي اهو ڏسي حيرت ايندي هئي ته مون کي حافظ، خيام وغيره جو سارو ڪلام ياد هو. هڪ پيري رٽز هوٽل ٻاهران مان، راشدي صاحب ۽ جويو صاحب لان ۾ ويٺا هياسين ۽ رٻانيءَ ۽ نياز همايونيءَ جو انتظار ڪري رهيا هياسين جي اچڻا ها. ان مهل ڏکڻ اوله، جي هوا گهلي رهي هئي ۽ لان ۾ بيٺل پپل ۽ گل مهر جا وڻ هوا ۾ جهومي رهيا ها. راشدي صاحب جون ڳالهيون به طبيعت کي باغ و بهار ڪري رهيون هيون.

اوچتو راشدي صاحب چيو، ”اياز! فارسي غزل جو ڪوئي شعر ٻڌاءِ“ مون کي الاجي ڇو دل تي تري آيو.

بوئي جوئي موليان آيد همي
ياد يار مهربان آيد همي

ان تي راشدي صاحب چيو ته ”شبليءَ جو شعرالعجم شروع ڪيو اٿئي ڇا؟ مون کي ڪوئي مبتدي ٿو سمجهين؟ اهڙو شعر ٻڌاءِ جو مون نه ٻڌو هجي.

مون ڪجهه سوچي ٻيو فارسي شعر پڙهيو.

از جنبش نسيم سحر گاهه لاله ها
بريڪ دگر زنند چون مستان پياله ها

يعني پرهڇي ھير جي ڇرڪ سان لاله جا گل مستن وانگر هڪ ٻئي جي مٿي تي پيالا هڻي رهيا آهن.

”واهه ڇا ته شعر آهي!“ راشدي صاحب چيو. پوءِ پڇيائين، ”خبر اٿئي اهو ڪنهنجو شعر آهي؟“ مون چيو، ”نه“ ان تي پير صاحب چيو ”اهو هڪ غيرمعروف شاعر جو شعر آهي، نالو انس احمد شقاقي“. ان دور ۾ فارسيءَ جا مداح فقط ڪجهه وڃي رهيا ها. مرحوم مير علي محمد ٽالپر به. انهن مان هڪ هو پر هن فارسي ڪتابن جو مطالعو گهٽ ڪيو هو ۽ مولانا آزاد جي ڪتابن ۾ آندل شعر نوٽ ڪري ڇڏيندو هو، جي هو حسب ضرورت ڪم آڻيندو هو ۽ غبار خاطر وانگر خط لکندو هو. ها، مولانا گراميءَ ڪيترائي ڪتاب پڙهيا ها ۽ ڪڏهن ڪڏهن راشدي صاحب جي صحبت ۾ هن سان عارف قزوينيءَ، ايرج مرزا وغيره جي شاعري تي دلچسپ گفتگو ٿي ويندي هئي.

ايلفنسٽن اسٽريٽ ڪراچيءَ ۾ هڪ ايراني ڪتاب گهر هيو جتان مونکي راشدي صاحب ڪيترائي فارسي شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪرايا ها جن ۾ فردوسيءَ جي شاهنامي جو خوبصورت منقش نسخو به هو جو اڃا تائين مون وٽ آهي.

راشدي صاحب جي همه گير شخصيت جي هر پهلوءَ تي

لکيو ته ڪتاب ڇپجي ويندا. مون في الحال ته فارسي شاعريءَ لاءِ هن جي محبت جي باري ۾ لکيو آهي. سنڌ جو اڪثر ادب فارسيءَ ۾ آهي. راشدي صاحب جو قاضي قازن، ميين عنات شاه، بلڙيءَ واري شاه عبدالڪريم، لاڙڪاڻي جي لطف الله قادريءَ، شاه لطيف، سچل سرمست وغيره جي ڪلام جو گهرو مطالعو هو، پر اهي شاعر پاسي رکبا ته سنڌ جي باقي شاعري فارسيءَ ۾ آهي. نه رڳو نظم پر نثر به پارسيءَ ۾ لکيو ويو آهي. جيئن انگريزن جي دور ۾ تورودت، سروجني نئڊو، چٽو چاڙيه ٽئگور وغيره انگريزيءَ ۾ شاعري ڪندا هئا پر آزادي کان پوءِ ٽئگور کان سوا هنن جو فقط نالو رهيو آهي. ۽ هنن جي شاعريءَ جي ڪائي اهميت نه آهي، ائين سنڌ جي فارسي شاعريءَ جي به ڪائي اهميت نه آهي ۽ رڳو محقق ان مان تاريخي مواد حاصل ڪن ٿا.

جڏهن فاران هوٽل ٺهيو تڏهن راشدي صاحب ۽ مان رٽز ۾ رهڻ ڇڏي ڏنو ۽ فاران ۾ اچي رهندا هئاسين. فاران جي سامهون رئيس ڪريم بخش مائليءَ واري جو ٻيو گهر هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هو راشدي صاحب ۽ مان ڪچهريءَ لاءِ هليو ايندو هو. راشدي صاحب هن سان ”ذرا عمر رفته کو آواز دينا“ واريون ڳالهيون ڪندو هو ته هو ٻڌائيندو هو ته ڪيئن هن پروفيسر رام پنجواڻي سان گڏجي سنڌيءَ جي پهرين فلم ايڪتا ٺاهي هئي ۽ ڪيئن بمبئيءَ ۾ هندو ائڪٽريسون هن تي واريون وينديون هيون. هن جي آخري ٽان انهيءَ جملي تي ٽٽندي هئي. ”هي دنيا هڪ گذرگاه. آهي راشدي! ان جي دروازي مان لنگهي ڪوئي پٺ تي نه موٽي آيو آهي. مون ڇا ڇا نه فتنهائي روزگار صورتون ڏٺيون! اڄ انهن مان ڪا به نه بچي آهي.“

جڏهن رئيس ڳالهه ۾ پوندو هو ته راشدي صاحب هن جي گفتگو وچ ۾ ڪٽي چوندو هو، ”هيءَ دنيا هڪ گذرگاه آهي، رئيس“، ان وقت رئيس سمجهندو هو ته ڪچهريءَ جو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻي موٽي وڃڻو آهي.

ڪراچيءَ ۾ راشدي صاحب جا ڪتاب ڪونہ هـا ۽ ان ڪري مون فقط ھن جون ياڏگيريون ڪيون آھن. ھونءَ بہ ممڪن نہ ھو تہ ھن جي سڄي علمي تحريرن جي ايتري ٿوري وقت ۾ ڇنڊڇاڻ ڪري سگھجي ھا. ھو بلبلِ ھزار داستان ھو.

ھا، ھن جيءَ طبيعت ڪي بي ضرر مزاح جو پھلو ضرور ھوندو ھو. سنڌي ماھوار نئين زندگيءَ جي ايڊيٽر مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ اردو تاريخ نويس اعجازالحق قدوسيءَ سان ھن جي نوڪ جھونڪ ٿيندي رھندي ھئي، اھا اھين ھوندي ھئي جيئن جناب جي. ايم. سيد جي مومن مليرائيءَ سان ھوندي ھئي. اسان جي اچڻ جو ٻڌي مولوي صاحب، اڌ مڻ جو ٿيلھو کڻي، جنھن ۾ پنا، رسالا، پروف، ڪتاب، ۽ ٻي وکري ھوندي ھئي، سھڪندو ايندو ھو ۽ اچا ويھندو مس ھو تہ پير صاحب ھن کي راتوڪي تعدي ياد ڏياريندو ھو جا ھن سان گھر ۾ ٿي ھئي ڪڏھن ڪڏھن ربانيءَ کي چوندو ھو تہ ھن تي مون وارو لکيل ھزل اھي مولوي مزيدار، ٻڌائي، مولوي صاحب پنھنجو تڪيہ ڪلام ڇڏ زوراور، دھرائي، پنج سو وولٽ جي بلب وانگر مرڪندو ھو. مولوي صاحب زندگيءَ جو اڪثر حصو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ گذاريو ھو پر راشدي صاحب ۽ رباني صاحب جي ڇيڙڇاڙ تي ايترو ھري ويو ھو جو اعتبار نہ ايندو ھو تہ ھن دليءَ ۾ ايتري سنجيدہ زندگي گذاري آھي.

اعجازالحق قدوسي سنڌ جي پوري تاريخ اردوءَ ۾ لکي رھيو ھو ۽ باربار راشدي صاحب سان مشورو ڪندو ھو ھڪ پيري اسان ٽئي راشدي صاحب واري بنگلي تـي ڪراچيءَ ۾ ويٺا ھياسين تـہ راشديءَ صاحب چيو، ”اياز“ سان سنڌ جي فارسي شاعريءَ کي خاص اھميت نٿو ڏيان. ھونءَ تہ ان جو مطالعو تضيع اوقات آھي پر اھا تاريخ جي واقعات تـي ڪافي روشني وجھي ٿي. Persian Poets of sind ھروسدارنگاڻيءَ لکي پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري ورتي. ان جي ھر صفحي تي ٻہ چار فارسي جا شعر لکيا اٿائين پر انھن ۾ اھڙو ھڪ بہ شعر نہ آھي جنھنجي ڪائي ادبي اھميت ھجي.

پهرين هندستان جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ تنهنجو ڇا رايو آهي.
مون جواب ڏنو، ”هندستان جا فارسي شاعر يا انهن جا وڏا تازو ايران مان آيا ها ۽ انڪري هنن جي ڪلام ۾ ايراني شاعري جي خوشبو هئي. مغلي دربار ڪنهن حد تائين هنن کي ايراني ماحول به مهيا ڪري ڏنو هو، اڻين آهي ته هتي غالباً ۱۹۳۵ع ۾ جڏهن مشهور ايراني شاعر شهريار آيو هو ته هن کان پڇيو هيائون ته ”غالب جي فارسي شاعري ڪيئن آهي؟“ ته هن جواب ڏنو هو ته وٺي رال مي آيد ۽ وري جڏهن علامه اقبال جي باري ۾ پڇيو هيائونس ته طنز سان چيو هيائين، ”اقبال؟ اهو جيڪو ليٿو ۾ پنهنجا ڪتاب ڇپائيندو آهي؟“ پر منهنجو شهريار سان اتفاق نه آهي. بيدل دهلوي، امير خسرو، عرفي، صائب، غني ڪشميري، غالب وغيره فارسيءَ ۾ تمام چڱو لکندا ها ۽ اهي يا انهن جا وڏا تازو ايران مان آيا ها، ان تي راشدي صاحب چيو، ”ايران ۾ ته فقط عرفي کي مڃيندا آهن. ڪي قدر خسروءَ جا به قائل آهن. پر اياز فارسي ۽ اردو غزل جي تتبع سنڌي غزل کي بي جان ڪري وڌو آهي. ها سانگيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي انفراديت ملي ٿي“ بوءِ سانگيءَ جو هڪ شعر جهونگاريو هيائين.

لانڍي هجي لوڙهي ۾ رهڻ لاءِ ڪکن جي
ڏيکارجي دشمن کي مگر اوڏ لکن جي

ايراني ثقافت سان ايتري دلچسپيءَ سبب شاهه ايران راشدي صاحب کي ايران به گهرايو هو ۽ هن سان نهايت عزت سان پيش آيو هو. هن کي ايران ۾ آنرري پي. ايچ. ڊي جي ڊگري به ڏني هئائون. جڏهن مون آمريڪي ناول (Crash of 79) جي باري ۾ راشدي صاحب کي ٻڌايو هو ۽ چيو هو ته ناول نگار ويجهي مستقبل ۾ شاهه ايران جي زوال جي پيش گوئي ڪئي آهي ته راشدي صاحب کلي چيو هو اهي بيوقوف ناول نگار به توڙي اهميت رکندا آهن ڇا! ڪجهه وقت کان پوءِ آمريڪا جو OPEC ۾ ايران سان تيل جي قيمت تي زبردست اختلاف ٿي پيو هو. اشتراڪي توده پارٽيءَ

۾ روس جي چرچ ۾ ٻين ملڪن جي ڪئي هئي جيئن هاڻي هندستان ۾ حماقت ڪئي اٿائون ۽ پارٽي. جنتا پارٽي کي اقتدار ۾ آڻيندو اٿائون. ان وقت اردو اديب سبط حسن ترڻ تڪڙ ۾ پنهنجو ڪتاب ”انقلاب ايران“ لکيو هو. پير صاحب کي اها ڳالهه مون وانگر نه آئڙي هئي ۽ مون هن کي چيو هو ته بنياد پرست اقتدار ۾ اچي ايراني ثقافت کي تباهه ڪري ڇڏيندا ۽ هن مون سان اتفاق ڪيو هو.

منهنجو خيال آهي ته پير صاحب اڄ کان پنج سو سال اڳي پيدا ٿئي ها ته هن جو روح وڌيڪ مطمئن هجي ها. هو برصغير ۾ پلو تارچ (Plutarch) جي پائي جو مورخ هو ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار ۾ للي چپي نه ڪندو هو.

هڪ ڀيري مان ڪراچيءَ ۾ هن جي ڊرائنگ روم ۾ ويٺو هوس اتي اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ممتاز حسين صاحب به ويٺو هو جو دؤر اسلاميه جي تاريخ ۾ گهڻي دلچسپي رکندو هو. گفتگوءَ جي دوران هن چيو ته اسلامي مورخ نهايت ديانتدار هئا ۽ اڄ ڪلهه جي مورخن وانگر بدديانت نه ها. راشدي صاحب هن کي چتائي ڏنو ۽ چيو ته تاريخ جي هڪڙي دور ۾ مسلمان پنهنجي گادي هڪ هنڌان ٻي هنڌ ڦيرائي رهيا ها. ٻئي ساري سرو سامان سان گڏ هن چاليهه اٺ رڪو حديث جي ڪتابن سان لڏيا ها. انهن چاليهه اٺن تي لڏيل حديث جي ڪتابن سان فقط هڪ معتبر ڪتاب نڪتو آهي ۽ اهو آهي صحيح بخاري. هاڻي ته ڪجهه عالم دين ان ۾ آيل ڪن حديثن جي صحت تي به يقين نه ٿا ڪن، اها هئي اسانجي مورخن جي ديانتداري. ممتاز حسين هڪو ٻڪو ٿي ويو.

راشدي صاحب برصغير جي مغليه دور جي تاريخ تي ته هڪ انسائڪلوپيڊيا هو هڪ ڏينهن اسان شهنشاهه اڪبر جي دور تي ڳالهائي رهيا هئاسين ته هن چيو ته ”اڪبري دور ۾ برصغير جا عظيم ترين انسان، اسان جا سنڌي هيا“، مون هن کي ڏيان سان ڏٺو ته هن چيو، ”اهي ٻئي ڀائر سيوهڻ جا ها ۽ انهن جو نالو ابوالفضل

۽ فيضي هو.“ مون مرڪي چيو، ”۽ انهن جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو“، راشدي صاحب کلي ويٺو ۽ چيائين ته ”ڏسجانءِ ته توني نالي جو اثر نـه ٿئي. ابوالافضل ۽ فيضي وڏا تخريبڪار ها.“ پير صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته فيضي، عربي، فارسي ۽ سنسڪرت جو جيد عالم هو. پوءِ اسان فيضيءَ جي قصيدن، غزلن ۽ فارسيءَ نظمن تي بحث ڪندا رهياسين ۽ فيضيءَ جـي حاضر جوابيءَ ۽ بذلـہ سنجيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندا رهياسين. راشدي صاحب ڪافي وقت اڪبري دور جي ثقافت تي پنهنجا رايا ٻڌايا. هن ٻڌايو ته فيضي ليليٰ مجنون جي طرز تي نل ومن لکي هندو رعايا کي موهي وڌو هو. هن ڪيئي ڪتاب لکيا ها ۽ ڪلام مجيد جي بي‌نقطہ تفسير بہ لکي هئائين. راشدي صاحب وڌيڪ ٻڌايو هيو ته ابوالفضل اڪبر نامون ۽ آئين اڪبري لکيا ها. هن محمد حسين آزاد جي ان تبصري سان اتفاق نہ ڪيو ته ابوالفضل هڪ مبالغہ پرداز مصنف هو. ان وقت مان ۽ رشيد ڀٽي هن جي عامل ڪالونيءَ واري بنگلي جـي ايوان ۾ ويٺا هياسين ۽ هو مانيءَ کان اول ڪچهري ۾ محو هو. هن ٻڌايو تـہ جڏهن فيضيءَ جـي زبان بند ٿي وئي ۽ دربار جا سڀ حڪيم هن کي موت جـي پنجي مان نہ ڇڏائي سگهيا ته اڪبر پنهنجي دستار لاهي زمين تي ڦٽي ڪئي، مون کي ياد آهي تـہ ڪافي وقت اسان عبدالرحيم خان خانان جي هندي شاعري تـي ڳالهائيندا رهياسين. خان خانان جو اڪبر جي دور ۾ سنڌ جي ڪنهن حصي جو گورنر بہ هيو. توڙي خان خانان کي عربي ۽ فارسيءَ تي مهارت هئي ۽ نہ رڳو هو فارسي ۾ شعرگوئي ڪندو هو پر هن جي ڪتب خاني ۾ شڪيبيءَ، ظهوري، نظيري، ثنائي، عـرفي وغيره جا قلمي مجموعا هوندا هئا، پوءِ بہ هن هنديءَ ۾ جي دوها لکيا، اهي اڄ تائين برصغير جي امر هنديءَ شاعريءَ جـو حصو آهـن. راشدي صاحب وڌيڪ چيو هو تہ هو انهيءَ راءِ جو هيو تہ جي اهڙي شاعري ڪئي وڃي ها تـہ هند ۾ دوئيءَ جو احساس ختم ٿـي وڃي ها. هـن پوءِ ملا عبدالقادر بدايوني جـي منتخب التواريخ ۽ ٻين ڪتابن تي ڳالهايو

جن جا نالا وسري ويا آهن مون ان وقت محسوس ڪيو هو ته هي شخص منهنجي تاريخ جي نظرئي جي قريب ترين آهي ۽ جي مان ڪنهن مان ڪجهه پرائي سگهندس ته اهو پير حسام الدين راشدي ئي آهي. اهڙا بحث هن سان ايرانين ڪلچر سينٽر حيدرآباد ۾ به اڪثر ٿيندا ها جتي سينٽر جو ڊئريڪٽر شڪوهي ۽ هن جي بنگالي زال شيلا اسان جون دعوتون ڪندا ها ۽ جن ۾ رباني صاحب به موجود هوندو هو.

هو نهايت مهذب ۽ شائسته مزاج وارو انسان هو ۽ هن جي ٻوليءَ ۾ ترشي نه هوندي هئي، رڳو هڪ ڀيري هن ڳالهه لفظ ڪم آندو هو. ممڪن آهي ته اهو لفظ ڳالهه نه هو ۽ تير نشاني تي هو. علامه اقبال جي صد ساله ورسي ملهائجي رهي هئي جنرل ضياءالحق جو دور هو ۽ مان اڃا سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هوس. مون ۽ راشدي صاحب، ٻنهي کي ورسيءَ ۾ شرڪت لاءِ لاهور طلب ڪيو ويو هو. ٻين سان گڏ اسان علامه اقبال جي مزار تي فاتحه خوانيءَ لاءِ وياسين منهنجي ڪُڇي پاسي راشدي صاحب بيٺو هو. اوچتو هڪ لنبو تڙنگو ڏندو ڏوٿو شخص اچي راشدي صاحب جي پرسان بيٺو. مون زندگيءَ ۾ پهريون ۽ پوئين پيرو راشدي صاحب جي چپن مان ڳالهه لفظ ٻڌو هن سنڌيءَ ۾ تي ڳالهايو. جڏهن پٺي فاتحه پڙهي موٽياسين ته مون راشدي صاحب کي چيو، اوهان اها ٻولي ڪنهن جي لاءِ ڪتب آندي؟ هن حيران ٿي انهيءَ لنبي تڙنگي شخص ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”چا تون هن کي نه سڃاڻين؟“ جڏهن مون چيو ته نه تڏهن هن چيو، ”هي اهو جسٽس مشتاق آهي جنهن ڀٽي تي خون جي ڪيس ۾ فتويٰ ڏني هئي.“ مان چپ ٿي ويس. راشدي صاحب جو منهن غصي ۾ ڳاڙهو ٿي ويو.

اهو هو سنڌ جو زنده جاويد محقق پيرحسام الدين شاه راشدي، سنڌ جو ابن خلدون جنهن جي ورسيءَ جي صدارت جو شرف مون کي اڄ بخشيو ويو آهي.

٢٥ آڪٽوبر ١٩٩٠ع تي ڀارت ۾ ”شاه، سچل، سامي“ سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير جا ڊسمبر ١٩٩٠ع جي سهڻي رسالي ۾ شايع ٿي.

ڀارت ورش جا سنڌيو،

سنڌ ديس ۽ ان جي رهواسي ڀائرن ۽ ڀينرن جا اوهان لاءِ پيار. مان، سنڌ ديس جو شاعر، جنهن اوهان کي ڪڏهن به ڀاڃ ڪان ڌار نه سمجهو آهي، گذريل ستاويهه سال تاريخ جي پيانڪ چڪر ۾ اچي، وري سڃاڻين لڳين اوهان وٽ موٽي آيو آهيان، جيتوڻيڪ انهيءَ وقت ۾ منهنجي روح تي رهڙون اڪي ڪان ٻه گهڻيون اچي چڪيون آهن. منهنجا اوهان لاءِ پرنام.

اوهان مون کي ”شاه، سچل ۽ ساميءَ“ تي سيمينار جي مهورت لاءِ گهرايو آهي، جنهن لاءِ مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. ’شاه، سچل ۽ سامي‘ سنڌ جي صدين وانگر، منهنجي ساهتڪ ناچي پيڙهي ۾ اڻيل آهن. سامي به مون لاءِ اوترو ئي اهم آهي جيترو شاه ۽ سچل، چوته تنهي جو نقطهءِ نگاه ساڳيو آهي، جو ويهينءَ صديءَ ۾ به ايتري اهميت رکي ٿو جيتري پنهنجي دور لاءِ رکندو هو. مان رسمي طرح ’شاه، سچل ۽ ساميءَ‘ جي شاعريءَ جو جائزو نه ٿو وٺان، پر ويهينءَ صديءَ لاءِ ۽ ايڪويهين صديءَ لاءِ جا هڪ ڏهاڪي ڪان پوءِ اچي رهي آهي، انهن جي لحاظ کان سندن پيغام کي پرکيان ٿو.

ويهينءَ صديءَ ۾ پنهنجي ڌرتيءَ تي ۽ عالمي سطح تي اسان ڇا نه ڏٺو آهي! ڪيتريون نه لاهيون چاڙهيون، ڪيترا نه انقلاب، ڪيتري نه سماجي ڇڪتاڻ، جنگيون ۽ خونريزيون ڏٺيون آهن اسان اُن ۾ ڪيتري نه بهادريءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما ڏٺا آهن ان ۾ جوهري توانائي يعني Nuclear Energy ڌرتيءَ جي چوڌاري گردش ڪندڙ مصنوعي سيارا (Satallites) زندانن جي

سيکين پوڀان ٻيڙين ۾ جڪڙيل انسان ۽ پکين کان به تيز خلا (Space) ۾ اڏامندڙ خلاباز! اسان جي نندي ڪنڌ ۾ به جيڪي ڪجهه ٿيو، دلين جون جدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورهاڱا، بي معني رتو ڇاڻ، مائرن ۽ ڀيڻن جون ڪيپيل ڇاتيون ۽ ڪوڙيل مٿا، نيزن جي نوڪن تي اڇلايل ٻار، ريل گاڏين تي حملا ۽ بيدرديءَ سان خونريزيون، سرحدن تي بکيا، ننگا، لتيل ڦريل قافلا، فوجي آمريتون، بي شرم آپي شاهيون، قلم تي بندشون، ڪتابن جون ضبطيون، نظربنديون، قيد، سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ زبانن تي تالا، ڌرتيءَ جي دلالن جي ڇريءَ تي سرخوشي، افسر شاهيءَ جي لوٽ کسوٽ، ڏونس، ڏاڍلي، مذهب، نسل، قوم ۽ رنگ جي نالي ۾ بي انتها ڌڪار، ڇا ڇا نه ڏٺو آهي، ڇا ڇا نه سٺو آهي، اسان جي هن صديءَ ۾! اي ڪاش! اسان هي ويهين صديءَ جا پوئيان ڏهه سال اڪويهين صديءَ جي مهاڳ وانگر استعمال ڪيون ۽ انسان کي اهو پيار ۽ محبت موٽائي ڏيون جنهن ۾ هن جي امن، آشتيءَ ۽ بقا جو راز آهي! ڌرتي سميٽجي هڪ ڳوٺ تي وڃي آهي ۽ پوري سرشتي هڪ شهر لڳي ٿي. هن صديءَ ۾ نه رڳو ناگاساڪيءَ ۽ هيروشيما جهڙا واقعا ٿيا آهن، پر ساڳي وقت ائين ٿو لڳي ته آلاسڪا ۽ سائبيريا کان وٺي هماليه تائين ڇڪ ويڇو ختم ٿي ويو آهي.

ان ۾ شڪ نه آهي ته زندگي **Reverse gear** ۾ نه ٿي وڃي سگهي ۽ تمدن ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميلاپ اسان مان هر ڪنهن تي اثر ڇڏيو آهي. ٽيلي ويزن، ٽيلي فون، ٽيليڪس ۽ ٽيلي فئڪس وغيره جي ضرورت کان آءٌ انڪاري نه آهيان، پر جا ڳالهه پنيءَ جي پاڻن ۽ سج لٿي وڻن ۾ آهي، جا ڳالهه ڪڙاءَ تي چوڏهينءَ جي چنڊ ۾ ائٽ تي آرهڙ جي سج ۾ آهي، جا ڳالهه جمڙاڻو واهه تي ٻڙجي ڇايا هيٺان رڍن کي پاڻي پيئندو ڏسڻ ۾ آهي، جنهن کي ڏسي مون هائڪو لکيو هو.

جمڙاڻوءَ جو تڙ،
رڍون پاڻي پيئنديون،

پٽر تي گهاٽو ٻڙ.

اهڙي ڳالهه اوهان کي جديد تهذيب جي حاصلات ۾ نه ملي سگهندي. انهيءَ ڪري ئي ماحول ۽ ماحوليات، Environment ۽ Ecobgy تي ساري دنيا ۾ ڏڏا ڏڙ مضمون اچي رهيا آهن، جن ۾ ان ڳالهه جو اظهار ڪيو وڃي ٿو ته ايئن نه ٿئي ته انسان، پنهنجي حوس ۽ ٽيڪنالاجي تي اجاري داريءَ سبب، ڪڏهن ڏڪار جي اوڙاه ۾ ڏڪجي وڃي ۽ مورڳو دنيا کي تباه ڪري ڇڏي.

ويجهي ڇڪ ۾ اوسلو(Oslo) ناروي ۾ نفرت تي هڪ انٽر راشٽريه ڪانفرنس ٿي هئي. ڪوشش اها ڪئي وئي هئي ته اُتي ڪرشمي ساز ۽ عقلمند شخصيتن کي آندو وڃي ۽ انهن کي روشنيءَ ۾ تي ڏينهن (Focus) فوڪس ڪيو وڃي ۽ اونداهيءَ جي قوتن کي پٺ تي ڏڪيو وڃي. انهن ماڻهن ۾ چيڪو سلوواڪيا جو هاڻوڪو صدر وئڪلاف هئول (Vaclof Havel) به هيو جو هڪ سٺو ڊراما نويس به آهي. ساؤٿ آفريقا جو نيلسن منڊيلا به هو، ڪجهه سال اڳ وارو آمريڪا جو صدر جمي ڪارٽر ۽ فرانس جو صدر فرانسوا متران به موجود هئا. جڳ مشهور ليکڪ (گنٽر گراس Gunter Grass ۽ ناڊينگور ڊمر (Nodine Gordimar) به اُتي هئا ته چين جا چائي لنگ (Chai Ling) ۽ لي ليئو(Li Liue) به هئا، جن ڪجهه مهينا اڳ بيجنگ جي تاءِ نان مين اسڪوائر ۾ لوڪ شاهيءَ لاءِ هل چل جي اڳواڻي ڪئي هئي. اهي سڀئي ۽ وسم ۾ وجهندڙ ڪيترائي نوبل انعام کٽندڙ، پروفيسر، ريڪٽر، مهاپرش ۽ سنت ڪٺا ڪيا ويا هئا. ان ميڙ ۾ ان ڳالهه تي حيرت جو اظهار ڪيو ويو ته ستن Deadly sins ۾ نفرت شامل ڇو نه آهي ۽ پراڻو عهدنامو (Old Testamount) ايتريءَ نفرت سان پريل ڇو آهي! ڪانفرنس ۾ نيلسن منڊيلا جي ڪوئلي جهڙن وارن (Charcoal hair) جي چوڌاري ٽيلي ويزن جي روشني Nimbus of television light پيدا ڪري رهي هئي. ڪيترو نه سٺو هو هُن! مان ستاويهه سال ٻاهرين ۽ اندرين جيل ۾ رهيو آهيان. هو ستاويهه سال

فقط اندرين جيل ۾ رهيو هو. پر بہ هـو شانت هيو ۽ سوچي ڪـان ورتڪ، دل جي ۾ پور همت سان، اڙ سان اڪثا ڪيون ويٺو هو، Possessed-Self هو. ماڻهو، هن ڪي ڏسي سوچن پيا تہ جيل ۾ ساندہ ستاويهہ سال رهڻ ڪان پوءِ بہ ڪوئي ايترو شانت رهي سگهي ٿو؟ آمريڪا مان نڪرندڙ رسالي ٽائيم جي رپورٽر لکيو آهي تہ هن جرمن ناول نويس گنٽر گراس جي نازي جرمنيءَ ۾ آپارٿيل ڏڪار ۽ هنسا تي تقرير ٻڌي، وڏڪلاف هئول ڏانهن منهن ڦيرايو جو هن ڪي ڪوئي بن جو پراڻي Wood land creature تي لڳو. جمي ڪارٽر ۾ ساڪيات مڌرتا (Likable sweetness) هئي جـا نيج وان پئي لڳي، جيتوڻيڪ هو چيڙهالو ماڻهو آهي. سپ ان ڳالهہ تي ويچار ڏئي رهيا هئا تہ ڏڪار ڇا آهي؟ ڇـا ڏڪار هڪ ڪارو سج آهي (Black Sun) جيئن هڪ ليڪڪ چيو آهي، پر اهو ڪاري سورج جو تصور چڻ نفرت ڪي وڌيڪ آمرو ڏئي رهيو هو، ڪنهن ڏڪار ڪي White Whale (اچي ويسر) سان تشبيهہ ڏني. تشبيهون ڪهڙيون بہ هجن، نفرت تي بحث ڏاڍو مشڪل آهي، ڇوتہ نفرت هڪ اسرار بہ آهي ۽ ڪمفهمي بہ آهي. مون پنهنجي ڪتاب 'ڪي جو بيجل ٻوليو' ۾ لکيو هيو تہ:

اڻاهہ اڏما ڏڪار ۾ هـا، ڏڪار جا پيار جـي سڪي آ،

سوين امرڪيت آدميءَ جا، نہ چانڊنيءَ ۾ نہ پيار ۾ ها.

ان شعر ۾ بہ مون آن ڏڪار جي ڳالهہ ڪئي هئي، جا پيار جي سڪي آ. ان ڪري ڏڪار يـا تہ ايتري ڳـوڙهي ٿئي ٿي، جو سمجهہ ڪان متاهين ٿئي ٿي، جنهن جي ڇيد ۾ سڦلتا نـہ آهي، جيئن ڪلپنا دت جي ڪتاب 'چاٽگام جا انقلابي' ۾ نہ آهي، يا تـہ اها بنهہ بي سمجهيءَ جو ڪارڻ ٿئي ٿي، جيئن تـازو پاڪستان ۾ ٿيل دهشت گرديءَ ڪنهن ڪاري خمار جو تصور پئي آپـاريو، جنهن جـي آڪٽ مـوت سان ساز باز هئي. آسلو ڪانفرنس ۾ ڪوي ۽ ليکڪ جـي آتـم وادي Subjectivists هئا، سي ڏڪار جي جڙ مـاڻهوءَ جـي مـن ۾ ڳولـي رهيا هئا ۽ جـي ٻـاهر واردي هيا.

Objectivists هئا، يعني اقتصاديات (**Economics**) جا ڄاڻو هئا، يا تاريخدان هئا يا قانون سان واسطو رکندڙ هئا، انهن اهڙا خيال هوائي سمجهي رد ڪري ڇڏيا ۽ ڌڪار جو سبب انسان جي اردگرد ۾ ڏيکاريو ۽ ان وايو منڊل کي ڪوٺيو جنهن ۾ ماڻهوءَ جي آجيو ڪا هئي. جان ڪينٿ (John Kenith Gatbraith) چيو ته:

Hard visible circumstances define reality يعني ته ڪٺن پڌريون حالتون حقيقت جي شرح ڪن ٿيون. ايلينا بانر (Elena Bonner) جا جڳ مشهور آندري سخاروف جي وڌوا آهي، اُن چيو:

Moral concepts are lovely but key is governing these things by Law.

يعني اخلاقي خيال ته پيارا آهن. پر هر ڳالهه جي ڪنجي اها آهي ته قانون سان حڪمراني ڪيئن ڪجي.

وئڪلاف هئول، چيڪوسلواڪيا جي صدر ته تقرير ڏني اٿين شروع ڪئي ته هن کي نفرت لاءِ دل ۾ جڳهه ڏي ڪانه آهي، جيئن سان چوان ته مون وٽ نفرت لاءِ دل ۾ ڪا جڳهه ڏي نه آهي. ڌڪار ۽ پيار ۾، خاص ڪري آنيت آتمڪ پيار ۾، گهڻو ڪجهه هڪجهڙو آهي. مثال طور پيار ۾، ٻئي ڪهن تي دل ۽ نظر جو کپي وڃڻ، ۽ پنهنجي سڃاڻپ کي ان سان واڳي ڇڏڻ جو عنصر موجود آهي. اهڙي طرح ڌڪاريندڙ به پنهنجي مراد لاءِ سڌائين سڌائيندو آهي، اُن سان واڳيل هوندو آهي ۽ هن جو هر ڪرم انهيءَ اونداهي ڌڪار سان اپرندو آهي. ڌڪار ڪريل فرشتي (**Fallen angel**) جي صفت آهي. اها روح جي اها ڪيفيت آهي جنهن ۾ انسان خدا ٿيڻ چاهيندو آهي، پر انت جڏهن خدا تي ويچاريندو آهي ته ان نتيجي تي پهچندو آهي ته نفرت خدا نه آهي. محبت خدا آهي. علامتي ڌڪار سان پريل انسان کي هڪ گنڀير منهن هوندو آهي. هو غصو ڪندو آهي ۽ جلد بازي ڏيکاريندو آهي. ٻاڙا ٻول ٻوليندو آهي، چيخ پڪار ڪندو آهي، هن لاءِ پاڻ سان ٻاهر نڪرڻ دشوار هوندو آهي ۽ هو پنهنجو موڙ ڪيٽو ڏسي نه سگهندو آهي. ڌڪار تي ان ڪانفرنس جي ڪارروائي پڙهي، مان

ان نتيجي تي پهتس ته ان ۾ بحث جو موضوع نه رڳو ڏکار هئي، پر آئيندي لاءِ اميد به هئي ۽ اميد ۾ اهو اٿيو هوندو آهي ته جيون ۽ ان جي ڪارڻ ڪي معنيٰ آهي. مونکي ائين لڳو ته هن ننڍي ڪتاب ۾ به ڏڪار ڪمفهميءَ جي نشاني آهي ۽ آئيندي لاءِ آميد جي معنيٰ آهي. مون کي ائين لڳو ته شاهه، سچل ۽ سامي به ساڳي ڳالهه چوندا هئا ۽ انهن کي به اهڙي تاريخ ورثي ۾ ملي هئي، جنهن انهن ۾ ساڳيا جذبا اڀاريا هئا، جن جو اظهار اوسلو ڪانفرنس ۾ ڪيو ويو هو. ڇا شاهه لطيف جي دور ۾ سنڌ جي دشمن شاهه بيگ ارغون، مخدوم بلاول تي ڪفر جو الزام ڏئي، هن کي گهاڻي ۾ نه پيڙايو هو؟ ڇا جهوڪ واري شاهه عنايت کي ان ڪري شهيد نه ڪيو ويو جو هن انسان جي انسان سان محبت ۽ هڪجهڙائي جو نعرو ڏنو هو؟ اها تاريخ ڏي ته انهن سڀني جي رچنا جو سبب هئي.

جهڄان پسيو جهوڪ، آيل سنگهارن ريءَ.

يــا

مون سي ڏنا ماهُه، جنهن ڏنو پرين کي.

تاريخ جا ڪيترا نه اونداها دور ڏٺا هئا شاهه، سچل ۽ سامي؟ نادر شاهه جي حملي وقت شاهه جي عمر پنجاهه ورهيه هئي. سچل ٻارنهن ورهين جو هو ۽ سامي ڏهن ورهين جو هو. نادرشاهه، ميان نور محمد ڪلهوڙي جو وڏو پٽ محمد مراد ياب ۽ ٻه ڀاڻر يرغمال طور (hostages) ڪري وٺي ويو هو. جڏهن ١٧٤٧ع ۾ نادر شاهه قتل ڪيو ويو، تڏهن ٻن سالن کان پوءِ نورمحمد جا پٽ ۽ ڀاڻر سنڌ موٽيا. ان وقت سچل ۽ سامي ويهن ۽ اڻويهن ورهين جا هئا ۽ جڏهن سنڌ جو ولي عهد، محمد مراد ياب سنڌ واپس آيو، تڏهن شاهه لطيف جي عمر ٦٢ ورهيه هئي ۽ ان کان هڪ سال پوءِ هو گذاري ويو. ان ساري دور ۾ نه رڳو سنڌ ۾ ڌارين لاءِ ڏکار هئي ۽ انهن جي خلاف جدوجهد هئي. پر ڪنهن حد تائين سنڌ ۾ هڪ ٻئي لاءِ مذهب جي نالي ۾ ڏڪار هئي ۽ جي اها ڏڪار نه هجي ته اڳتي هلي ٽالپور دور ۾ قانون ملي نه پيدا ٿئي ها. سان ٽالپور دور ڪي

سنڌ جي نيم آزاديءَ جي دور ۾ شامل ٿو ڪيان. ان ڪان سواءِ به سنڌ ست سو سال آزاد رهي هئي- سومرا، سما، ڪلهوڙا آزاد حڪمران هئا ۽ سنڌي هئا. سنڌ هڪ State هئي. اهي حاڪم به عوام ۾ اها محبت پيدا ڪري نه سگهيا هئا، جا دين ڌرم جا ويڇا واري ڇڏيندي آهي، پر ڪلهوڙا دور ۽ ان ڪان پوءِ جا شاعر هڪ Siesmograph يعني زلزلي ماپ جي اوزار وانگر ڏوڏا محسوس ڪري رهيا هئا. اهي پنهنجيءَ شاعريءَ جي ذريعي اها محبت پکيڙي رهيا هئا جا هڪ قوم جي فردن کي پنهنجي قوميت جو شعور ڏيندي آهي. پشڪن لاءِ ڪنهن چيو هو ته هو هر زار ڪان وڏو آهي. اٿين شاه لاءِ به چئي سگهجي ٿو ته هو سنڌ جي ڪنهن به بادشاه ڪان وڏو آهي.

اها محبت اوهان کي پريم مارگ تحريڪ جي بانيءَ گور ڪنات، رامانند، رامانج، ڪبير نانڪ ۽ ميران تائين ملندي، پر ايتري رچي ريٽي ٽيل نه ملندي جيتري شاه، سچل ۽ ساميءَ ۾ ملي ٿي. دراصل اها هڪ پئي سان محبت ۽ امن جي ڪيفيت هنن کي سنڌ جي ورثي مان ملي هئي؛ صدين جي ورثي مان سادا ٽي هزار سال بي-سيءَ کان اناويهه سؤ بي-سي تائين، اسان وٽ جنگ و جدل جو ڪوئي نشان نه آهي. آريه جڏهن يورپ مان ايران ڏانهن آيا، تڏهن جنگ ۾ رڌل رهيا. سنڌ ۾ پهريان ٥٠٠ سال هو امن سان رهيا، جنهن وقت نه هنن ۾ Caste system هئي، نه هنن کي راجا جو تصور هو، نه فوج هئي. مذهب جو به ڪوئي واضح تصور نه ٿو ملي. فقط City states ٿيون ملن. اهو پيار، امن ۽ پاڇي جو دور هو. خوشحاليءَ جو دور هو. B-C ٣٥٠٠ ۾ نه رڳو اسان ڪپهه پوکيندا هئاسين، پر آڏاڻو به اسان جي ايجاد هو، آڏاڻو جا هڪ مشين هئي، جنهن تي ڪپڙو ٺاهيو ويندو هو ۽ فخر سان مصر ۾ بادشاهن جون ممميون سنڌ جي ڪپڙي ۾ ويڙهينديا هئا. سڪندر اعظم هتانجي ڪپهه ڏسي حيران ٿي ويو هو ۽ ان کي Vegetable wool چيو هيائين ۽ هتان هاري يونان ڏانهن ڪپهه جي پوک لاءِ

موڪليا هيائين. ٻئي ڪري ۽ جان مارشل موهن جي دڙي جو نقط
ھڪ نهي ڪوٺيو هو. جي موهن جي دڙي جي وڌيڪ کوٽائي ڪئي
وڃي ۽ ان مان نڪتل مهرن تي لکيل لکت پڙهي وڃي ته اسان
جي تهذيب عراق جي تهذيب کان به وڌيڪ قديم ثابت ٿيندي ۽
اسان جي قوم دنيا جي پهرين مهذب ترين (Most Civilized) قوم
ليکي ويندي. ٻڌمت هتي پروان چڙهي ۽ ان کان پوءِ سنڌ ۾ هندومت
امن ۽ پيار آندو. نهروءَ Discovery of India ۾ لکيو آهي ته
فرانس ۾ آندري مالرو جڏهن هن سان مليو ته هن کان پهريون سوال
اهو ڪيائين ته ”ٻڌو! اهو ڪيئن ٿيو ته ٻڌمت ڀارت مان چين،
جپان وغيره ملڪن ڏانهن وڃي نڪتو ۽ رت جي ڦڙي وهائڻ کان
سواءِ هتي هندو مت ڇانئجي وئي؟“ نهروءَ جواب ڏنو ته ”اهائي ته
اسان جي ڌرم جي خوبي آهي ته اهنسا ست نچوڙي، باقي ڦوڪ
اُڇلائي ڇڏيندي آهي.“ مون ڪي Discovery of India پڙهي
چاليهارو سال ٿيا. پر مان پانيان ته ان ۾ ڪم آندل لفظ لڳ ڀڳ
سا ڳيا هئا.

اوهان ته ڄاڻو ٿا ته هندستان ۾ ذهني انقلاب لاءِ وڏي ۾
وڏي ڪوشش ابوالفضل ۽ فيضيءَ ڪئي هئي، جي سيوهڻ جا
سنڌي هئا ۽ اتفاق سان ٻنهي جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو،
جو منهنجو ڇم جو نالو آهي.

مونکي احساس آهي ته مون شاهه، سچل ۽ ساميءَ تي گهٽ
ڳالهايو آهي. پر سنڌ تي وڌيڪ ڳالهايو، ڇو ته شاهه، سچل ۽ سامي
سنڌ جو روح هئا، ۽ پيار، محبت ۽ امن جو شاعري ۾ اهو پيغام
هئا، جو سنڌ جي تاريخ اسان کي ڏنو آهي. اهو پيغام اسان جي
رڳ رڳ ۾ رچيل آهي ۽ اوهان سنڌ مان، پاڻ سان کڻي آيا آهيو.
اهو ئي پيغام هو جنهن مونکان ڏهه واري جنگ جي مخالفت
ڪرائي هئي ۽ مون اهو نظم لکيو هو:

هي سنگرام
سامهون آ نارائڻ شيام!

ساميءَ جو گهر ته شڪارپور ۾ منهنجي ابائي گهر کان سڌ ٻڌ تي آهي ۽ مون ڪيتري نوان سلوڪ ساميءَ جي نالي لکيا آهن. مون ائين سمجهيو آهي ته سامي مون ۾ ائين آهي، جيئن سنڌ جي مٽي مون ۾ آهي. اهو ساميءَ جو گهر، شاه ۽ سچل جو روضو، سنڌ جي مٽي، سنڌ جو پاڻي، انڊ جون لڪون ۽ لاڙ جون هوائون اوهان کي اچا تائين ياد ڪن ٿيون. ڀارت جي ڪنهن به شاعر پنهنجي مٽيءَ سان محبت ۽ قوم پرستيءَ جي اهڙي ثابتي نه ڏني آهي، جهڙي سچو اهو چٽي ڏني آهي:

ديس سچل دا شهر درازا مڪانا ملتان.

شاه لطيف کي دنيا جي جاگرافي جي پوري خبر ته نه هئي ۽ نه اهڙي خبر ان دور ۾ ڪنهن کي ٿي سگهي ٿي، پر هن کي اها خبر ته ضرور هئي ته هن نديءَ ڪنڌ جو دارومدار چؤماسي تي آهي، ۽ برسات جي ضرورت سنڌ کي سڀني کان وڌيڪ آهي. تڏهن هن اها سٽ چئي هئي "اندر جنين آڇ، پاڻي آڇيو تن کي" جيئن روميءَ چيو آهي.

تشنگان گــر آب جويند درجهان،
آب مي جويد بـه عـالم تشنه گان.

(يعني ته نه رڳو آڇايل پاڻيءَ جي ڳولا ۾ سرگردان هوندا آهن، پر پاڻي به آڇايلن کي ڳوليندو وتندو آهي.)

مان شاه جي ٻڌل سڌل جاگرافيءَ جي ڇاڻ واريون سٽون ڪٽي، اوهان کي فقط هن جون اهي سٽون ٻڌايان ٿو، جي هن نديءَ ڪنڌ لاءِ لکيون هيون، جنهن جــو سير سفر ڪنهن حـد تائين هن ڪيو هو ۽ آهي آهن:

وچــون وسـڻ آئيــون، چــوڌس ۽ چــوڏار،
ڪي دهليءَ، ڪي دکن، ڪي گرڙن مٿي گرنار،
ڪن جنبي جسلمير تــان، ڏنــا بيڪا نير بڪار،
ڪنهين ڀــج ڀجــائيو، ڪنهين ڍَٽ مٿــي ڍار،
ڪنهيــن عــمر ڪــوٽ تــي وسـايا ولــهـار .

....

سائينم! سدائين ڪريـن مٿي سنڌ سڪار،
دوست، تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

اها آهي سنڌ جي آسيس، عالم سڀ آبـاد ڪرين، اها آهي اسان جي ۽ اڇين سيپتا جي پڪار، جا اڄ ڏائين گونجي ٿي ۽ چئي ٿي ته نفرت نفرت کي جنم ڏئي ٿي. اسان نفرت مان نٿا چاڻون، اسان ننهن کان چوٽيءَ تائين محبت آهيون. اسان سيما جي هُن پار آهيون، يا سيما جي هن پار، هر اهو ساهوارو اسان جو ڀاءُ آهي، جنهن کي اسان انسان چئون ٿا. مان پنهنجو شعر ورلي ڪنهن تقرير ۾ ڏيندو آهيان، پر هتي پنهنجون ٻه سٽون ٻڌائڻ کان سواء رهي نه ٿو سگهان.

اسان سنڌ وارن ازل کان 'ايـز'
ڪنهين لاءِ مندي سمائي نـه من.

اهو آهي اڄ ڏائين انهيءَ مٽيءَ جو پيغام جنهن شاه، سچل ۽ ساميءَ جهڙا عظيم شاعر پيدا ڪيا آهن، جن جي نالن کان دنيا ۾ ٿورا واقف آهن پر جن جهڙي امن ۽ پيار جي پيغام سان اڄوڪي دنيا گونجي رهي آهي. انگريز شاعر وليم بليڪ (William Blake) جو خود شاه، سچل ۽ ساميءَ جـي طبيعت وارو وحدت الوجودي يا ويدانتي شاعر هو، ان جو چوڻ هو ته ڪلاڪارن يا ڪوين کي Divine Vision يعني ايشوري درشٽي يـا رحماني مشاهدو مليل آهي، ۽ اهي Etemal Momemt ۾ گهارن ٿا، انادي پل ۾ يـا ابدي لمحي ۾ گهارن ٿا، چو ته ان وقت ئي شاعر جو ڪارڻ پورو ٿئي ٿو ۽ وقت جا سارا وڏا واقعا شروع ٿين ٿا يا تصور ۾ اچي سگهن ٿا، فقط هڪ پل ۾، دل جي هڪ ڌڪ ڌڪ ۾.... اهو پل جڏهن پرهه ڦارون ٿي اچي ۽ ان جون سگندون ڦهلجي وڃـن ٿيون، هڪ ٻهاڙي جهرڻي وانگر آهي، جو صاف سنگمرمر جي ڏارا مان وهي نڪري ٿو ۽ ان کي شاعر جي آبدي مشاهدا آتساهن ٿا.

اها ڳالهه هر دؤر ۾ مڃي وئي آهي، غالب چيو هو ته:

آتي هين غيب سـي يـه مضامين خيال ۾،
غـالب صرير خامـه نوائـي سروش هـي.

اردوءَ ۾ خامہ قلم کي چوندا آهن ۽ سروش جبريل يا انهيءَ فرشتي کي چوندا آهن جو پيغام پهچائيندو آهي. يعني اي غالب! هي مضمون غيب مان خيال ۾ اچن ٿا، ڪاغذ تي قلم جو آواز ڄڻ فرشتي جو سڏ آهي.

مان اڳئين ڀيري جڏهن لنڊن ۾ ٿيمز ندي جي ڪناري تي بيٺو هوس ته T.S.Eliot جون هي سٽون منهنجي ڪنن ۾ پڙلاءُ لڳيون هيون.

under Brown fog of a winter dawn,
A crowd flowed over london bridge,
I had not throught death had undone so many

(مايا روپي شهر،
سياري جي ناسي ڌنڌ ۾،
هڪ انبوه، لنڊن جيپل تان وڃي رهيو آهي، ڪيترا نہ ماڻهو آهن.
مون کي سڌ نہ هئي تہ موت ايترن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي.)

اهڙيون سٽون هڪ ٽڪ بند لکي نہ سگهندو آهي،اهڙيون سٽون الهام وانگر ايندڙيون آهن، اڳين ماسڪو ۾ مون کي ماڻڪو فسڪيءَ جا شعر ياد آيا هئا ۽ استنبول ۾ ناظم حڪمت جا. انهن شاعرن جا سياسي نظريا الڳ هئا، پر انهن ۾ هڪ شيءِ ساڳي هئي. انهن اهي شعر انهيءَ انادي پل ۾ رچيا هئا. جڏهن وقت بيهجي وڃي ٿو، جڏهن اهڙي ڪائي شڪتي هنن جي مت ۾ اچي وڃي ٿي، جا هن سنسار کي هلائي رهي آهي. هو خلقڻهار آهن ۽ خدا وانگر پنهنجي دنيا خلقڻ چاهن ٿا. دنيا جا خدا، جي دنيا کان وڌيڪ پائدار آهي. هزارين سال ٿي ويا آهن، پر هيلن هومر جي شاعريءَ ۾ زنده آهي، شڪنتلا ۽ اُروشي، ڪاليداس جي ڪويتا ۾ امرتا پائي چڪيون آهن. شاهہ ۾ تہ اوهان کي مومل، سسئي، ليلا، ڪونرو، سهڻي ۽ مارئي، موکي متارا، جيڪرا جاڳندا نظر اچن ٿا ۽ سامي ۾ بہ ساڳيا

اوڏوت، سا ڳڀيا ڪاپڙي نظر اچن ٿا، جن ڪام ترشنا کي تياڳي ۽ هن سنسار کي تڇ سمجهي ريٿي ڇڏيو هو ۽ جن جو ٻڙلاءُ اڄ ٻه انسان ۾ آهي، ۽ سچل انهيءَ سچ جو ڳولائو هو جنهن دين ڌرم جي آپاريل ڏڪار کي ريٿي، ڏنڊ ۾ سچ جو سچ آپاريو هو. انهيءَ شاعريءَ ۾ مٽيءَ جي اها مهڪ هئي جا اوهان سان اڄ به سات آهي اهو سنڌوءَ جو پاڻي جنهن توهان ۽ اسان جي سرير کي مٽيءَ سان ملي ڏاهيو هو. اهـا هوا جنهن ۾ سنڌ جون صدين جـون آتمائون ڦرنديون وتن ٿيون، اهي پکهر ڦڙا ۽ رت ريـلا جي توهان ۽ اسان ۾ ساڳيا آهن ۽ جن سنڌي سماج جي اڏاوت ڪئي هئي، اهي سڀ ڳالهيون شاه، سچل ۽ ساميءَ جي شاعري ۾ سمايل آهن. اسان شاه ۽ سچل کي ساميءَ کان ڪڏهن به ڌار نه سمجهو آهي، ڇوته سامي به سنڌ جون صديون آهي، جي ويدڪ دور کان به ڪيترو وقت اڳي جون آهن، اهي چيتنائون، اهي چنتائون جي ساميءَ جي ڪويتا ۾ آهن، اهي سنڌي سڀيتا جو اٽوٽ حصو آهن، اسان انهن کي اوپريون نٿا سمجهون، ڇوڙي اوهان هتان جي ڌرتي اپنائي آهي. اوهان مان ويچهي چڪ ۾ جيڪي به سنڌ ڏسي آيا آهن، اهي چاڻن ٿا ته اسان جي نئين نسل کي شاه، سچل ۽ ساميءَ سان ڪيترو نـه پيار آهي، انهن کي پنهنجي ڌرتي ۽ سڀيتا ڪيتري نـه پياري آهي ۽ ان جي آئيندي جو ڪيترو نه اونو آهي! مون دنيا جا سڀ شاعر لڳ ڀڳ پڙهيا آهن، پـر مان ڀانيان ٿو ته منهنجي ديس جـي ڪويتا نهايت اوچي آهي ۽ دنيا جـي ڪنهن بـه ڪويتا سان ٻيٺي سگهجي ٿي. ڪيئي سال اڳ جڏهن مون شاه جي پوري رسالي جو اردو نظم ۾ ترجمو ڪيو هو ته ان تي مهاڳ لکڻ کان اڳ مون ڊاڪٽر سورلي جو هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هـو. ان ڪتاب جو نالو Musa Pravagens هو. اهي لفظ انگريزيءَ جا نه آهن ۽ مان ڀانيان ٿو نـه انهن جي معنيٰ Tribute to the Muse آهـي. ان ڪتاب ۾ هن دنيا جي ڪيترن ئي ڪلاسيڪي شاعرن جـا ترجما ڏنا آهن، انهن ۾ لئٽن ۽ گريڪ شاعر به شامل آهن، جرمن شاعر به

آهن، عرب ۽ ايراني به آهن، اردوءَ جو علامه اقبال به شامل آهي ته سنڌيءَ جو شاه لطيف به. ڊاڪٽر سورلي وڏو **Linguist** هو ۽ هن اها شاعري اصل ۾ پڙهي هئي ۽ ڪتاب ۾ هڪ پاسي ڪان اصل شعرڏنواٿائين ۽ ٻئي پاسي ڪان ان جو انگريزي ترجمو ڏنو اٿائين. مهاڳ ۾ لکيو اٿائين ته انهيءَ مجموعي ۾ شامل ڪيل شاعرن ۾ شاه لطيف سڀني ڪان وڏو آهي.

منهنجا پيارو ۽ پيئرون! اوهان جتي به هجو، خوش هجو، اها سپيتا جا اوهان اسان وٽ پهتي چڏي، يا اوهان پاڻ سان هتي آندي آهي، اها املهه آهي. اسان تي سنڌ جي ڌرتي جي اڻمٽ ڇاپ آهي، ان اهو پيار جو سنديش ڏنو آهي، جنهن جي ڪولا ۾ هيءَ ڌڪار سان ڀريل دنيا اڄ به هٿوراڙيون هڻي رهي آهي. اڄ به ساري دنيا ڇڻ ڌڪار جي گهيري ۾ آهي. اڄ تائين يهودي مئيڊانڪ ۽ آوشونس واريون ڪئمپون وساري نه سگهيا آهن، جتي نازي جرمني ۾ لکين يهودي گئس چئمبر ۾ ماريا ويا هئا ۽ توڙي نيورمبرگ وارا مقدما ختم ٿي چڪا آهن ۽ ان جو پوئيون قيدي هرمن هيس چاليهه سال قيد ڪاٽي مري چڪو آهي ۽ جيتوڻيڪ اولهه ۽ اوڀر جرمني هڪ ٿي ويا آهن ۽ جرمني نيٽو جو ميمبر آهي، تڏهن به نفرت جا شعلا مڪمل طوراڇا اجهاميا نه آهن ۽ انسان انسان کي معاف نه ڪيو آهي. ان ڪري ئي ڪجهه مهينا اڳي اوسلو ۾ اها ڪانفرنس ٿي جنهن جي مون اڳ ڳالهه ڪئي آهي.

لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ پاڪستاني همسفر مون کي ٻڌايو هو ته هن ڪان گرداسپور جا واقعا اڃا وسريا نه آهن ۽ هوءَ اهو وساري نه سگهي آهي ته انسان بنيادي طرح ظالم ۽ وحشي آهي ۽ هن کي بگهڙ جا ننهن ڏٺا ته هو تهنجون اکيون ڪيڏي وجهندو. ان تي مون هن کي چيو هو ته ورهاڱي وقت سڀئي وحشي ٿي پيا هئا ۽ ان ڪري ان دور ۾ ڪرشن چندر پنهنجي ڪتاب جو نالو ئي همروحشي هين رکيو هو. پوءِ به ورهاڱي وقت تون سنڌي قوم سان وحشت يا درندگيءَ جا واقعا منسوب نه ڪري سگهنديءَ.

جن جي ڪري اسان ڪـي شرمندگيءَ سان ڪنڌ جهڪائڻو پوي. هاڻي تہ دنيا کي ڀرپور احساس ٿيو آهي تہ انسان پنهنجا مسئلا پيار سان ئي حل ڪري سگهي ٿو ۽ نفرت ڪنهن بہ مسئلي جو حل نہ آهي. حافظ چيو آهي:

فنا پذير بودهر بناڪ مي بيني،
بجر بناءِ محبت ڪہ خالي از خلل است،
يعني تہ هر بنياد فنا ٿي وڃڻو آهي.
سواءِ ان بنياد جي جو خلل کان خالي آهي.

آخر اسان ڪيسين، اُيلا، هٽلر، اسٽالن ۽ خميني پيدا ڪندا رهنداسين ۽ نيٺ تہ دنيا ۾ پيار جا پيغمبر پيدا ٿيندا ۽ هڪڙي لاءِ ڌڪار ختم ٿي ويندي!

ساميءَ جي هيءَ سٽ ڪيتري وقت کان منهنجي دماغ ۾ ڦرندي رهي آهي ۽ اهڙي سٽ ورلي ڪنهن شاعر لکي آهي:

سِکڻ سکڙ ٿوڪ، لکڻ تنهن کان اگرو.

ڇا اسان رڳو سکندا رهنداسين ۽ لکندا رهنداسين؟ مان ان ڏينهن جي انتظار ۾ آهيان تہ ڪڏهن ٿو ڪوئي اچي جنهن جا چپ عيسيٰ وانگر پرندڙ ڏاندن سان پاڪ ڪيا ويندا ۽ هو سچو سچ چئي ڏيندو؟

في الحال مان هيءَ تقرير ’سڄر ساموندي‘ مان ڪجھ بيتن سان ختم ڪيان ٿو:

مون آيي تڙ پاس پريـن پکھہ ڇوڙيا،
هو الله آهار اوهريا، آنءُ دم دم دعا ڪنديس،
آس نـہ لاهينديس، موتـي ايندا مـون ڳري،
مـون آيـي تـڙ وٽ، پريـن پـگهہ ڇوڙيـا،
ڪا مون ۾ ڏي ڳهٽ، نہ تہ سڄڻ سڀاجها ڳهڻو.

نوٽ: اوسلو ڪانفرنس جي باري ۾ مواد امريڪي رسالي ’ٽائيم‘ تان ورتل آهي. (اياز)

٢٨ فيبروري تي حيدرآباد ۾ ٿيل سنڌيائي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير

محترم رسول بخش پليجو، سنڌيائي تحريڪ جون ڀينرون ۽ ڀيا حاضرين.

مان مشاعري جو شاعر نہ آهيان ۽ جيستائين ڪنهن مشاعري کي، اڄوڪي مشاعري وانگر، مقصديت نہ هوندي آهي، آءٌ ان ۾ شريڪ نہ ٿيندو آهيان. اڳي سنڌ ۾، سانگي ۽ گدا کان وٺي خليل ۽ واصف تائين جي مشاعرا ٿيا، انهن ۾ فقط قافيہ پيمائي ڪئي ويندي هئي ۽ سا بہ بقول مولانا گرامي، مير ۽ مومن کان وٺي داغ دهلوي ۽ امير مينائيءَ جا اردو ديوان ڏسي، انهن جي غزلن مان قافيا اُتاري، اردو غزل جي تشبيهہ ۽ استعاري جي مٽي پليت ڪئي ويندي هئي. اهي گل ۽ بلبل جي ڳالهين ڳائڻ وارا شاعر، جن کي نہ دنيا جي شعر و ادب جي ڄاڻ هئي نہ اها خبر هئي تہ انهن جي چوڌاري ڇا وهي واپري رهيو آهي، ون يونٽ جا ادبي ٽوڏيون ٿيا ۽ بيٺا ۽ جڏهن انهن سنڌ جي آزادي پسند شاعريءَ جي ڀرپور مخالفت ڪئي، تڏهن رسول بخش پليجي پنهنجو شاهڪار ڪتاب 'انڌا اونڌا ويڄ' لکي، انهيءَ جي معنيٰ شاعريءَ جي قلعي کولي وڌي ۽ ان جي نظرياتي ڍونگ کي ڍاهي ڍير ڪري وڌو. اڄ واري مشاعري کي اوهان قومي مشاعرو چيو آهي ۽ چڱو جو اوهان ائين چيو آهي ڇو تہ اوهان لاءِ قوميت جي ڀرپور احساس ۽ انهي شعور جي ضرورت آهي جو اوهان کي پنهنجي تقدير جي تور تائين پهچائيندو. پليجي صاحب اوهان کي بار بار ڀٽائي جا بيت پڙهائي آتساهہ ڏياريو آهي ڇو تہ ڀٽائي سنڌ جو ماضي ۽ مستقبل بہ آهي ۽ اوهان جي حال جو آئينو بہ آهي.

سنڌ جي جديد شاعريءَ پنهنجي ماضيءَ سان نہ رڳو ڀي

دنيا جي جديد شاعريءَ وانگر رشتو منقطع نہ ڪيو آهي پر آن کي صدين جي ادبي حاصلات سان بہ جوڙيو آهي ۽ دنيا جي جديد ادب سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي، پنهنجي لاءِ ائين راهہ هموار ڪئي آهي، جيئن تين دنيا جا ٻيا ديس ڪري رهيا آهن.

مان تازو ڀارت مان موٽيو آهيان ۽ اُتان جي ٻولين ۽ فرقن خاص ڪري امبيڊڪر جي پوئلڳن جي دلت ساهت جو مون چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو آهي ۽ آن مظلوم فرقي جي زهرخندڪي چڱيءَ طرح پرجهيو ۽ پروڙيو آهي. مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ سنڌي شاعري ڀارت جي ڪنهن بہ ٻرانت جي شاعريءَ کان پٺتي نہ آهي، بلڪ ڪافي اڳيرو آهي. پاڪستان ۾ تہ سنڌي شاعريءَ جي افضليت اڳي ئي تسليم ٿي چڪي آهي ۽ فيض جهڙي شاعر ان جو اعتراف ڪيو آهي. اوهان جا نوجوان شاعر هن وقت جيڪي لکي رهيا آهن، اهو اڳتي هلي، سنڌ جي تهذيب ۾ چوٽي ڦل وانگر نظر ايندو.

هن وقت گهڻيءَ ڀيٽ پرائيءَ ڪري، آمريڪا ۽ يورپ ۾ شاعري لاءِ اهو اُتساهہ نہ رهيو آهي، جو والٽ وٽ مئن، مائڪو- نڪسي ۽ لوئي آراگون واري زماني ۾ هو. اڄ ڪلهہ ٽين دنيا جي شاعري پڙهندڙن کي وڌيڪ متاثر ڪري رهي آهي. شاعري هروڀرو سماجي مسئلن جي حل جو ذريعو نہ آهي، پر جيستائين ڪنهن ديس جو وجود ئي خطري ۾ آهي، آها ٻاڻ کي آنهن مسئلن کان پاسي نہ ٿي رکي سگهي. بمبئيءَ ۾ منهنجي دوست گُني سامتانيءَ مون کان پڇيو هيو تہ جڏهن اهي سماجي مسئلا حل ٿي ويندا، جن تنهنجي شاعريءَ کي الجهائي رکيو آهي تہ پوءِ تنهنجي شاعريءَ جو ڇا ٿيندو؟ مون هُن کي چيو هو تہ منهنجا هموطن اهو سوال تہ پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ بہ نہ ٿا پڇن تہ جي اسان نہ بچياسين، تہ پوءِ سنڌ آزاد ٿي تہ ڇا، نہ ٿي تہ بہ ڇا! دراصل جي سنڌ جو وجود خطري ۾ آهي تہ آن جي ٻوليءَ جو وجود خطري ۾ آهي ۽ جي ڪنهن وقت سنڌي ٻولي ئي نہ رهي، تہ منهنجي سنڌيءَ شاعريءَ

جي اهميت ڪهڙي رهندي! مون مشهور ڪهاڻي نويس لعل پشپ کي به ساڳي سوال جو جواب ڏيندي چيو تہ جي سو سالن گذرڻ کان پوءِ ڪنهن به شاعر جون سؤ سٺون امر سمجهيون وڃن تہ هو عظيم آهي ۽ اوهان کي وليم شيڪسپيئر ۾ به اهڙيون سؤ سٺون ٿي نہ ملنديون جيتري اسان جي شاهہ لطيف ڀٽائيءَ ۾ موجود آهن جي اسان جي روح ۾ اڄ بہ اهڙين ولوڙا وجهي رهيون آهن جڻ چاڏين ۾ ماندائيون وجهنديون آهن. موجوده سماج سان واڳجي، شاعري پيغمبري نہ رهندي، اها ڳالهہ مان مسترد ڪيان ٿو.

مون کي تہ پاڪستان جي هر صوبي لاءِ بنيادي حل اهو ٿو نظر اچي. جيڪڏهن پنجاب انگريز سامراج جي مساط ڪيل تهذيبي غلاميءَ سان نجات حاصل ڪري ۽ ان چڪر مان ٻاهر اچي، جنهن ۾ اڃا تائين هو هٺوراڙيون هڻي رهيو آهي تہ هو پنهنجو تشخص ٻائي سگهندو جو هو اڄ وڃائي ويٺو آهي، ۽ پاڪستان جا چارئي صوبا بخوبيءَ هڪ ٻئي جي ويجهو اچي، هن اتر اولهہ برصغير جي جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ هلائي سگهندا.

مزاحمتي شاعري (Poetry of Resistence) جي تيستائين اهميت آهي جيستائين ظلم آهي. نازيءَ جرمنيءَ ۽ فرانس جي والار جي لوئي آراگون، آندري بريتون (Andre Breton) ۽ پال الووار جهڙن سنن شاعرن مخالفت ڪئي هئي چو تہ آن دؤر جي نجات نازي جرمنيءَ جي خاتمي ۾ هئي، انهن ۾ لوئي آراگون ڪميونسٽ هو ۽ آندري بريتون ۽ پال الووار سرريل (Surreal) شاعر ها ۽ ماورائي حقيقت پسنديءَ کي فن جو سرچشمو سمجهندا ها. سوچ جي بنيادي اختلاف جي باوجود هو اهو سمجهن پيا تہ هٽلر جو مين-ڪئمپف (Mein Campf) ۽ ان جي زير اثر تصنيفون ۽ خيال انسان کي اونداهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيا ها ۽ تهذيب جي آها مشعل وسائي رهيا ها جا سقراط کان وٺي برگسان تائين ٻاري وئي هئي. آن دؤر ۾ لکيل هسپانوي شاعر آلبرٽيءَ جو هي نظم ڪهڙو نہ آتساهيندڙ هو، ”آف! اسان هن ڪاريءَ رات کي ٻاسيرو ڪري نہ

ٿا سگهون! هي سڀ سال خوف ۽ هراس جو ڳڻتو آهن، جنهن ڪي ٽوڙي اسان اُنهيءَ روشنيءَ کي اُجاگر ڪيون، جا اسان چاهُون ٿا ته موجود آهي ۽ چاڪاڻ جو اسان اهو چاهُون ٿا، اسان اڳتي وڌون، گيت ڳائيندا وڃون، موت ٽارئين."

منهنجا دوست جيڪي ترهو رکو تانگهي ۾ تاڻي ٻڌن ٿا ۽ جن جي نظر اونهي جي انت تي نه ٿي وڃي، ڪڏهن منهنجيءَ اُنهي شاعريءَ تي حيران آهن جا ٿوري وقت لاءِ ٽرتيءَ کي ڇڏي، آڪاس سان اوري ٿي. منهنجو هن ڪي اهو جواب آهي ته اهڙي شاعري منهنجي عمر جي تقاضا آهي جا سرحد تي پهچي چڪي آهي ۽ اڳتي ڏنڊ ۾ گهوري ڏسي ٿي. پر ان جي باوجود منهنجي پوئين دؤر جي شاعريءَ جو به ڪافي حصو هن ٽرتيءَ ۽ ديس جي ڏک درد سان واڳيل آهي ۽ اُن کي ئي اوليت ڏئي رهي رهيو آهي اها ئي ڳالهه آهي نه هن عمر ۾ مون کي اڳتي جي اون لازمي آهي، اوهان جي جواني ته پنهنجي جدوجهد ۾ مصروف آهي ۽ هن پيٽ بکئي جڪڙيل جنهنجوڙيل ديس جو اُئندو اوهان کي ئي اُجارڻو آهي.

اوهان پيٽ ڏليءَ کي ئي ڏسو جو هن ديس جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي. هن جي ڪجهه سٽن ۾ ئي خاص سنڌ جو نالو آيل آهي جن مان:

"سائين! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار

۽ صديون ٿيون آهن ته آها سٽ اسان تي مينهن جي ڌار وانگر وسندي رهي آهي. اوهان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته پڪاسو جي ڪيوبزم ۽ سرريلزم سويٽ روس لاءِ ڏٻي ۾ ڏڪريون هئي پر هن جي تصوير 'امن جي فاخته' انسان ذات لاءِ بين الاقوامي سمبل ٿي چڪي آهي، جنهن کي روس به پنهنجن پروگرامن ۾ ڪم آندو آهي.

مون اصل موضوع کان هٽي، هي ڳالهه ان لاءِ ڪئي ته اوهان پلي فن کي سنڌ لاءِ ڪم آڻيو جيستائين اُن کي ان جي ضرورت آهي، پر اهو نه وساريو ته فن ڪار خدا جي عجيب خلقت آهي، روبات نه آهن، ڪنهن ڪسيل پٽيل رڪارڊ وانگر ساڳو گيت نه

ڳائيندا آهن، پر اُنهن کي پنهنجي تخليقي انفراديت به آهي، جنهنجو احترام واجب آهي چوته هو اوهان کي ڪجهه ڏين ٿي ٿا. اوهان کان ڪجهه گهرن ته نه ٿا. ها، اُنهن مان اوهان اها جائز توقع رکي سگهو ٿا ته هو اوهان جو قلمي سات ڏين. پر جي وڏيڪ صليب کهلي هنن جا ڪلها ڏکندا هجن، ته اُنهن جي عمر ۽ عرصه دراز جي اذيت کي خيال ۾ رکو، ۽ ان جي توقع نه رکو ته هو به اوهان سان ڪڙين ۽ ڪوڙن ۾ حصيدار ٿين. ائين برابر آهي ته هر خون جو ڦڙو فلسفي جي ڪوڙين ڪتابن کان ڳرو آهي، پر ساڳي وقت اها به حقيقت آهي ته هڪ عارفانه نظر هزارين مشعلون ٻاري ٿي جنهن سان رستا جڳ مڳ ٿي وڃن ٿا، جن ۾ اهي رت ڦڙا اکيچار سجن وانگر چمڪن ٿا.

منهنجون پيترون، منهنجو اوهان کي اهو پيغام هي ته اوهان جيڪي سنڌ کي مارئيءَ سان تشبيهه ڏيو ٿيون، اهو نه وساريو ته آها پنهنجي گهڙي سان کوهه تي واپس نه پهتي آهي ۽ جهڻ اکيون متي ڪٽي ڏسي ٿي، ڪوٽ جو ديوارون اڳي کان اوچيون ٿينديون وڃن ٿيون، حد نگاه تائين.

پر اهو به چائي چڏيو ته دنيا ۾ جبر کي پايندگي نه آهي. دنيا ڦري رهي آهي، ۽ ويجهي مستقبل ۾ گهڻو ڦري ويندي ۽ اسان به اُن جي اثر کان پري نه آهيون.

ڀٽائيءَ جي سٽ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي:

تو جا پائڻي آچ، تنهن ٻائيءَ پنا ڏينهڙا

ان سٽ کي صديون ٿي ويون، پر آها اجا تائين ائين اڇي آجري آهي جيئن پنهنجي تخليق وقت هئي. سچي شاعريءَ ڪي جُهريون نه پونديون آهن ۽ صديون ان جي معصوميت کي برقرار رکنديون آهن، پر اهڙي شاعريءَ لاءِ Laser beam جهڙيون نظرون گهرجن جي مستقبل ۾ پهچي وڃن، جا هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي.

مان هن صدارت کي پنهنجي عزت افزائي سمجهان ٿو ۽ ان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. دراصل هيءُ گڏجاڻي مشاعرو ڪين آهي، ۽ ساڳي آنهيءَ مقصد لاءِ ميڙ آهي جو نثر ۾ اظهار ڪان پوءِ نظم ۾ پنهنجو اظهار ڪري رهيو آهي.

حاکو ءِ مهاگی

محمد عثمان ڏيپلائي منهنجو محسن

محمد عثمان ڏيپلائي تي لکيل خاڪو جو ١٩٩٠ع
جي سهڻي رسالي ۾ ڇپيو

نه ڄاڻان ته ڏيپلائي جو نالو ٻڌي مون کي چو- اين- لائيءَ جو نالو ڇو ياد ايندو آهي! شايد انهيءَ ڪري، جو ٻنهي نالن جو ٻڌڻ اڌ ساڳيو آهي. يا انهيءَ ڪري جو ڏيپلائيءَ جي طنز و مزاح ۾ چيني طنز مزاح جي خوشبوءِ آهي، جا ٣ ڪان ٦ صدي قبل از مسيح تائين جهوني آهي ۽ جنهن جو اظهار ڪهاڻين ۽ تمثيلن ذريعي ٿيل آهي.

ڪنفيوشس يونان ۾ سقراط جي جنم کان ڏهاڪو سال اڳ، سن ٥٥١ قبل از مسيح ۾ ڄائو هو ۽ ان ۾ به ساڳيو مزاح ٿو ملي، جو يوناني- رومي روايت (Greco-Roman Tradition) ۾ پوءِ پيدا ٿيو. ڪنفيوشس ان جو حصو آهي، جنهن ۾ ڏيپلائي صاحب جي ڏؤر وانگر، ڪافي مونجهارو، اڻ بڻت ۽ تانگهه هئي. مون کي ڏيپلائي صاحب جي چهري تي لڙيل مڇون ڏسي، ڪنفيوشس جي ياد ايندي آهي.... ۽ ڏيپلائي صاحب جو طنز ۽ مزاح وري ڪنفيوشس کان اڳ ۽ هن کان پوءِ واري چيني طنز ۽ مزاح جي ياد ڏياريندو آهي، جنهن ۾ اديب، لطيفا ٻڌائي، انهن سان پنهنجي ورونڌي ڏر ڪسي ڦهه ڪري ڪيرائيندا هئا، ۽ انهن ۾ پنهنجا مٽا چڱيءَ طرح سمجهائي سگهندا هئا يا جن سان هو پنهنجي بيان کان ٻاهر، ۽ باطني سچ به چئي سگهندا هئا.

ست واري ڏهاڪي ۾، جڏهن سنڌي روزاني اخبار 'مهراڻ' جو ايڊيٽر سردار علي شاهه منهنجي ۽ مون سان گڏ سنڌ جي ترقي- پسند ادب جي خلاف، اسلام ۽ ديني حميت ۽ غيرت جي نالي ۾

ڪاٽ ڪھاڙا ڪنيا هئا، ۽ روز اداريہ لکندو هو ۽ ڪالم لکارائيندو ۽ پنهنجي اخبار ۾ شايع ڪندو هو، تڏهن حيدرآباد ۾ منهنجي ملاقات ڏيپلائي صاحب سان، جويي صاحب جي معرفت ٿي هئي. ان پهرئين ملاقات ۾ ئي مونکي، هن مان رفاقت جو احساس ٿيو هو ۽ هن سان عقيدت ۽ محبت ٿي ويئي هئي. پوءِ حيدرآباد ۾ هن سان اڪثر هر انهيءَ ادبي نشست ۾ ملاقات ٿيندي هئي، جنهن جي صدارت لاءِ مون کي گهرايو ويندو هو. اُن دور ۾ ڪنهن دعوت تي يا رنز يا فاران هوٽل ۾ منهنجي رهائش وقت ملاقات ٿي ويندي هئي ۽ هن جي محبت جو فيض حاصل ٿيندو هو.

جويي صاحب ڏيپلائي صاحب کي هڪ مضمون 'محمد عثمان ڏيپلائي- اسان جو بزرگ ساٿي' ۾ لکيو آهي:

”ڳالهہ مان ڳالهہ ڪيئن ڪو ڪڍي سگهي. هتي جي ڳالهہ پڌندي پڌندي، ڪين اهڙي ڪا نٿين، تز ۽ تکي ڳالهہ ياد اچي ويئي ته..... بس ڪجهہ ڪنگهڪار، ڪجهہ نڙيءَ جي صفائي ۽ ڪجهہ ٺهڪ پڌبو ۽ ڏيپلائي صاحب جي اصلي سون جهڙي صاف ۽ اصلهہ ڪا ڳالهہ، ڪو ٽوٽڪو، ۽ ڪو نئون نقل نذير شروع ٿي ويندو.... رکو تهن ڏينهن آءٌ ۽ ڏيپلائي اڪيلا وينا هئاسين تہ ڪنهن ريت ڪو گدڙ جو نقل ڇڙي پيو، پوءِ تہ ڏيپلائي صاحب گدڙ جا ايترا نقل ۽ ٽوٽڪا پڌايا، جو دل ۾ آيم تہ، ڪنهن تازه دم نئين ٿهيءَ جي ليکڪ کي چوان تہ هڪڙي ڪنهن وڏي ڪتاب جي ترتيب هٿ ۾ ڪٿي، جيڪا سنڌي سماج جي لوڪ- ڏاهپ، جيڪا انهين گدڙ کي لوڪ- ڪردار بڻائي، بيان ڪئي ويئي آهي، اُها ان ۾ جمع ٿئي ۽ هميشه لاءِ محفوظ ڪئي وڃي.“

ڏيپلائي صاحب جي مزاج ۾ جيڪو سنجيدگيءَ جو پهلو هو، سو نهايت اهم ۽ قابل غور آهي. هڪ چيني لطيفو آهي ”لو (هاٿي چين جو شندانگ ضلعو) جي سر زمين تي هڪ ماڻهو شهر جي دروازي مان لنگهي رهيو هو. ان وقت هن کي هڪ سنهي ڪاٺي هٿ ۾ هئي، جي اها هٿ ۾ آيي ٿي کنياٿين تہ ايتري لنبي هئي جو

دروازي مان نہ ٿي لنگهي سگهي. جي آها سڻين ٿي ڪنيائين تہ دروازي جي سوڙهائيءَ سبب آها آنان وڃي نہ ٿي سگهي. هن کي ڪو طريقو نظر نہ ٿي آيو. ڪنهن بزرگ کيس چيو تہ ”مان ڪو ايڏو وڏو ڏاهو تہ نہ آهيان، پر مون پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪيئي ڳالهيون ڏٺيون آهن. ڇا تون پنهنجي لٺ کي ٻہ اڌ ڪري، انهيءَ دروازي مان لنگهي نہ ٿو سگهين؟“ اهو ماڻهو انهيءَ صلاح تي لڳو ۽ پنهنجي ڪاٺيءَ کي وچ مان ٻہ ٽڪر ڪيائين.

ان ريت، ڏيپلائي صاحب بہ جڏهن ڪنهن وڏيري، پير، مير، مُلي مشايخ کي ڪاٺي ڪندو هو تہ هُن جي لٺ جا ٻہ ٽڪر ٿيندا هئا. طنز ۽ مزاح مان هو هڪ ٽڪر جو ڪم وٺندو هو، تہ سنجيدگيءَ مان ٻئي ٽڪر جو. ’اکين جو عيوض‘ هن جي اهڙي خوبصورت ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ طنز ۽ مزاح ۽ سنجيدگي جو پهلو بہ شامل آهي. هڪ طرف ڏنيئر (سوڌر) مرشد تي طنز آهي ۽ ٻئي طرف مُريدن سانوريءَ ۽ ڪمال جا ڪردار اهڙي ڪمال، اهڙي همدرديءَ سان چٽيا اٿائين جو نہ رڳو دل ڀرجي اچي ٿي، ۽ هن سماج جي سفاڪي لاءِ نفرت از خود پيدا ٿي اٿي ۽ اُن جي مظلوم عوام لاءِ همدرديءَ جو جذبو جاڳي پوي ٿو، پر ڏيپلائيءَ جي فن ۽ شخصيت لاءِ دل ۾ احترام جو جذبو بہ اڀريو اچي.

فاصلي جي ڪري هُن سان منهنجيون اينديون ملاقاتون تہ ڪونہ ٿيون هيون، پر هڪ واقعو نهايت وضاحت سان ياد اچي ٿو، اونهاري جي منڊ هئي ۽ شام جو ڪڙو وڄڻ وارو هئس تہ ڏيپلائي صاحب مون وٽ سڪر اچي نڪتو. حال احوال کان پوءِ هُن مونکي ٻڌايو تہ هن هڪ ڪتاب ’بقول اياز‘ شايع ڪرايو هو، جنهن جون ڪجهہ ڪاپيون هو مون لاءِ کڻي آيو هو. اهو چئي هُن ڪتاب جي هڪ ڪاپي مون کي ڏني. مون پڙهي ڏٺو مهاڳ کان اڳ منهنجو سارو غزل ’هيءَ سين نہ ڏيندي چمن‘ ڏنل هو ۽ ۽ اُن کان پوءِ مهاڳ جو عنوان هو ’سبب هن جهيڙي جو....؟‘ مون مهاڳ ڏيپلائي صاحب جي موجودگيءَ ۾ پڙهيو، جنهن ۾

منهنجي حمايت ۾ ٻئي مواد سان گڏ هيٺيون لطيفو به هو:

ڳالهه ٿا ڪن ته ڪنهن زماني ۾ ڪٿي ڪو هڪڙو شخص هو، جو اهڙا ته عجيب غريب شعبدا ڏيکاريندو هو، جو ترت ئي جاهل عوام کي پڪ ٿي ويئي ته هن جي هٿ ۾ جن آهن، ۽ انهيءَ ڪري کيس سڏيندا ئي هئا 'فلاڻو خان جناتي' هن لاءِ مشهور هو ته جنن جي وسيلي هرڪو ڪم ڪري سگهي ٿو ۽ هوا، باهه ۽ پاڻي هن جي وس ۾ آهن- وغيره وغيره.

هڪ ڀيري اتي ڪٿي ڪو ميلو ٿي رهيو هو ۽ سڀ خلق اوڏانهن وڃي رهي هئي. ميلو هڪڙي شاهي ميدان تي ٿيٺو هو ۽ ٻين رستن کان سواءِ هڪ ڀيرا گو پڻ هو، جو ان ميدان ڏانهن وڃي رهيو هو. ان ڀيراڱي جي پاسي کان هڪ درويش فقيراڻن ڪپڙن ۾ ويٺو هو ۽ سندس بدڙي اکيان پيئي هئي جا ڀيراڱي مٿان اچي ويئي هئي. جيڪو به ماڻهو اتان ٿي لنگهيو، تنهن کي وک ٻه پاسو ڪري لنگهڻو ٿي پيو، ڇو ته ميدان ڪليل هو، ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي ۽ ائين ٿيندي بدڙيءَ جي پرسان ڀيراڱي جو وڪڙ به ظاهر ٿيندو پئي ويو.

ڪنهن مهل 'فلاڻو خان جناتي' به وڏي طمطراق سان پري کان ايندو ڏسڻ ۾ آيو: مڇون وڏيون، پيٽ نڪتل، بت ٿلهو، وڏيءَ اکڙ سان ٻانهون لوڏيندو. ڀيراڱي تان هلندو پئي آيو، درويش کي هڪل ڪندي چيائين، "اڙي هٽائي بدڙي!"

درويش ڏاڍي نرم آواز سان چيو، "بابا- ميدان کهٽو پيو آهي، جيئن ٻيا پيا لنگهن تيئن تون به لنگهي وڃ!" پر درويش کي ڪهڙي خبر ته جناتي خان، جناتي خان هو. هو ٻين وانگر هرگز هرگز نه ٿي لنگهي سگهيو! سو جناتي خان هڪدم دهمان ڪيو: "اڙي هٽاءِ بدڙي نه ته...."

'نه ته ڇا...؟' درويش اکيون مٿي کڻي سنجيدگيءَ سان پڇيو "نه ته؟.... نه ته هٽائس ٿو ٺڏو....!" ٻڪندي ويندي، جناتي خان تيس مارخان مڇي، شهپرن کي هٿ هڻي، وڏي غرور سان چيو.

”نوڪان جي هٿي سگهي ته هٿائينس!“ درويش سندس ٽنگن ۾ نظر ڪپائيندي چيو.

جنائي خان ٽيئن آڪڙ ۾ اچي ويو. پر جنائي خان جي ٽنگ زمين ۾ ائين وڃي ويئي، ڄڻ ڪنهن ميخون هڻي ڇڏيون هجنس. هاڻي ٽنڊو هٽي سو ڪيئن هٽي! بس جنائي خان ڪي ٻنهه ڇـڙ اچي ويئي، سو ڪيسي مان ڪجهه مانهن جا داڻا ڪڍي، مٿن ڪجهه پڙهي ڪٽي مٿي اڇلايائين! پـوءِ تـ ماڻهن ڏٺو ته هڪ زبردست واچوڙو آئيو آهي، جو وڌندو درويش ۽ سندس بدڙيءَ ڏانهن ڪاهيندو پيو اچي، پـر جڏهن واچوڙو وڃي بدڙيءَ تائين پهتو تـه ڳالهه ٿي پئي! بدڙيءَ جـي چوڌاري ٻه چار چڪر ڪاٽي، ائين هليو ويـو، ڄڻ هوئي ڪونـه ـــ ۽ هيڏانهن بدڙي ساڳي هنڌ رهي!

خلق جو ڀڙو تـ جنائي خان هڪ درويش سان مقابلو ٿي رهيو آهي، سو ميلو ڀيلو اتي ئي رهيو. هشام ماڻهن جا اچي سندن چوڌاري ڳڏ ٿيا. هاڻي جنائي خان جي وات ۾ گجي اچي ويئي.... هن وري ٻه ڪيسي مان ڪا شيءِ ڪڍي، پڙهي آچلائي تـ باهه جا زبردست شعلا پيدا ٿيا. ماڻهو ڊپ کان هٽي ويا. باهه وڌندي ويئي، پر بدڙيءَ جي ويجهو اچي وسامي ويئي!

وات مان ڦڙڪون ڪڍندي، جنائي خان زور سان ڪو اسم پڙهيو ۽ وري ٻه ڪا چيز آچلايائين ... ماڻهن ڏٺو تـه وڏي ڀاڻيءَ جي آٿل آهي، جيڪا گجگوڙون ڪندي اچـي رهي آهي، ۽ فقير ۽ بدڙي تـ ڇا، سموريءَ خلق کـي لوڙهي ويندي! پر هيءَ آفت جهڙي آٿل ٻه فقير ۽ بدڙيءَ وٽان موجون هڻندي، ٻن شاخن ۾ ٿي، اڪيتي وڌي ويئي ۽ غائب ٿي ويئي!

ڪافي دير تائين برابر جنائي خان ائين گوڙ، گجي وهائيندو، ڪرشما ڪندو رهيو. پر بدڙي تـه ذرو ٻه ڪانه هٽي.

هاڻ فقير جلال ۾ اچي اکيون مٿي ڪنيون ۽ جنائي خان جي اکين سان اکيون ملائي چيائين:

”حيرت آهي— اهڙو ماڻهو اڃا ڇريو نه ٿو ٿئي!“

هن جو اينترو چوڻ ۽ جنائي خان جون اکيون ٽڙڻ: شهپر هيٺ ٿي ويا، بت لرزي ويو، هٿ بي اختيار گريبان تائين پهتا.... ڏسو ته ڪپڙا پيو ڦاڙي، وار پيو پٽي: مطلب ته جنائي خان سچ پچ چريو ٿي پيو.

مون مٿيون لطيفو ساري جو سارو ان ڪري ڏنو آهي، ڇو ته لطيفي ۽ اُن سان گڏ مهاڳ واري حصي مان واضح آهي ته، ڏيپلائي صاحب جي ظرافت نه امير حمزه جي داستان واري طفلانه ظرافت آهي ۽ نه ئي اردوءَ جي مزاحيه غزل وانگر واهيات آهي. بر ان ۾ شيخ سعديءَ واري بذله سنجي ۽ لطافت آهي. باقي سارو مهاڳ پڙهندڙ پاڻ پڙهي ڏسندو ته هن کي محسوس ٿيندو ته ڏيپلائيءَ ۾ نه رڳو لطافت آهي، پر پاڪيزگي، هم داني، هم بيني ۽ هم رنگي پڻ آهي. سردار علي شاهه سنڌ جو سئوونيرولا (Savonarola) هو ۽ هن کي ۽ هن جي حلقي کي اهڙو جواب، جهڙو ڏيپلائي صاحب ’بقول اياز‘ جي مهاڳ ۾ ڏنو آهي، اهڙو موثر جواب ان دور ۾ فقط رسول بخش پليجي ’انڌا اونڌا ويڄ‘ ۽ مولانا گراميءَ ’مشرقي شاعريءَ جا اقدار‘ ۾ ڏنو هو. جيتوڻيڪ طنز ۽ مزاح ۾ ڏيپلائي صاحب پنهنجو مثال پاڻ هو. سئوونيرولا هڪ Dominican راهب هو جو ١٤٥٢ع ۾ ڄائو ۽ ١٤٩٨ع ۾ مري ويو. هو فلارينس ۾ فني آزاديءَ جي خلاف وعظ ڪندو هو ۽ نه رڳو مغربي نشاط ثانيه (Renaissance) واري ساري فڪر جي اپار جو وڏو مخالف هو، پر مخالفن خلاف ديني عدالتون (Inquisitions) قائم ڪرائي، انهن کي جيئرو جلائيندو هو. هو مشهور مصور ليوناربو ڊاونسيءَ جو به دشمن هو. نيٺ هن پوپ اليگزينڊر ٦ کي ڏاڍو ڪاوڙايو ۽ جيئرو جلايو ويو.

جنرل ضياءَ جي دور ۾ مونکي ڏيپلائي صاحب جي پيشگوئي پوري ٿيندي نظر آئي هئي. حيدرآباد ۾ سردار علي شاهه جنرل ضيا کي پنهنجي خلاف وڏي دانهن ڏني ۽ ٿي وي تي هو، هوبهو جنائي خان وانگر ڳالهائي رهيو هو. مون ان وقت رباني‌ءَ کي چيو هو ته ”هن

جو بلڊپريشر ايترو تہ وڌي ويو آهي، جو مون کي هن جو انت ويجهو نظر اچي رهيو آهي!" ان تي ربانيءَ چيو: "ڪيئن چئجي اڃا تہ هو دندنائي رهيو آهي!" ڪجهہ وقت کان پوءِ سردار علي شاهہ گذاري ويو هو.

ون يونٽ واري دور ۾ مان سکر ۾ رهندو هئس ۽ ڏيپلائي صاحب سان ملاقات گهڻو ڪري تڏهن ٿيندي هئي، جڏهن وڪيشن ۾ مان حيدرآباد ويندو هئس يا سنڌ ۾ ڪٿي جلسي جي صدارت ڪندو هئس. هڪ ڀيري مان حيدرآباد ۾ فاران هوٽل ۾ ترسيل هوس، تہ رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻيءَ ٻيڙين تي مانليءَ هاڻ لاءِ دعوت ڏني جو سندس ڪوٺ هو. رئيس سان اڪثر محترم جي- ايم- سيد جي جاءِ تي منهنجي ملاقات ٿيندي هئي. رئيس پنهنجي دور جو يادگار هو ۽ هن جي تصنيف 'ڪيئي ڪتاب' ڪافي دلچسپيءَ سان پڙهي ويئي (آن وقت منهنجن ڪن دوستن رئيس کي منهنجي خلاف بدظن ڪيو هو، ڇوتہ هو مون کي وائيس چانسلر جي عهدي تي برداشت نہ ڪري سگهندا هئا).

رئيس پاڻ بہ چڱو ڳائيندو هو ۽ ڳائڻ وقت دف نهايت پياري انداز ۾ هلائيندو هو. هڪ ٻيڙيءَ ۾ تہ رئيس جا همنوا، طبلچي، نوڪر چاڪر هئا ۽ ٻيءَ ۾ رئيس، مان، ڏيپلائي، جويو، رباني، رشيد ۽ ڪجهہ ٻيا دوست هئاسين. ڏيپلائي صاحب منهنجي قريب ويٺو هو ۽ مون سان گفتگو ڪري رهيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ سج ڦليليءَ ۾ لهڻ لڳو ۽ پاڻيءَ تي شفق جا رنگ لهرائڻ لڳا. رئيس مونکي جام ڀري ڏنو تہ ڏيپلائيءَ مونکي منهنجو غزل 'هيءَ سڄڻ نہ ڏيندي چئين' تحت اللفظ پڙهي ٻڌايو ۽ چيو تہ "اياز، جڏهن کان تو اهو غزل پهريون ڀيرو جشن روح رهاڻ ۾ بسنت هال ۾ پڙهيو هو، تڏهن کان ان جون سٽون منهنجي اندر ۾ گونجنديون رهنديون آهن. تنهنجو انهيءَ غزل جي باري ۾ رايو ڇا آهي؟" مون گلاس مان ڍڪ ڀري چيو: "مان ماپ کي ترجيح نٿو ڏيان!"

ان تي ڏيپلائي صاحب چيو: "ڪهڙي ماپ؟ ايتري ۾ ٿي

ونجي ويو آهين ڇا؟"

مون جواب ڏنو: "ڏيپلائي صاحب! مان ونجي نه ويو آهيان، تنهنجي سوال جو جواب ڏيئي رهيو آهيان. هڪ لطيفو آهي: "هڪ ماڻهوءَ کي جتي خريد ڪرڻي هئي، سو پنهنجي پيرن کي ڌاڳي سان ماپي ڏٺائين. جڏهن بازار ۾ جتين جي دڪان تي ويو، تڏهن هن کي اوچتو خيال آيو ته اهو ماپ وارو ڌاڳو ته هو گهر وساري آيو هو. هن کي ان وقت دڪاندار جا ڏيکاريل جتين جا پادر هٿ ۾ ڏيئي هئا ته چيائين ته "مان پنهنجي ماپ گهر وساري آيو آهيان." پوءِ پادر ڦٽي ڪري، انهيءَ ماپ جي ڌاڳي کڻي اچڻ لاءِ ٽڙتڪڙ ۾ گهر موٽي ويو. جڏهن گهران ٿي بازار موٽيو ته دڪان بند ٿي چڪا هئا. دڪاندار، جيڪو دڪان کي قلف ڏيئي وڃي رهيو هو، تنهن هن کي ڏسي چيو: "تو پيرن ۾ جتي پائي ڇونه ڏٺي، ته پوري آهي يا نه؟ ماپ جي ڌاڳي لاءِ گهر موٽي ڇو وئين؟" ماڻهوءَ وراڻيو ته "موٽي ان لاءِ ويس جو مونکي پاڻ کان وڌيڪ ماپ تي اعتبار هـو!"

ڏيپلائي مُرڪيو ۽ مونکي ڀاڪرءَ ۾ ٻانهن کڻي وڌائين. 'ڏاهري رنگ محل' جي مصنف جو 'راجا ڏاهر' تي نظم لکڻ واري شاعر جي ڀاڪر ۾ اهو هار مان کي سدائين ياد رهندو!

ٿوريءَ دير ۾ مونکي چيائين تہ "لطيفا ته مون کي ايترا ايندا آهن، جو مان تو کي ٻڌايان ته ساري رات گذري وڃي تہ به نه کُٽن. تون ائين ٿو سمجهين ڇا تہ مون کي شاعريءَ جي پرک نه آهي؟ مونکي ڪوئي شعر ٻڌاءِ."

مون هن کي صراحي ڏيئي چيو:

"بريز اي پير ميخانہ مئتلخم بہ پيمانہ
ڪہ من در وضع مستانہ بي شيرين سخن درام."

(اي ميخاني جا بزرگ، پيماني ۾ تلخ شراب وجهہ ڇو تہ
مون وٽ مستانيءَ وضع جا ڪيئي شيرين سُخن آهن)

ان وقت سچ قليليءَ ۾ صفا ٻـڏي ويو هـو ۽ اسان سيئي

رباعيات عمر خيام تي ڪنهن نڪتل تصوير وانگر لڳي رهيا هياسون.

ڪجهه وقت ڪان پوءِ هيڙي ماٺليءَ پهتي. رئيس جو راڳ شروع ٿيو. ڪٿين ڪر موڙيا، پر اڄا رئيس نظاماڻي دف تي ڳائيندو رهيو ۽ هُن جا ساٿي ڪيس سُر وڄائيندا رهيا. پنهنجي عادت موجب رئيس جـڏهن ڊيپلائي صاحب جـي پرسان دف زور سان وڄاڏـي، گهنگهرن جي گهڻ گهڻ ڪئي ته ڊيپلائي صاحب ڇرڪ پريو ۽ مون کي منڇر مٿان بندوق جي ٺڪاءَ تي آڙيون آڏامندي نظر آيون.

جنهن وقت ڊيپلائي صاحب جو فرزند محمد علي مون وٽ آيو ۽ مونکي چيائين ته مان هن کي ڊيپلائيءَ تي ڪجهه لکي ڏيان، ته منهنجي لائبريريءَ ۾ ڊيپلائي صاحب جا فقط ٻه ڪتاب هئا. هڪ 'بقول اياز' ۽ ٻيو هن جو طويل ناول 'سانگهڙ' سندس لکيل ڏيڍ سؤ کن ڪتابن مان سندس خاندان وٽ به چاليهارو کن ڪتاب مس هئا. وٽن 'بقول اياز' جي ڪاپي به ڪانه هئي. جا مون محمد عليءَ کي خوشيءَ سان ڏني ۽ هن کي همٿايو ته هو سارو ذخيرو ڪٺو ڪري ڇپائي. في الحال هن مونکي ٻـه ڪتاب ڊيپلائي صاحب جا ۽ ٻـه ڪتاب هُن تـي لکيل ڏنا، جـن جون هن وٽ هڪ ڪان وڌيڪ ڪاپيون هيون. انهن ۾ ڊيپلائي صاحب جـا ناٽڪ بـه هيا ۽ اهڙا مضمون به هيا، جن مان مـون ڪجهه ٽڪرا مٿي ڏنا آهـن. ناٽڪ پڙهي مان انهيءَ نتيجي تي پهتس تـه ڊيپلائي صاحب تي پنهنجي دؤر جي اردو ادب جو ڪافي اثـر هو. هُن جا ڪجهه ڊراما، آغا حشر جي ڊرامن وانگر ٿا لڳن. جيتوڻيڪ انهن ۾ به هُن جي پنهنجي انفراديت آهي ۽ هُن جا موضوع الڳ آهـن. هن جا سڀ ڪتاب هجن ته اندازو لڳائي سگهجي ته هُن تي ابوالڪلام آزاد ۽ 'الهلال' محمد علي جوهر ۽ 'همدرد'، مولانا ظفرعلي خان ۽ 'زميندار' اڪبر اله آبادي، شبلي نعماني، عبدالمجيد سالڪ، چراغ حسن حسرت وغيره جو ڪيترو اثر ٿيو آهي. بهرصورت سنڌ جو ماحول ۽ آن جا مسئلا هن جي تحرير ۾ اوليت رکن ٿـا. ڊيپلائي پاڪستان کان اڳ ۽ پاڪستان کان پوءِ مسلم سنڌي ادب جـو بئرومٽر آهـي. جوڏيو ۽

مان ته ٻي مٽيءَ مان ٺهيا هئاسين.

هن وقت منهنجي ميز تي هڪ ڪتاب ’ڏيپلائي سنڌ جو ڪهنه مشق صحافي‘ پيو آهي. ڪچي جلد تي ڏيپلائي صاحب جي تصوير آهي ۽ ان جي هيٺان منهنجو شعر آهي:

”آ ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه مٺيا،
پر مونکي اهڙا مڙس وڻيا،
جي سرو جڳ جرڪائي ويا،
پر پنهنجو پاڻ پگهلائي ويا!“

اهو ڪتاب نور محمد عباسيءَ ترتيب ڏنو آهي ۽ اُن جي پيشڪش به هن ئي ڪئي آهي. مان هُن سان متفق آهيان ته منهنجو مٿيون شعر ڏيپلائي صاحب جي شخصيت جي عڪاسي ڪري ٿو. ڏيپلائي منهنجو محسن هو ۽ مون کي اُن وقت ڪم آيو، جنهن وقت ڪيٽي ’جنائي خان‘ سنڌ ۾ مون سان وڙهي رهيا هئا ۽ پنهنجي هر ٽوڙي ڦيٽي سان مونکي هيسائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا!

جن پاسو ورتو ڪوڙ ڪنان،
سي مڙس نه ويندا مُور مٺان!
جن واڪي واڪي وس ڪيا،
جي سارو سچ پڌائي ويا!

مهاڳ

ڀارت جي سنڌي شاعر نند جويري جي ڪتاب
’ڇڙ واٽي‘ تي ڊسمبر ١٩٩٠ع ۾ لکيل مهاڳ

انسان هوندي ئي ازلي جلاوطن آهي پر جڏهن پنهنجي ڌرتيءَ تان به جلاوطن ٿئي ٿو ۽ جدائي هن لاءِ وڏيڪ اسهه ٿي پوي ٿي، هو پنهنجون جڙون ڳولهي ۽ پنهنجي تشخص (identity) لاءِ بيچين رهي ٿو. نند جويريءَ جي هن مجموعي ۾ اهي ٻئي ڪيفيتون ملن ٿيون. هن جو فلسفي وارو ’مان‘ پنهنجي اصليت جي تلاش ۾ آهي، جنهن کي هو ’نج‘ ڪوٺي ٿو.

”شروعات ۾ مان نه پاڪ هوس
نه ئي ناپاڪ هوس.
مان نج هوس“

اهو نج هر ڪنهن مابعد الطبيعاتي حقيقت (Metaphysical reality) وانگر ڏند ۾ ويڙهيل آهي جنهن جي پليان اپار مايا سمنڊ وانگر آهي، جنهن تي ڪنهن وقت گهٽائن مان وينڊڙ چنڊ جا پاڇاوان پون ٿا ۽ ڪجهه ڏنڊليون پيتاريون نظر اچن ٿيون ۽ جڏهن چنڊ گهٽائن ۾ ڇپي وڃي ٿو ته اهي غائب ٿي وڃن ٿيون. پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به اهو سوال ته ’آءٌ‘ ڇا آهيان ۽ منهنجو انت ڇا آهي؟ ماڻهوءَ جي روح کي سدائين بيچين ڪندو رهندو ۽ ورلي ئي ماڻهو انهيءَ سوال جو جواب ساڳيو ڏيندا. پر جڏهن انسان پنهنجي ڌرتي تان ڌڪاڄي وڃي ٿو ته اِن سوال جي نه رڳو معنيٰ بدلجي وڃي ٿي پر ان جي اهميت بہ وڌي وڃي ٿي. نازي جرمنيءَ مان فرائڊ، ٿامس مئن ۽ ٻيا ايڪ جلاوطن ٿي، انهيءَ پوئين سوال جي

جواب ۾ سرگردان رهيا هئا. روسي اديب نبوڪوف جيڪو مشهور ناول 'لوليتا' جو مصنف هو، اهو به پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ان سوال کان پريشان آهي. اربندوگهوش وانگر ان سوال جي تلاش برابر ڏکي آهي پر سڀاش چندر بوس کي ان سوال جي جواب لاءِ جيون جي بازي لڳائڻي پئي ۽ آزاد هند فوج ٺاهيائين. ڀريون سوال انسان جي من کي ڪنهن نه ڪنهن وقت ڏاڍو ڏڦيرائي ٿو، جيئن نهروءَ جي من کي ڏڦيرايو هئائين. جڏهن هو ڪملا نهروءَ جون هڏيون هوائي جهاز ۾ کڻي ٿي آيو، پر انسان جيڪو رت ٻڙيءَ جو پتلو آهي ان لاءِ جيءَ جي جلاوطني وڏيڪ پريشان ڪندڙ آهي. جيءَ جي جلاوطني مون پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به ڀوڳي آهي. پر ننڊ ۾، ڌرتيءَ کان ڌڪجي؛ آها مون کان به وڏي وٺي آهي ۽ هو جتي ڪٿي پنهنجيءَ شڪارپور کي ڳولي رهيو آهي:

"آخر يي
شڪارپور آهي ڪٿي؟
توهان کي خبر آ
شڪارپور ڪٿي آ؟
.... هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ ڄائو هو
پر هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ ڪونه ڄميو آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر
پوگول واري شڪارپور
پومي ڪرسٽ تي چڪي آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر شڪارپور جو نالو بدليو ويو هجي
ڪهڙو فرق ٿو پوي

اگر ڪنهن کي
شڪارپور اُتر اولهه جي ٻدران
ڏکڻ اوڀر ۾ ملي
ماڻهن کي شڪارپور گهرجي
صرف شڪارپور
ته پوءِ هو ڇو ڪونه ٿا
هٿ لکيل پرزي تي
وشواس ڪن
ڇو ڪونه ٿا ڪنهن ويٺل ڏانهن
هٿ ڊگهيڙن
هٿ ڊگهيڙي ته ڏسن
ڇت ۾ پائيندا شڪارپور
شڪارپور ڪنهن زمين جو نالو هو
ڪنهن زمين جو نالو ناهي
ڪنهن سرير جو نالو هو
ڪنهن سرير جو نالو ناهي
شڪارپور ڪنهن روح جو نالو هو
ڪنهن روح جو نالو آهي
.... شڪارپور کي ڳولهڻ لاءِ
شڪارپوري هجڻ ضروري آ
هٿ ڊگهيڙي ڏسو"

شڪارپور سنڌ ۾ نند لاءِ ماتا جي ٿڻ وانگر هئي. هو منهنجو ۽ ساميءَ جو ڳوٺائي آهي ۽ ٻنهي جو ساءُ هن جي ڪويتا ۾ ملي ٿو :

"سامي شير تي
اتي جي چوڌڪي ڏيئي جي لاٽن مان
چوطرف

بجليءَ جون تارون ڦهليل هيون
لٽڪيل ڏيئي جي
پيٽ واري ٽنگ مان
جو چوڏهين آگسٽ تي مون ڪيو هو
تيل جو ننهن سو سڙو ڦڙو
رکي رکي اڃان به ٽپڪي رهيو هو
مون هٿ وڌائي
اُن ڦڙي کي تريءَ تي کنيو
پر هو ڪن ۾ ئي پار نڪري ويو
منهنجي سيتل ماس مان“

اربندو گهوش لاءِ پنهنجي ’ماں‘ وڏيڪ معنيٰ رکي ٿي ۽ هن لاءِ پانڊيچري (جيڪا ان وقت فرينچ ڪالوني هئي) جي ڪا اهميت نه هئي. نند لاءِ پنهنجي ابدي ’مان‘ ڪان به وڏيڪ شڪارپور جي اهميت آهي جتي هن جي ’مان‘ جي اوسر ٿي هئي ۽ جنهن کان ورهاڱي کان پوءِ هو اوچتو ڪٽجي ويو. هن جو نظم ’ڌرتي‘ هڪ شاهڪار نظم آهي ۽ شڪارپور سان ئي واڳيل آهي ۽ سمليوڊار ڊاليءَ جي سرريئلي (Surrealistic) پينٽنگ وانگر لکي رهيو آهي. پڙهندڙ نند جي ’جتيءَ‘ نظم ۾ شرنارٿيءَ جي پيرن ڏانهن ڏسي چئي سگهيو اندر جو عذاب پوکي ٿو جو هن پنهنجو ملڪ ڇڏڻ ڪانپوءِ پوکيو آهي:

”باقي جتي
اسان جي پيرن لاءِ هوندي به يا نه
انهيءَ ۾ به شڪ آهي
وقت اُن جو مقدار گهٽائي
۽ اسان جي پيرن کي وڌائي ڇڏيو آهي
تڏهن مون هنن جي پيرن ڏانهن ڏٺو

هنن کي پير هئا ٿي ڪونہ
هو بہ مون وانگر آپنگ هئا“

شڪارپور وارا مسلسل نظم پڙهي محسوس ٿيندو تہ اهڙا ڏرتي هن جي 'مان' جو حصو آهي جنهن کي هو ڳولي ٿو. هو ڪڏهن ڏڪجي ٿو پوي تہ ڪڏهن مايوس ٿو ٿئي:

”لکي در تي گهنٽا ڪهر
منجهند جو ٻي بجي
شام جا پنج گهنڊ چو ڪونہ هنيان؟
انهيءَ کي بہ بخار هو
يا لقوي جي مرض ۾
ريڙهيون پائيندي
لاچاريءَ جو اظهار ٿي ڪيائين
مون وانگر“

ڪڏهن گهاٽي جهڙ مان نڪرندڙ چنڊ جهڙي آس هن کي پنهنجي جهلڪ ڏيکاري ٿي. جيئن هن جنم ڪانپوءِ هن کي ٻي جنم جي ڪ آهي، انئين هن کي شڪارپور ۾ پنهنجي ٻي جنم ۾ شڪ آهي. پر شڪ ۾ يقين جو هڪ عنصر هوندو آهي ۽ انسان انهيءَ عنصر تي ئي ٽڳي سگهندو آهي ۽ جڏهن اهو عنصر گهٽ ٿي ويندو آهي تڏهن زندگي پنهنجو انت آڻيندي ويرم نہ ڪندي آهي. نند جي دل ۾ اهڙو يقين نظر اچي ٿو.

ترنم واري شاعري ۽ ان جي فني خوبين کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. پشڪن کان فردوسي تائين، ڪاليداس کان ليوپارڊيءَ تائين، ترنموراي شاعري انسان جي روح ۾ خنجر وانگر کپي وئي آهي، پر جديد دور ۾ جا نثري شاعري ڏي رهي آهي، ان کي پنهنجي اهميت آهي. ان جي مرڪزي خيال ۾ اها شعريت آهي جا ترنم جي محتاج نہ آهي. جذبات جو ترنم نثر ۾ آڻي سگهجي

ٿو. بودليئر جي ڪتاب 'Flowers of Evil' ۾ هن جون 'پئرس جون راتيون' ترنم وارا شاهڪار نظم آهن ۽ ـر ساڳئي وقت هن جي مجموعي ۾ هن جا نثري نظم به اوترائي خوبصورت آهن. فرانس جي شاعر رامبوءَ کان وٺي جديد آمريڪا جي شاعر ڪارل شيپبرو تائين ڪيترن شاعرن خوبصورت نثري‌نظم لکيا آهن جن ۾ خيالات ۽ جذبات جي مصوري ڪئي وئي آهي ۽ جي ماڻهوءَ جي من کي اٿمن تا آپارن جيئن ترنم واري شاعري ڪندي آهي.

نند جا ڪجهه Poetic images هيٺ ڏيان ٿو:

"ڀريل گهر
بڪيءَ تي ڪٽي
تيشن تي خالي ڪري
بڪيءَ واري
وري ورائي نه ڏٺو
نه ڪو خالي ماڻهو
ڀريل گهر ٻوهيندو
سرحد پار هلي ويو"

"سانت
سانت جا برهما جي
نند کان پوءِ هوندي آهي
ان سانت کي چيريندو گهوڙو
جڏهن نند لاءِ طبيلي تي پهتو
تهنجي لڳايل ڏور اجهان هن جي ڏنن ۾ هئي
سانت
سانت جا برهما جي سجاڳيءَ کان اڳ هوندي آهي
ن سانت کي چيري
ڇا بڪيءَ جو گهوڙو
وري آئندو

ڪو پيريل گهر
ڪو خالي ماڻهو ٻوهڻ لاءِ تيشن ايندو؟
او شڪارپور!"
"اسان جي ٿهڪن سان
باغ ۾ گل
ڇٽي نہ پون ۽ وري ڪائي
لنبي عرصي واري
خزان نہ اچي
اسان صرف من ئي من ۾
مسڪرايو آهي
۽ جڏهن ساهہ جو احساس ٿيو
من اندر جي مشڪ وڪٽي بہ
اسان پراون سان
واعدا ڪرڻ لاءِ بهانا گهوليا آهن
او شڪارپور!"
"اهو ئي تہ رواج آهي
تنهنجو منهنجو
تن کي بہ تن تان لاهي
موڙي تي رکي اچ
۽ اچ تہ پيار ڪريون
او شڪارپور!"
"شبد پنهنجا نقش
خاموشيءَ جي
ڪئنواس تي
چٽيندي چٽيندي
پنهنجو پاڻ ۾ ئي
پيهي ويا

وقت جي ڌر ڪان"

"موسيقي
ڪنهن گهنٽيءَ جي
ڪنهن ڪسيءَ جي
گهنگهرن جو آواز هو"

"هاڻ گرميءَ ۾ ماڻهو
سمر اوڍي
سمر تي سمهندا
ساڳي سمر
ساڳي لڱل پٽ
ساڳي رنگ جا ماڻهو
ڪيترين رنگن جا سوال ڪئي
هڪ ئي رنگ
"ساڳي" جو جواب پائي جيئندا آهن"

"پوترتا
تنهنجي آتما هئي
۽ مان هاڻ پوتر نه رهيو آهيان
هاڻ جڏهن جڏهن
مان تو وٽ اچان ٿو
مونکي لڳي ٿو
مان پنهنجي ڌي
مردهه سرير ۾ پرورش ڪري رهيو آهيان
او سنڌو پتر ساڌ پيلا!
ياد ڪر
جڏهن مان تو وٽ هوس
مون ڇيو هو ڳالن کي
سڀ لڙي پئو
۽ سڀ لڙي پيا هئا

بن بادلن آڪاش کي ڍڪي
ڇيو هو مورن کي
نچو
مورن ناچ ڏيکاريو هو
اهڙي ئي ڪوشش
مان هر دفعي ڪريان ٿو
جڏهن جڏهن مان تو وٽ اچان ٿو
۽ مان اسڪول ۾ موٽان ٿو
اِن احساس سان
ته هڪ مردو ٻئي مردي سان
ويچار ڪري موٽيو آهي"
"انهن ته هر سڏ تي
مٿا موٽندا آهن
ڪي اڌورا ته ڪي پورا
موٽڻ هڪ سمجهوتو آهي
جيئڻ جي لاءِ
تنهنجو سڏ ٿيندو
۽ مان موٽي ايندس
ڪجهه ڏيڻ لاءِ
ڪجهه پائڻ لاءِ
تو اهو ڪيئن سمجهيو ؟
تنهنجي سڏ جي هجي
مان پڙهي سگهان ٿو
توکي به منهنجو موٽڻ
پڙهڻ گهرجي
اگر مان تنهنجي سڏ تي
موٽي اچان
مان موٽندس

ضرور موٽندس
جڏهن آهو سڏ ٿيندو
جيڪو هجي نه ٿيو هجي
مان پنهنجو موٽڻ به بنا هجي جي چاهيان ٿو
مان ڪونه موٽندس
ڪونه موٽندس
پــر
مان هوندس
هوندس
آڪاش ۾ اهو انادي آواز
آڪاش به مان هوندس
آهو سڏ به مان هوندس
آهو سڏ جو هجي نه ٿيندو
تون وڃي ڪاٽي ڪک ڪوليه
مون سان ملڻ لاءِ"

مٿين ٻ ڪويتا جون پوئيون ٻه سٽون ڪيترين نه خوبصورت آهن!

جڻ اتهاس جــو ماضي ۽ مستقبل انهن مان ڳهوري رهيو آهي.

مون مٿي ڪجهه سچا نظم ڏنا آهن ڇو ته انهن کان سواءِ نند جــو تصور مٽ ۾ نــه اچي سگهي هــا . پنهنجي ڪجهه ابهام (Vagueness) جي باوجود نند جي شاعريءَ کي سنڌيت سان ڀرپور ڪمٽمينٽ آهي. انهيءَ ڪمٽمينٽ کان سواءِ سنڌي ادب هــوا ۾ انهيءَ غباري (Baloon) وانگر آهي جنهن کي ڪوئي طرف نه هجي ۽ جو آڏامي انت ۾ ڦاٽي پوندو ۽ هوا سان هوا ٿي ويندو.

مهاڳ-١

١٠ جولاءِ ١٩٨٨ع تي تاجل بيوس جي ڪتاب 'سنڌ منهنجي امان' تي لکيل مهاڳ

مئي ٨٨ع ۾ مون پنهنجو شعر جو نئون ڪتاب ”آڪن نيرا ڦلڙا“ لکي پورو ڪيو. ان ۾ پنج ڇهه سؤ بيت آهن جن ڪي ٿر جو محاڪاتي پس منظر نه آهي، پر جنهن ۾ به روايتي بيت جيئن، نه ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ڏانهن اشارو آهي ۽ نه وري شاهه وارا لفظ، استعارا يا حوالا ڪم آندا ويا آهن ۽ جنهن ۾ منهنجا گونا گون مشاهدا ۽ خيال سمايل آهن. مون ان وقت ارادو ڪيو هو ته لاڙ، وچولي ۽ اتر جي پس منظر سان ساڳي طرح بيت لکندس ته جيئن سنڌ جي ڌرتي منهنجي شاعري لاءِ ماءُ جي آغوش وانگر لڳي. ٢٥ جون تي مان ڪراچيءَ آيس جو ان تاريخ تي منهنجو پٽ ويانا مان تعليم پوري ڪري موٽي رهيو هو ۽ معمول وانگر جولاءِ جو سارو مهينو مون ڪي هن وت ڪراچيءَ ۾ گذارڻو هو. هتي وائيسز گروپ (Voices Group) منهنجن نظمن ۽ گيتن ۽ ان سان گڏ فيض احمد فيض جي ڪن نظمن جي مهورت لاءِ مون کي پهرين جولاءِ تي دعوت ڏني هئي. تقريب کان پوءِ مون کي تاجل بيوس پنهنجي تازي ڪلام جي ڇپيل مجموعي تي مهاڳ لکڻ لاءِ اصرار ڪيو جو مان تاجل سان دوستي ۽ محبت سبب ٽاري نه سگهيس. (هن کان اڳ مون ادل سومري ۽ اياز گل سان هنن جي شاعريءَ جي ڪتابن تي مهاڳ لکڻ جو وعدو ڪيو هو جو سکر ۾ بي انتها مصروفيتن سبب اڃا پاڙي نه سگهيو آهيان ۽ هنن بيحد صبر ڏيکاري ان جو انتظار ڪيو آهي ته مان اهو مهاڳ ڪڏهن ٿو لکان. مشتاق ٻاگاڻيءَ به ساڳيءَ طرح مهاڳ لاءِ چيو هو ۽ ڏيڍ سال اڳ مون

وٽ پنهنجو مسودو ڇڏي ويو هو پر ڪافي وقت کان مون سان نه مليو آهي ۽ شايد منهنجي مهاڳ جي آسري پلي ڇڏيو اٿائين. مان تنهيءَ کان ايتريءَ دير لاءِ معذرت خواهه آهيان ۽ ارادو آهي ته سگهه مونٽي اهي مهاڳ لکندس.)

تاجل بيوس جو هي چوٿون ڪتاب آهي. هن جا ٽي ڪتاب ”جڏهن پونءِ ٻٽي“، ”اڃن جهليو پور“ ۽ ”سرجيندڙ سانڀه جا“ اڳ ئي ڇپجي چڪا آهن. مون ڪي تاجل جو مسودو پڙهي، اهو ڏسي حيرت آئي ته هن آڌر ۾ خاص ڪري ڪجهه بيتن، واين ۽ ٽه-سٽن ۾ ڪڇي جي حصي جو محاڪاتي پس منظر (Scenic- background) ائين ڏنو آهي جيئن مون متي ذڪر آيل اڻ؟- ڇپيل بيتن ۾ ٿر جو پس منظر ڏنو آهي. هو صوبيديري جو آهي ۽ ننڍي هوندي کان وٺي هن جو ڪڇي جي زندگيءَ سان واسطو رهيو آهي ۽ نه رڳو هن آن جوگهرو مشاهدو ڪيو ٿو ڏسجي پر ان خطي جي ٻوليءَ تي به هن کي ڪافي عبور آهي. فرانس جي مشهور شاعر وئلريءَ (Vallery) چيو هو: I Write half The Poem. The Reader Writes the Other half” انهيءَ معيار تي ڏسجي ته تاجل جا هيٺيان شعر پڙهي صبح جو منظر اکين اڳيان ڦري ويندو:

سج ڪئي تخليق،
سرنهن جي ڦولار ۾
روشنين جي ليڪ.

ان ٽه-سٽي جو پس منظر تصورائبو ته ائين لڳندو ته ڪڇي ۾ سرنهن جا کيت ڦلاريا آهن، حدِ نظر تائين کيت ئي کيت آهن، ساوا سرنهن جا کيت، جن جي ڦولار تي صبح جا پهريان ڪرڻا پون ٿا ۽ فطرت جي حسن جو تخليقي عمل شروع ٿئي ٿو.

صبح جو هي منظر به ڏسو. سڄو ڏينهن لاباري کان ٿڪجي ستل لاهيارڻ (فصل جي ڪٽائي ڪندڙ زائفان) ننڊ مان آٿي، ڍنڍ جي پر تي، هٿن جي آڱرين سان وار سنواري رهي آهي:

نور ڀيو نسري،
ٻن ڇپن جي وچ مان
سج ڀيو اڀري.

سوڍي ٿي سنبسري،
ڪڪر جي ڪاراڻ مان
سج ڀيو نڪري.

صبح ويلي ننڍيون وڏيون ڳوٺاڻيون مٽي ۽ ڇِلهه تي ڀيلهڙا کڻي نار تان پاڻي ڀرڻ آيون آهن. نار ۾ ڏاند وهي رهيو آهي. پاڻي ٽڙچ کان نيسر مان ٿيندو اچي آهڙ ۾ ڪريو آهي جتان واهيءَ مان وهي ٻوڪ ۾ پهچي ٿو. تاجل هڪ مصور وانگر اهو منظر هيئن پيش ڪري ٿو:

ڀرهه، پاڻياري،
آئي منهنجي اڱڻ تي
ڏينهوڙيءَ واري.

———

چٽي اوت ڪري،
نينگر منهنجي نار تان
پاڻي ڀڻي ڀري.

ڪڇي ۾ ڪترس ٻيڙيءَ جي رسن کي سڏبو آهي ۽ ڪنار ڪناري کي. درياءَ جو پاڻي لٿل آهي؛ تڙ ڏانگها ٿي ويا آهن؛ ملاحن جا منڌ سڄا لڳا پيا آهن. روزگار جا وسيلا تنگ ٿي چڪا آهن. شاعر آئيندي تي اميد رکي، ساوڻ آئي درياءَ وارن کي آٿت ڏئي ٿو:

ڪنڌيءَ ڪنايو، آيا ساوڻ ڏينهڙا،
اڃهو ڪو آيو، کڻي ڪترس ڪنار تي.

يا ساوڻيءَ ۾ درياهه ۾ چاڙهه آيو آهي، جيڪو ڀريون ڀيو پاڻي. وڏن وڏن وڻن جي ڪرڻ جو ڀيانڪ منظر ڏسو:

ڪَٽ تان ڪيري جيئن سِنڌي وڻ سيرنهن جو،
مون پڻ ”مرڻ“ ٿيئڻ، ڪَنن ۾ ڪيري ڇڏيو.

ديهات ۾ ڳاج ڪڙڪ جا آيو سوڪڙيءَ طور موڪليا ويندا آهن، جنهن لاءِ شاعر چوي ٿو:

باهه وسائل ڦوڪ ڙي!
آيو ڪڙڪ ڳاج جا،
سيڻن مُڪا سوکڙي.

درياهه ڦيٽي ويو آهي ته چوي ٿو.

نه ڍنڍيون نه درياهه نه سي ماڻهو ماڳ جا،
ويـــو لٽي واهه، پيـــرا پاڻيارين جـــا.

نيٺ تـــه ڇـــر جـــو پـاڻي ڇڄندو،
ڪلُ ۾ تـــرندا ڪَنُ ۽ ڪوٺيـــون.

سڪو پيٽ سنڌوءَ جو،
ٻرن ٿا ٻيلا،
رات ڳهي راڪاس ويو.

ڪٿي ڪٿي هـن جـي شاعريءَ ۾ جپانـي هائڪوءَ وارو رنگ آهي.

ٻن ڇڻ واري شام،
ٻچاڙيءَ جا ڏينهڙا
ٻيگل ٽٽل جام.

تـه سڄو آهي يا ساڪت زندگيءَ (Still Life) جي ڪائي سوريئلي (Surrealist) تصوير آهي!

مان انهن شعرن ۾ ڪوئي علامتي رنگ ڳولڻ نه ٿو چاهيان. لفظن ۾ مصوريءَ کـي پنهنجي جاءِ آهـي ۽ ان ۾ ڪنهن سياسي علامت جي تلاش عبث آهي. پـر ائين نه آهي ته تاجل جي من ۾

پنهنجي دؤر جي ڇورا ڪورا نه آهي. چوي ٿو:

پوپٽ جا ڪو پرَ مروڙي،
قيد ڪري ٿو ڪَنل ـ سرهاڻ.

يـا

هر ماڻهوءَ جي چپ وڍيل،
اناالحق الائـــي ڪيـــر؟

۽ پوءِ سياسي جبر جي خلاف جو رد عمل ٿئي ٿو، ان جي باري ۾ چئي ٿو:

جيترو ٿر تي وسي سانوڻ ويو،
اوترا پئـي پيچرا تپندا ويـــا.

۽ ان ردعمل سان جا جدوجهد آيري ٿي، آها مدنظر رکي چئي ٿو:

سا ڪين اسان سان پير ڪڍـي،
جنهن اڪــ جــو ٿئرو آلو آ.

يـا

پرهه جا سڏڙا ڪلالن جا ٻڌي،
رند زنجيرون ڇنـي پڄندا ويــا.

تاجل دراصل هڪ مصور شاعر آهـي ۽ بيوروڪريسيءَ ۾ رهندي هن جي سياست سان گهڻي وابستگي ممڪن به نه آهي. پوءِ به هن پنهنجي دور جا ترقي پسند قدر اپنايا آهن. اڇا هن ڪي پنهنجو طرف طي ڪرڻو آهي ۽ پنهنجي گهڻ - روپي ڪلام (Multi-dime-nsional poetry) ۾ مڪمل هم آهنگي پيدا ڪرڻي آهي. هن جي شاعري سنڌ سان جذباتي وابستگي ڏيکاري ٿـي، جيئن ڪتاب جي نالي "سنڌ منهنجي امان" مان ظاهر آهي. امڪان آهي ته اها شاعري تيزيءَ سان قدم وڌائي، ڪنهن طوفان وانگر آيري اچي.

مون هن جو آزاد نظم 'جلاوطن' پڙهي هن کان پڇيو ته ڇا هن اهو محمود درويش کان متاثر ٿي لکيو آهي. محمود درويش عرب شاعر آهي جنهن جي شاعريءَ فلسطين جـي آزاديءَ لاءِ باهه ٻاري

ڏني آهي. مون وٽ عرب شاعر محمود درويش جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو Sand and Other Poems پيو هو جو حال ۾ ئي ڇپيو آهي ۽ اهو هن کي ڏيکاريم پر هن انڪار ڪري ڇيو ته هن اهو ڪتاب ڏٺو به نه آهي ۽ چيائين ته هن رڳو ’هلال مئگزين‘ ۾ فلسطيني شاعريءَ تي هڪ مضمون پڙهيو هو.

اهو نظم ’جلا وطن‘ تاجل بيوس جي شاعرانه صلاحيت جي غمازي ڪري ٿو ۽ اميد پيدا ڪري ٿو ته تاجل، جو، خاص ڪري فطرت جو شاعر آهي، اڳتي هلي ديس پرديس جا مسئلا هيئين سان هنڊائي، انساني آزاديءَ لاءِ به اهڙين ئي ڀرپور شاعري ڪندو، جيئن هن فطرت جي باري ۾ ڪئي آهي. هن ۾ پنهنجي آدرش ۽ ان سان وابستگي ۾ زياده وسعت ۽ پختگي ايندي ۽ هو سنڌي ادب ۾ پنهنجي منفرد جاءِ والاريندو.

ڪوئي گل ڦٽو منهنجي ناريءَ مان....

اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ

پنجابيءَ جو عظيم شاعر ماڌولال حسين هڪ مجلس ۾ ويٺو هو. اتي هڪ شخص ديوان حافظ کوليو. ماڌو لال حسين هُن کان پڇيو: ”هي ڪهڙو ڪتاب آهي؟“ ۽ پوءِ ديوان حافظ جا پنا اٿلايائين ته، حافظ جي هيٺين شعر تي نظر پيس.

چشمهٔ چشم مرا اي بُت خندان درياب
بر اميد تو بخوش آب روانے دارد.

(اي کلندڙ پيارا!، منهنجي اکين جي چشمي کي دريافت ڪر، جو تنهنجي آس ۾ وهي رهيو آهي.)

ماڌو لال حسين، ديوان حافظ ڦٽي ڪري چيو: ”هن حافظ جي عمر ته پوڙهين رنن وانگي روئيندي گذري آهي.“ اڄ اُتي اکين اردو ۽ سنڌي غزل تي نظر وجهبي ته، اڪثر شاعر روئڻا نظر ايندا ۽ اقبال جي شاعريءَ کان اڳ گهڻو ڪري نه رڳو اردو شاعري قنوطيت سان پري پئي آهي، پر ابراهيم خليل تائين سنڌي شاعري به اُئين لڪير جي فقير رهي آهي ۽ اُن مان تاهم تاهه ڳوڙها ڳڙندا نظر اچن ٿا. گل جا ڪجهه غزل ۽ سانگيءَ جون ڪجهه سٽون اُن مان ڪڍي ڇڏجن ته، ساري غزليه شاعري ’سرن درياهه‘ ڪرڻ جهڙي آهي.

دراصل غزل ڏاريءَ زمين تي آسريو هو، جو اميرخسروءَ واري زماني ۾ هندستان جي ڌرتيءَ اپنايو هو. خسرو جي غزل ۾ جا پنهنجپائي هئي، سا اسان کي آرزو لکنويءَ جي غزل ۾ ملي ٿي. انهن جي وچ ۾ پارسي غزل جو چربو هو. غالب جهڙي مفڪر شاعر به چيو:

فارسي بين تابه بيني، نقشهائے رنگ رنگ
مجمع اردوچه بيني، آن ڪه بے رنگ من ست.

(فارسي ڏس ته توکي منهنجا رنگ رنگ نقش نظر اچن، منهنجو اردوءَ جو مجموعو ڇو ٿو ڏسين، اهو ته بيرنگ آهي!)

خسروءَ جون هي سٽون:

سکهي پيا کو جو ميں نه ديکهوں، تو کيسے کاٹوں
اندهيري رتيان؟

يا

وه صورتيں الاهی کس ملک بستياں ہيں
اب جن کے ديکهنے کو آنکهيں ترستياں ہيں

خسروءَ جهڙي شاعري، اردوءَ ۾ اڃا ڏاڍين ڪوئي نه ڪري سگهيو آهي. اردو ۽ سنڌي غزل، ٻنهي ۾ فارسي غزل جون روايتون، تشبيهون، استعارا وغيره بي دريغ استعمال ڪيا ويا آهن، ايتري قدر جو غزل پڙهي دل ڪاڏون ماڏون ٿيڻ لڳي ٿي.

اياز گل، ادل سومرو ۽ انهن ڪان به پوءِ واري نئين ٽهيءَ جا شاعر اعجاز منگي، وغيره ادب سان ڀرپور لڳاءُ رکن ٿا ۽ اڻ ٿڪ محنت سان لکي رهيا آهن. ننڍيءَ عمر ۾، پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي هنن جو شعور ڪافي پختو ڪري ڇڏيو آهي. تاج جويو، غلام حسين رنگريز وغيره انهن ڪان اڳين نسل جا شاعر آهن، جن به سنڌي ادب سان بي انتها لکن ڏيکاري آهي ۽ پنهنجو پاڻ ملهايو آهي.

اياز گل جي شاعري پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي پيدائش آهي. اها فارسي بحر وزن جي مشاقيءَ تي نه ٿي ٽڪي. اُن کي هڪ انوکي خوشبوءِ آهي، جا نم جي ٻُور ۾ ٿيندي آهي ۽ اُن کي هڪ الڳ رنگ آهي، جو ٻڪلَ ٻيرَن ۾ ٿيندو آهي. جي هن مشق، قلم جاري رکي ته ڪنهن وقت هن جي شاعري، فن جون اهي بلنديون ڇُهندي، جا ڪالهه ٿورن شاعرن کي نصيب ٿيندي آهي. هو بنيادي طور تي غزل جو شاعر آهي، پر هن جو غزل پيوند ٿيل نه آهي، ازخود هي ڌرتيءَ مان اسريو آهي.

مثال طور هن جا هي شعر:

سوچون ساريون هارايلَ سردارن جيان
خواب پيا ھا پيرن ۾ تلوارن جيان

رستا هونئن تہ اُٿيهن جي انڌيارن جيان
توڏي ايندي چانڊوڪيءَ جي چارن جيان

ڪيئن الاڻي ٿيندو آهي ماڻهن کان؟
شعر رچڻ ۽ پيارُ ڪرڻ وانگارن جيان

—

ٿائرن جا گهرا ليڪا، تيز رَڙ!!
روڊَ تي ڇِڙِجي وئي آ زندگي

هر طرف جهنڊا ٿا ڦڙڪن موت جا
جڳ کان وسري وئي آ زندگي

تنهنجا ڏرتي!، ڏراڙَ جا ڪپيا هَن
ڀڇرا، ڀِٽَ، ڀهاڙ جا ڪپيا هَن

هڪ ٽِڪي ڇِيِٽَ آهي آزادي!
کهيڙَ، کهٽيون ۽ کهاڙَ جا ڪپيا هَن

—

روز ملندا رهون تہ بهتر آ
فاصلا فاصلا وڌائن ٿا

—

حوصلو ڏي تہ حادثن مان لنگهان
پيارَ!، منهنجا مان آفتن مان لنگهان

منهنجو سارو وجود نيڻَ ٿئي
تنهنجي لکيل جڏهن خطن مان لنگهان

—

هڪ ڏي نانوَ تي ڏڙڪو تيز ٿئي دل جو
ميٺي سرمو ٿيندي ناهي هــر دَرَ جي

هــر ڪنهن دؤر ۾ چمــدا آهـــن
بـــاغي ۽ دربـــاري مـــاڻهـــو

روپ وٺي نئون آئي وري روپا ڪولهي!
ٿاريليون ۽ ٿڙ، پـڏي ويـــو اوندهہ ۾

تنهنجي يـــادن ســـواءِ ذهنُ پــرين!
ڪـــرفيــوءَ ۾ بـــزار وانـــگـــي آ

هـــر خوشي قرضَ ۾ هلي ٿي وجـــي
مـــاستـــر جـــي پگهـــارَ وانگـــي آ

ڪوئي ڪم ڪرڻ ڪان ٻاهر ناهي هوندئن
ڳالهہ سچي هوندي آ جاني!، همتَ جي

جنهن ماڻهوءَ کي تنهنجو پيار مليو آهي
تنهن ماڻهوءَ کي ڪهڙي دولت گهرجي ٻي؟

منهنجي حـــالت آ وچَ - اوبـــر جـــي
تنهنجـــو شيـــوو تبـــاهہ ڪـــاري آ

اياز گل نئين ٽهيءَ جو منفرد شاعر آهي ۽ ننڍيءَ عمر ۾ ڏي هن پنهنجي جاءِ والاري ڇڏي آهي. مان هن جي شاعري، ادل سومري جي ۽ نئين ٽهيءَ جي شاعري ڏسي، انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته، آها نيٺ ڪنهن بـ بين‌الاقوامي معيارَ تي اچي ويندي. ان شاعريءَ تي جاگيرداري دؤرمان نڪري، صنعتي دؤر ۾ داخل

ڏيڻ جا آثار ملن ٿا ۽ اُن جون تشبيهون، محاڪات وغيره روايتي شاعريءَ کان مختلف آهن ۽ انهن تي پنهنجي انفراديت جي ڇاپ آهي.

روهڙيءَ واري بيدل فقير فقط ٻه چڱا شعر لکيا ها ۽ انهن مان هڪ آهي:

اکران دي وچ جـو ڪوئي آڙيـا
عشق دي چاڙهي مـول نـہ چڙهيا

اِهو شعر آهي تہ سرائيڪيءَ ۾، پر ان ۾ جا ڳالهہ ڪئي وئي آهي، اُها جديد شاعرن سان لڳي ٿي. هو اکرن ۾ اَڙجي نہ ٿا وڃن ۽ عشق جي چاڙهي چڙهندا ٿا رهن. هنن جا ابتدائي مجموعا ڏسون ٿا، تڏهن به ڪيترائي شعر دل ۾ کُپي ٿا وڃن ۽ اکين شاعرن وانگر ائين نہ آهي تہ، سڄو ديوان ڇنڊي ڇاڻي ڏسجي تہ رکو هڪ ٻہ سٽون ملن جي دل تي اَڪرجي وڃن. سانده مطالعو ۽ مشاهدو ئي شاعريءَ کي پنهنجي توڙ تـي پهچائي ٿـو. آهي زمانا گذري ويا جڏهن ڪنهن اُستاد جـي استاديءَ ۾ شاعر سڄيون عمريون جهڪ ماريندا ها ۽ بحـروزن جي گهوڙ گهوٽ ڪندا ها.

ٻمبئي ۾ مون هڪ نشست ۾، سگهڻ آهوجا کي چيو هيو تہ: ”هو پنهنجو شعر ٻڌائي.“ ان تي هُن جواب ڏنو هو تہ، ”مون وٽ بندي ڪانہ آهي.“ اِن تي مون هن کي چيو هو: ”جيستائين بندي اچي، تيستائين تڪ بندي تي وڃي.“ —’بندي‘ هُن پنهنجي شعر جي بياض لاءِ چيو هو. — سگهڻ کي تہ مون اِها ڳالهہ مذاق ۾ چئي هئي ڇوتہ، هو منهنجو دوست هو، پر اِها ڳالهہ اڪثر ڪُهنہ مشق شاعرن سان لڳي ٿـي، ڇوتہ آهي تُڪبندي ڪندا هاـ دور جديد ۾ ڪيترائي نوان شاعر تڪبندي تہ ڪونہ ڪن ٿا، پر جي آهي پنهنجي تخليق سان مطمئن ٿـي ويا ۽ سانده لکندا ۽ تجربا نہ ڪندا رهيا، تہ انهن جي شاعري بہ تڪبنديءَ وانگر بي معني ٿي ويندي.

اياز گل ۽ ٻيا شاعر، هـن وقت سچاڻ شاعـرن وانگر لکي

رهيا آهن، ڪافي پڙهي رهيا آهن. ۽ پنهنجي منفرد سوچ ۽ رکن ٿا. سنڌي ادب هڪ خوبصورت شمعدان وانگر رهيو آهي، جنهن ۾ اياز گل به انهن شمعن مان آهي جيڪي وچ ۾ ٻري رهيون آهن. هو شمع به آهي ته، پروانو به آهي ۽ پنهنجي ڇوڏاري تخليق ٽيل ادب ۾ هن جي بيحد دلچسپي آهي. ڇڱو جو هن جي شاعريءَ ۾ ادل جي شاعريءَ ۾ نعري بازي نه آهي، توڙي هن جي سياسي سوجهه ٻوجهه تکي آهي.

زندگيءَ جا گوناگون تجربا، ۽ خاص ڪري شهري زندگيءَ جو، ديهاتي زندگيءَ تي اثر، هن جي شاعريءَ مان ٻڪن ٿا. جڏهن اها شاعري پوري چوٽ تي پهتي، تڏهن سنڌي شاعريءَ تي پنهنجي ڇاپ ڇڏيندي. مون فقط هن جي غزلن مان مثال طور ڏکرا ڏنا آهن، پر هن جي ٻي شاعري به جاندار آهي ۽ هن جي لباس وانگر نج سنڌي آهي.

تنهنجو مايا ڏي جو لاڙو آهي
پنهنجي پيرن تي ڪهاڙو آهي

سچ ڪاڻ ويڙهه ۾
هڪ به هزار جڻن

سارو شهر لتاڙي وو!
آيس تنهنجي پاڙي وو!

تنهنجي ٻويان نڪتو آهيان
سارا ٻيڙا ساڙي وو!

منهنجي سچ تي ڪروڌ ۽ هن جي
ڪوڙ تي واهه واهه!! تي وئي آ

زندگي هر ستم تي خوش آهي
پر نگين جو ڪو ٽاهه ٿي وئي آ

سوچون ننگي پيرين آهن
ذهنَ تتلَ ڇت تاما آهن

حوونَ جي آڪاڻيءَ ۾ ڏُکَ
فُل اسٽاپَ ۽ ڪاما آهن

ڇو بدلجي ٿي وڃين تون ڪَنَ ۾
ڪجهه ته ويساهه ڪجي ساجن ۾

تنهنجي پيرن ۾ هئي لڳلَ ميندي
منهنجي گهرجا ته ها ڪُليل رستا

دل جون ڳالهيون به ڪين تو سمجهيون!
ڪهڙي آخرڪار فارسي آهي؟

توکي ڳڌي ته ڪين هلڻو آ
ڪهڙو توکي بيهارجي هاڻي؟

سڄي حياتي پري پيئي آهي لڙڪن سان
ميلو ته ذڪرَ ڪيو، هيل ڪي ڪيلاڻ جا

هيءَ ڪتاب، مون وٽ مهاڳَ لاءِ، گهڻو عرصو پيو رهيو هو ۽ پنهنجي گوناگون مصروفيتن ۽ بيماريءَ سبب، مان اياز گل جي فرمايش هن کان اڳ پوري ڪري نه سگهيس. هن جو نالو منهنجي نالي سان اڻين وابسته آهي جيئن، منهنجي شاعريءَ جي ٽاريءَ مان ڪوئي ڳل ڦٽو آهي. مون کي اميد آهي ته اڳتي هلي اهو ڏسان ڏس کي پنهنجي سڳند سان واسي ڇڏيندو ۽ مون کي هن جي نالي جي مماثلت تي بجا فخر ٿيندو.

فرسوده روايتن کان بغاوت

ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ

ادل سومرو نئين ٽهيءَ جو شاعر آهي، جنهن فارسي ۽ اردو وزن کي لت هڻي، شعري روايات جا سارا زنجير ٽوڙي ڇڏيا آهن ۽ پنهنجو ترنم، پنهنجي اندر جي آواز مان اُڀاريو آهي.

مون ته ديوانِ گل، ديوانِ قاسم، ارمغان حامد، ديوانِ فاضل، ڪلياتِ گدا، ديوان بُلبل، ڪلياتِ سانگي، ديوانِ واصف، ڪلياتِ عزيز وغيره نندي هوندي پڙهي، اُنهن جي ٻولي ۽ روايت پرستيءَ کان بغاوت ڪئي هئي. جڏهن اردو ۾ فيض ۽ اين-ايم راشد جا ڪتاب 'نقش فريادي' ۽ 'ماورا' ڇپيا هئا ته اهي پنهنجي تازگي ڪٺي آيا ها ۽ منهنجي مهاڪوي ٽنڪور سان ٻـ وابستگي گهٽجي وئي هئي. اهو ڏسي مون کي عجب آيو هو ته هي ڌرتيءَ جو حصو، جتي رنگا رنگ پکي پنهنجون ٻوليون ٻولين ٿا، جن ۾ ڪي پکي ڏيهي آهن ۽ ڪي سائبيريا تائين دور تان اچن ٿا، انهن جو شاعري ۾ ڪو ذڪر نه آهي. اردو غزل ۾ رکو ڇهن ستن پکين جا نالا ورتا ويا آهن. مثلاً بلبل، قمري، زاغ و زغن، ڪُلاغ، شاهين، ڪرگس، ڪويل، پپيهو ۽ شايد هڪ ٻه نالا ٻيا هُجن. اُنهن مان بُلبل ته ايران ۾ ٿيندي آهي ۽ ڪويل ۽ پپيهي کانسواءِ باقي نالا ٻه ايراني ئي آهن. علامه اقبال، بلبل و دراج و مار لفظ ڪتب آندا آهن ۽ تتر کي دراج ڪوٺيو آهي. ڪويل ۽ پپيهو لفظ نه غالب ڪم آندا آهن نه علامه اقبال. ورها ڱي کان اُڳ ملڪ جي جاگرافيءَ ڏانهن ڪنهن شاعر ڪونه ڏٺو آهي ۽ شامِ اوڌ ۽ صبحِ بنارس روايتي طور ڪم آندا اٿائون. دليءَ جي شهرِ آشوب کان پوءِ مير تقي مير لکيو هو:

دلی، کہ ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
ہم رہنے والے ہیں اُسی اُجڑے دیار کے۔

هند جي فارسي شاعريءَ، خسروءَ ۽ غالب کانسواءِ پنهنجي ڌر جو ذڪر خير ڪو ڪيو آهي. عليحزين جو هڪ شعر آهي:

از بنارس نہ روم معبدِعام ست این جا
ہر برهمن پسرے اچھمن ورام ست این جا.

(مان بنارس ان ڪري نٿو ڇڏيان جو هتي عام عبادت گاه آهي ۽ هر برهمڻ، ڇڻ لڇمن ۽ رام جو پٽ آهي).

گنگا، جمنا، برهم پترا ۽ سنڌوءَ وغيره جي ديس ۾ دجلہ ۽ فرات جون ڳالهيون ٿينديون هيون. علامہ اقبال بانگِ درا ۾ همالیہ تي نظم لکي جو پاسو ڦيرايو تہ ايران جي ڪوهِ دماوند تي وڃي نڪتو. بنگال ۾ سون، فقط چمپا جا سترهن قسم ڏٺا ها، پر برصغير ۾ نرگس ۽ گُلِ لالہ سان تشبيهون ڏنيون وينديون هيون، جي گل فقط ايران ۾ ٿيندا ها. جتي سنڌ ۽ راجستان جهڙا صحرا هـا، اُتي عرب جي صحراءِ نجد جو ذڪر ڪيو ويندو هو. ديومالائن جي ديس ۾ ليليٰ مجنون، شيرين فرهاد، وامق عذرا، رستم سُهراب وغيره جا اجنبي قصا دُهرايا ويندا ها. رڳو هڪ شعر اردو ۾ پنجاب جـي لوڪ ڪهاڻيءَ جي باري ۾ لکيو ويو هو تہ اهو بار بار دُهرائيندا ها. ڇڻ پنجاب تي ڪو احسان ڪيو هيائون:

سُنایا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لُوٹ لیا.

اهو سڀ انهيءَ جي باوجود تہ پنجاب جـي شهرن پنجابي ڇڏي اردو اپنائي هئي. اردو شاعريءَ ۾ محبوب کي اختر شيرانيءَ تائين مذڪر لکيو ويو. اختر شيرانيءَ جون عذرائون ۽ ليلائون بہ رت پوٽيون هونديون ۽ آهي هر نسواني جذبات کان عاري لڳنديون.

آروشي ۽ شڪنتلا جهڙي ديس ۾ عورت کي محبوبه ڇو نه معيوب سمجهيو ويو. اَمرد پرستي(Homo Sexuality) عام هئي ۽ محبوب جو سراپا ڄڻ پورو مغليه اسلحه خانو هوندو هو. تيرنظر، خنجرِابرو وغيره سان محبوب ائين شڪار ڪندا هئا، جيئن مغليه شهزادا شڪار ڪندا ها. غالب جو شعر آهي:

تم مجھے بھول گئے ہو تو پتہ بتلا دوں
تیری فتراک میں کوئی کبھی نخچیر بھی تھا

(تو مون کي وساري ڇڏيو آهي ته، توکي پتو ٻڌايان ٿو. ڇا تنهنجيءَ خرزين ۾ ڪڏهن ڪوئي شڪار به هيو؟)

ساري تهذيب جي عڪاسي ڪاري هئي ۽ ايران، سمرقند، بخارا، افغانستان وغيره تان ورثي وٺي هئي. محبوبن جا ڏند مسيءَ سان ڪارا هوندا ها ۽ چپ پان سان ڳاڙها، ڄڻ هنن ڏاڍڻ وانگر عاشقن جو خُون پيتو هو. انهيءَ شاعريءَ جو تتبع اسان جي غزل گو شاعرن (گل ڪانسواءِ) ۾ ملي ٿو. سيئي ادبي سلهه جا مريض هيا، جن هڪ سؤ سال شاعرن کي انهيءَ وبا ۾ وچڙائي رکيو ۽ اڄا ڏائين انهن مان ڪي رت اوڳاڇيندا ٿا وتن. انهيءَ وچ ۾ ڌرتيءَ جا عظيم شاعر، ڀٽائي، سچل ۽ سامي ڄڻ وسري ويا ها. اڪين غزل گو شاعرن ۾ کو ايڪڙ ٻيڪڙ مصرع سنڌي هوندو هو، جيئن ڪنهن ڪنڌي جي منهن ۾ هڪ اڌ ڏند رهجي ويندو آهي، نه ته اڪثر شاعر ٻڌا ها ۽ هنن اردوءَ جا پان خور ڏند وجهايا ها. اهڙيءَ شاعريءَ خلاف بيوس ٻهرين بغاوت ڪئي. آخر ان جي ساري عمارت اچي ڦهڪو ڪيو. اردو شاعري به موضوع جي حد تائين بدلجي وئي. ميراجي، فيض، راشد وغيره ان ۾ ڪافي انقلاب آندو پر ٻوليءَ جي لحاظ کان ان جي فارسي آميزي ۾ فرق نه آيو ۽ ساري جا سارا مصرع فارسي هوندا ها. آرزو لکنوي، عظمت الله، سيد مطلبي فريدآباديءَ، ميراجي، فراق گور، ڪپوريءَ جن ٻوليءَ ۾ ڏيهي لفظ آندا، آنهن ۾ ايترو جيئس ڪونه هو، جو زبان جو مزاج بدلائي سگهن.

علامه اقبال جي ٻولي ۾ غالب واري آهي. ان ڪري اردو شاعري ۾ اڄ تائين جمود آهي.

سنڌي ادب ۽ ٻولي ۾ ڀرپور انقلاب آيو آهي ۽ ان ۾ اڌ صدي ڪان وڌيڪ وقت لڳي ويو آهي. اڄ سنڌ، هڪ ماڪين جي مانارِي وانگر آهي، جتي ڪيئي شاعر ڳُنڪُنائي رهيا آهن. مون کي ٻارهن تيرهن ورهين جي عمر ۾ فارسي بحروزن تي مڪمل دسترس هو. پوءِ مون ان ۾ ڪيئي تجربا ڪيا، جي بنهه سنڌي آهن. مون سنڌ جا ڪلاسيڪي اسلوب بيت ۽ وائي ٻيهر وري جيئاريا آهن ۽ ٻي هر صنف سخن تي (سواءِ ترائيل جي) لکيو آهي.

اڄڪلهه جديد شاعر پاڻ تي ڪو به زنجير رکڻ نٿا چاهين. انهن جون اکيون ڪليل ۽ پير آزاد آهن. ادل سومرو انهن مان ٻرڪ شاعر آهي هن به ڪيترين ئي صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، پر غزل، بيت، وايون، ٽيڙو ۽ نظم/آزاد نظم هن تمام چڱا لکيا آهن. جن مان ڪجهه شعر هي آهن.

غزل

ويس ڳيڙوءَ ۾ هتي هي غزل
سنڌ ۾ سُونهين نه چوغو فارسي.

جنهن ۾ ناهي زندگي جي جستجو
کهڙي ڪم جي آهه اهڙي شاعري.

ٻڪ تي آهي سُتو جو آدمي
زهر آ آن جي اکڻ تي چاندني.

پنهنجي اکيون ڀڏائڻ خاطر
دستارون ڪڍائيون تيون.

محبوبن جي آمد ڪان اڳ
هَٿڪارون ڪڍائيون تيون.

چڙهي ٿيا بيڪار ڪنهن پٿر جيان
جن ڇپن جي پاڪ ۾ ناهي ڇٽي.

ھلندڙ بس مان ڪوٽ جو منظر
ٻـار جهڳيون ۽ ڪـدلو سيئور.

ڪجھ ڪبوتر، هڪڙي مورت
ٽـڪل ڪـُل ۽ آجـڙيـل منڌر.

زندگي پياري ڪيائون ديس ڪان
ڪاٽي ويٺا سنڌ لئه روئن سگهن.

جيڪا هاريءَ جي هٿن مان ٿي ڦٽي
روشني سائي ٻنين ۾ ٿـي رهي.

ڇا سيارو، ڇا بهارون بس فقط
درد جي موسم جهڳين ۾ ٿي رهي.

بيت

آءُ نـه ڄاڻان ڪير، سڙي ويو بارود ۾
مون وٽ سڀڪجھ ماڻهو، جنهن ۾ ڦند نه ڦير
هي لاشن جو ڍير، ڏوھه پڇي ٿو ڀنهنجو؟!

ڍورن ڍانچا، رڻ ۾، مٿان ڇمڪي چنڊ
ٿا ريليءَ جو جنڊ، اڃان ترسي آنهه لئه.

وايون

ھوتل هـُل هشام

دونهان دونهان زندگي
لارين ٻوڙي ڀوڙينديون، شهر ۾ ٿـي وئي شام
دونهان دونهان زندگي.

وک وک، ورديءَ سان
پوڙها پهريدار
ٺوڪي ڪُولن ٿا.

هي ڪتاب مون وٽ ٻن سالن کان مٿي ڪجهه لاءِ پيو آهي. ان وچ ۾ ادل سومري گهڻو ڪجهه لکيو آهي، جو اڳي کان به بهتر آهي. هن جا اڪثر آزاد نظم نهايت خوبصورت آهن. انهن ۾ بحروزن جي پابندي نه آهي. اهي فقط بحروزن جي سرحدن کي ڇُهن ٿا، پر انهن ۾ نواڻ آهي، تازگي آهي، بي پناهه شعريت آهي ۽ جديد انگريزي شاعريءَ وانگر رڻ ۾ ُرلندڙ هرڻ وانگر خوبصورت آهن. اُن هرڻ جو خاص ڏکُ نه هوندو آهي، پر جڏهن سج لٿي واٽڙين مان پاڻي پيئندو آهي ته ان جي تصوير ازل جي عڪس وانگر لڳندي آهي.

مان ڇاڻان ٿو اڄ اوهان وٽ
ريتي رُت جا سارا ڳال
ٻوڙن هيٺان ڇپريا ويٺا هن
ڪنهن به ڪنڊ ۾ ڪين ٿو پسجي
پاريهر جو آکيرو ڪو-
چوڌس آهي رت جي خوشبو
ڪنڌر آهن ساريون وستيون،
ڏٺل جاين جي ڪنڌرن مان
ٻار پيا ڳولن راند ڪا-
اسڪول اُجڙيل ۽ اسپتالون آهن آباد
تنهنجا وطن پرست پاڻر
جن، ڇاڻي ڇم کان آهه ٻڌو
ڳولين جو آواز.
خوبصورت ڇوڪرين بدران
رائفلون آهن جن جون محبوبائون

ڏاڍي سان جوٽي جنگ ٻيٺا هن-
ڏاڍي جو ڪوئي ڌرم نه ديس
ڪا ٻه نه ٻولي ۽ لولي
ڏاڍي نه عربي ياڪو عجمي
ڏاڍي نه آهي وحشي انڌو
هيٺن ڪي هيسائي مارڻ
آن جو ڏنڊو.

[نظم ”جوڀن“ رُت جا ڳاڙها خواب“ جو حصو]

بابل! تنهنجا پورهيت هٿ
ڪيڏا ڪَهرا ٿي ويا آهن-
تنهنجي هٿن جون هڙ ريکائون
پٿر ٻڻجي ويئيون آهن-
ڇهري منجهه لڪيرون ايئن
ڄڻ ڪنهن ڳتيل شهر جا رستا
اکهه پورهئي جا ڪيڏا سستا!
تنهنجون ساريون سُندر سوچون
ذهن-نگر ۾ ٻوڙي ٻوڙي
هاڻي ته ٽڪجي پيئيون آهن
وڏ ڳهرائي محبوبا جان
ننڊ ٻه تو کان ڏور وئي آ-

[نظم ”مايوسين جو موت ٻه ٿيندو“ جو حصو]

ڪيئي ڏيهي اغوا ٿي ويا
ڳولين آڏو پُرزا ٿي ويا
پنل اکين جا سپنا ٿي ويا
ڊنل دلين جا دهڪا ٿي ويا-

بازارين پڙ ڀانگ سموريون
اونداهيءَ جي چادر اوڙهي
رات جي نانگ ناچ نچي ٿي
ڇيرن جا آواز اچن ٿا.

[نظم، امن جا ونڊڻ ڪتاب ۾ قبرستان جو حصو]

اهڙا ڀيا به نظم آهن جيئن: ”هر ڏس ۾ هيڊان آ چانيل“، ”ٽڪل زندگي“، ”ڏرتيءَ تي دوزخ“، ”وڇوڙي جـو ڪارڻ“، ”ڏکن جي سرحد وٽ روڪيل خوشبون“، ”وڇوڙي جي مند جي ڀهرين برسات“، ”آدم جو اولاد“ ۽ ”پاڙون“ وغيره اها ڪيفيت هن جي ٻي شاعريءَ ۾ به ڪٿي ڪٿي ملي ٿي.

ادل سومري ۾ جو انسان آهي، ان ۾ قوميت به ڀرپور آهي نه بين الاقواميت به ڀرپور آهي. پوءِ به هن جي شاعري سياست سان واڪيل نه آهي ۽ اها آزادي به هن جي بحر و وزن سان آزادي وانگر آهي. اياز کل وانگر ادل، شاعريءَ ۾ انهيءَ دؤر جو آئينه دار آهي. جيڪا پنهنجا اسلوب کولي لهندي، پنهنجا موضوع کولي لهندي، جن تي سنڌ جي مهر مثبت هوندي پر پوءِ به ان جي آفاقيت مجروح نه هوندي.

مهاڳ

بدر ابڙي جي ڪتاب ’جيل جي ڊائري‘
تي ۵ فيبروري ۱۹۹۰ع تي لکيل مهاڳ

هيءُ دؤر دادا امير حيدر ۽ ڪلپنا دت وارو دؤر نه آهي. بظاهر ائين ٿو نظر اچي ته سوشلزم ختم ٿي رهيو آهي. ممڪن آهي ته اهو پئرس ڪميون وانگر ناڪام ٿيو آهي. مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم لاءِ نفرت ايترو اڀري رهي آهي جو پولينڊ ۾ سالڊيرٽي گورنمينٽ ٺاهي وئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي اقليتي مخالف ڌر ٿي وئي، ديوار برلن ڪيرائي وئي ۽ امڪان آهي ته اوڀر ۽ اولهه جرمني هڪ ٿي وڃي. هنگري، بلغاريه ۽ چيڪوسلواڪيا ۾ به ڪميونزم ڏانهن ردعمل ۾ ڪافي ڦيرو اچي ويو آهي. رومانيا ۾ ته چائوشسڪو ماريو ويو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وڌي وئي ۽ لاٿي وئي، ڇاڪاڻ جو رومانيا ۾ ڪميونسٽ پارٽي ايتري مؤثر نه رهي آهي. خود روس ۾ هڪ کان پارٽي نظام تي بحث ٿي رهيو آهي. مغربي پريس وارا آرمينيا، آذربائيجان، بائيلورشيا، ايسٽونيا، ليٽويا، لٿوانيا، جارجيا، قازقستان ۽ ڪرغيزيا، مالدويا، تاجڪستان، ترڪمنستان، يوڪرين ۽ ازبيڪستان ۾ وکوڙ جي نشاندهي ڪري رهيا آهن. آرمينيا ۽ آذربائيجان ۾ روس فوجي ڪارروائي به ڪئي آهي. رکو اهو نه پر ٻي وڏي اشتراڪي ملڪ چين ۾، تائنامين اسڪوائر ۾ ڪوس ڪرائي آپيشاهي مسلط ڪئي وئي آهي. پر اها به آخر ڪيستائين هلندي؟ هن دؤر ڪيئي سوال اڀاريا آهن. جن جا جواب اڃا مستقبل جي ڏنڊڪي ۾ آهن. ڇا اسٽالن مارڪسزم ليننزم کي اهڙو ڪاپاري ڌڪ هنيو آهي جهڙو فرينچ انقلاب کي نيپولين هنيو هو؟ ڇا انقلاب جو دؤر ختم ٿي چڪو آهي ۽ تاريخ

جي ارتقا ٿپ تي وئي آهي؟ يـا مشرقي يورپ ۾ ٻي جنگ عظيم کانپوءِ سوشلزم مڙهي وئي هئي ۽ انڪري اها عوام ۾ ايتري مقبول نہ هئي، جيئن روس ۽ چين ۾، ۽ مشرقي يورپ اهـو طوق لاهي پنهنجي گردن خلاص ڪئي آهي؟ اهو تہ ظاهر آهي تہ روس ۽ چين جي ايتري ترقي سوشلزم کانسواءِ نہ ٿي سگهي ها پر ڇا اُتي سوشلزم پنهنجو رول ادا ڪري چڪو آهـي ۽ هيئر رکو ڪجهہ جو ڪٽ لڳي رهيو آهـي؟ ايئن ٿـو لڳي تہ صنعتي دؤر ۾ Command Economy بي معنيٰ ٿي چڪي آهي پر ان جي معنيٰ اها آهي ڇا تہ اسان پريزيڊنٽ بش واري آمريڪا ۽ وزيراعظم مارگريٽ ٿيچر واري انگلينڊ جو فرسوده اقتصادي نظام قبول ڪيون؟ اڳتي هلي پتو پوندو تہ روس ۽ مشرقي يورپ جي تبديلين جو چين، ڪوريا، ڏکڻ اوڀر ايشيا وغيره تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. اسان لاءِ تہ اهو اهم سوال آهي تہ افغانستان جو ڇا ٿـو ٿئي ۽ برصغير ۾ سارڪ سمٽ تي معاهدي مطابق امن پائيدار رهي ٿو يا نہ . سوشلزم جو تاثر تہ ايشيائي ليڊرشپ تي بہ ڪافي رهيو آهـي. شهيد ڀٽو، نهرو، ناصر، نڪروما، سوئيڪارنو وغيره سوشلزم کان متاثر هئا ۽ پنهنجي عوام تي پنهنجي خيالات جـو پائنده تاثر ڇڏي ويا آهـن. ٽين دنيا جا مسئلا اُتي ئي آهـن جتي اڳـ هئا ۽ سرمائيدارانہ نظام اڃـا تائين انهن جو حل پيش نہ ڪيو آهي. ان ۾ شڪ ناهي تہ هن وقت سوشلزم اها لڳن، اهـو جذبو ۽ اها وابستگي پيدا نٿي ڪري جـا جان ريڊ (John Reed) جـي ڪتاب ”ڏهہ ڏينهن جن دنيا کي جهنجهوڙي ڇڏيو“ (Ten days that shook the world) ۾ ڏيکاريل آهي. اهو ٺيڪ آهي تہ ڪنهن حد تائين مارڪيٽ اقتصاديات جا اصول ثابت ٿي چڪا آهن ۽ ان حـد تائين سرمائيدارانہ نظرئي کي هٿي ملي آهي. پر پوءِ بہ ٽينءَ دنيا جا سياسي ۽ اقتصادي مسئلا حل طلب آهن. ستر واري ڏهاڪي جا نعرا تہ هاڻي کوکلا ٿا لڳن پر پوءِ بہ ٽين دنيا جا انسان پنهنجي سياسي ۽ اقتصادي نجات لاءِ اڳي وانگر لڙي رهيا آهـن. نيٺ انهن کي ڪو فلسفو ملي ويندو،

جنهن ۾ اقتصادي ۽ سياسي آزاديءَ جو ميل ميلاپ هوندو ۽ هو سوشلزم کان ايڏو بيزار نه لڳندا، جيترو هاڻي مشرقي يورپ ۾ ٿيا آهن. اهو به اهم سوال آهي ته هتي جي ڪميونسٽ پارٽي هندستان جي ڪميونسٽ پارٽي وانگر، جمهوري نظام ۾ ٻين پارٽين وانگر رڳو هڪ پارٽي رهندي ۽ پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي دعوا ڇڏي ڏيندي ۽ ان حالت ۾ ان جو پروگرام ڇا هوندو ۽ اها ماضيءَ جي تجربي مان ڪيترو سکندي؟ مان اهو به چئي چڪو آهيان ته هندستاني ڪميونزم کي ڪوتبو ته اهو اندران ڳانڍي وادي نڪرندو. ڇا منهنجي هن نقطه نگاهه کي تاريخ سچو ثابت ڪندي؟ مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم جي ترديد، ممڪن آهي ته هتي اينتري اثرانداز نه ٿئي ۽ اسان ۽ ڀارت جا رهواسي، جنهن واهيات ۽ نهايت خطرناڪ بنياد پرستيءَ جو مقابلو ڪري رهيا آهيون، ان مقابلي ۾ سوشلزم جو نظريو اسان کي وڏي هٿي ڏئي ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا لاءِ زهر هلاهل بدران ترياق ثابت ٿئي!

ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي ته ١٩١٧ع کانپوءِ واري اشتراڪي دوَر ۾ به ڪافي چڱو ادب روس ۾ تخليق ڪيو ويو. شولوخوف جا ناول **Quiet flows the Don** ۽ **The Fate of A Man** ۽ اليا اهرنبرگ جو **(Fall of Paris)** وغيره عظيم ناول آهن ۽ اساڪ بيبل جون ڪهاڻيون نهايت عظيم ڪهاڻيون آهن. ان ۾ به شڪ ناهي ته اشتراڪي نظام جي مخالف شاعر پاسترناڪ ۽ سولزي نتسن ان دوَر ۾ عظيم ناول لکيا آهن. پاسترناڪ، آسپ ميڊلسٽام ۽ انا اخمتووا جي شاعري به ان دوَر جي عظيم تخليق آهي. ٻئي ڏريون زار توڙي ڪميسار، تخليقي ادب تي نهايت ڪڙي نظر رکندا هئا، جيئن آمريت جي دوَر ۾ پاڪستان ۾ رکي وئي هئي. آندري سنياوسڪي **(Andrei Sinyavsky)** جو ابرام ٽرٽز **(Abram Tertz)** جي نالي سان اڇا تائين نهايت چڱو لکي رهيو آهي، تنهنجو شاهڪار **(Good Night)** حال ۾ ئي ڇپيو آهي. هن کي روس ۾ ڇهه سال بيگار ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو ۽ ان کانپوءِ هو

۽ سنڌس زال ڀٽرس ڀڄي ويا هئا، جتي مٿيون ناول روسيءَ زبان ۾ ڇپيو آهي. هنجو دوست يولي ڊينئل، جو به هن وانگر مغرب ۾ هڪڙي وڏي منڪر (Dissident) جي حيثيت ۾ ڄاتو وڃي ٿو، هن وانگر ڇهه سال روس ۾ بيگار ڪئمپ ۾ هو ۽ آتي دل جي دؤري سبب مري ويو. انهيءَ به ڏاڍو چڱو ادب تخليق ڪيو آهي. ناول (Lolita) جو مشهور مصنف نبوڪوف، جو هن وقت آمريڪا ۾ رهي ٿو، هن ڇپيو آهي ته جيڪڏهن بولشيوڪ اقتدار ۾ نه اچن ها ته هو جلاوطنيءَ ۾ نه هجي ها ۽ اهڙو چڱو لکي نه سگهي ها، ڪجهه سال اڳ روسي جلاوطن شاعر، براڊسڪي (Brodsky) کي پنهنجي شاعريءَ تي نوبل پرائز مليو، هنن اديبن ۾ هيمليٽ جي عقيده تقدير (Fatalism) ۽ ڊان ڪئگزات جي آدرش واري طبيعت ملي ٿي. بدر ابڙي به پاڪستان جي قيد و بند ۾ رهي اهڙو چڱو ادب پيدا ڪيو آهي جو هونئن شايد مشڪل پيدا ٿي سگهي ها.

بدر ابڙو جو منهنجي گهري دوست جمال ابڙي جو پٽ آهي. هن اها ڊائري سن ١٩٨٠ع کان ١٩٨٤ع ۾ لکي هئي ۽ اها هن جديد دنيا ۾ ايتريءَ اهميت جي حامل نه ٿئي ها، جيڪڏهن اها فقط خارجي حالات جو عڪس هجي ها ۽ ان ۾ ايتري داخليت نه هجي ها. خارجي طور به اسان جمهوريت جي اڃا ريک به مس ڏٺي آهي ۽ هڪ فلاحي مملڪت جي منزل اڃا دور آهي. پاڪستان جون رجعت پرست پارٽيون ننهن چوٽيءَ جو زور لڳائي رهيون آهن ته جيتري به سياسي ۽ آئيني آزادي اسانکي ملي آهي. اها اسان کان کسي وڃي ۽ اسان کي وري ماضيءَ جي تاريڪيءَ ۾ ڌڪيو وڃي. بهرصورت اها اسانجي خوشنصيبي آهي ته پاڪستان جا سڀ ترقي پسند حلقا ان سياسي ۽ آئيني آزاديءَ جي مڪمل بحاليءَ تي متفق آهن.

هيءَ ڊائري آرٿر ڪوئسلر جي فرانڪو جي قيد ۾ لکيل ڊائريءَ وانگر نه آهي، جا هن پنهنجي ڪتاب Scum of the Earth ۾ ڏني آهي ۽ هن جي دور رس نگاهه کي يورپ جي جديد

تاريخ ثابت ڪري رهي آهي، پر بدر جي ڊائريءَ ۾ به ڪوئسلر وانگر حقيقت نگاري بدرجها اتم آهي ۽ جا بدر ابڙي کي هڪ حساس شاعر جي دل آهي، ۽ جذبات جو انوکو اظهار آهي. اهو ته ڪوئسلر ۾ به نٿو ملي.

هر آمر ڪان وسريو وڃي ته هن کي مرڻو به آهي. هو تاريخ جا سارا سبق ڀلائي ڇڏي ٿو. هلاڪو ۽ چنگيز جي انت تي غور نٿو ڪري ۽ پنهنجي لاءِ خودفريبيءَ جي دنيا ٺاهي ٿو، جنهن ۾ هن کي هر ظلم و ستم لاءِ جواز آهي. بزدل ۽ بي ايمان ماڻهو هن سان ها ۾ ها ملائين ٿا ۽ هن کي پنهنجي نقلي بهشت جا بدترين دوست ٿي ورائي وڃن ٿا ۽ هن جي خوشامد ۾ قوليا نٿا سمائين. پنهنجي من و سلويٰ لاءِ هنجو احساس جتائي نٿا ٿڪجن ۽ آمر جي وات جي ڪڦ کي ڪوثر ۽ تسنيم جي ڪف آلود لهر سمجهن ٿا. آمر نهايت چالاڪ ۽ ترينا ڪ ٿين ٿا، پر انت ۾ اهي نهايت بيوقوف آهن ۽ جڏهن موت انهن جي سر تي سوار ٿئي ٿو، تڏهن انهن جي مال ۽ دولت، سطوت ۽ اقتدار ڪنهن ڪاغذ جي محل وانگر ڍهي ڍير ٿي پون ٿا ۽ جهنم جي آڳ انهن کي جلائي انهن جي رک به اڏائي ڇڏي ٿي ۽ تاريخ ۾ اهي ڀوت پريت وانگر لڳن ٿا، جن پنهنجي دؤر جو ساهه ته مٺ ۾ آندو هو پر مٽي ڪانوءِ پاڻ به مٽيءَ جي مٺ وانگر هئا. ڪيڙا انهن جي ڪفن ۾ چري پنهنجي اڳين جنم جي ڪئي تي پڇتائيندا هوندا ۽ چوندا هوندا ته اها ڪهڙيءَ ڪالهه جي سزا آهي جو هن ڪوڙي انسان جو لاش اسانجو رزق ٿي آيو آهي. ساري زندگي مونکي هر آمر ڪان نفرت ٿي رهي آهي، پوءِ اهو هٽلر هو يا مسوليني، چليءَ جو پنوشي ۽ پاڪستان جو ايوب خان، يحيٰ خان يا ضياءالحق. دراصل انسانن وانگر قومون به پنهنجي ڪئي جو ڪيتو ڏينديون آهن ۽ انهن جي تاريخ ۾ اهڙيون عظيم غلطيون هونديون آهن، جيڪي آمريت لاءِ جواز پيدا ڪنديون آهن. فرد وانگر قوم کي به تمام گهٽي دير سان سمجهه ۾ ايندو آهي ته پنهنجي ڪئي جو نه ويچ نه طبيب. شروع کان پاڪستان

جا ڪيئي حاڪا چاهيندا رهيا آهن ته هو تاريڪ ماضيءَ ۾ موٽي وڃن، وهم پرستيءَ جي اونده ۾ ٽاڪوڙا هڻن، هن جمهوري دور ۾ به پنهنجو ڪو اميرالمومنين چونڊين ۽ هڪ فرد واحد ڪي ڪروڙن انسانن جي تقدير حوالي ڪن. اسان لاءِ دوزخي فوجدار ڪنهن وقت ايوب خان، ڪنهن وقت يحيٰ خان ڪنهن وقت ضياءالحق جي روپ ۾ آيا ۽ پنهنجا هٿرا ڪري اوچا سر ڪپي ۽ شخصيتون ڀڃي ڀورا ڪري ويا. انهن آمرن انسانن ۾ بزدلي، ڪميڻائپ، خوشامد ۽ بي حيائيءَ جا جذبا پيدا ڪيا. آمر، انسان ذات جا بدترين دشمن آهن. اسان جڏهن انهن جا لاش ڪيڙن ماڪوڙن جي حوالي ڪيون ٿا ته ڪيڙن ماڪوڙن تي ظلم ڪيون ٿا. ها! قدرت ڪي ڪڏهن ڪڏهن ڪيڙن ماڪوڙن ته به رحم ٿو اچي ۽ اهي لاش جلائي رک ڪري ڇڏي. آمريت جي مزاحمت ڪندي، ڪي ذوالفقارعلي ڀٽي وانگر شهيد ٿين ٿا، ڪي نذير عباسيءَ وانگر ۽ ڪي فاضل راهو وانگر. مون هميشه ان موضوع تي سوچيو آهي ته هتي ڪي شهادت ۾ ڇا ٿو نظر اچي. منهنجي اپيرا ”ڀڳت سنگهه ڪي ڦاسي“ انهيءَ موضوع تي لکيل آهي ۽ ان ۾ آيل ڪردارن سک ديو جي من ۾ گمان ۽ راج گروءَ جي دل ۾ يقين ڏيکاري، مون ان مسئلي جي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي، پر اڃا تائين ان مسئلي ڪي پوريءَ طرح سمجهي نه سگهيو آهيان. منهنجو هڪ اردو شعر هو، جو منهنجي ڪتاب ”نيل ڪنٺ اور نيم ڪي پتي“ ۾ ڇپيو آهي:

يه نين سجل يه پتلي پتلي هونٺ پيا ڪي امرت سي
هرگيان سي بهتر هوتي هين، هرديان په جب چاجاتي هين

اها ڪهڙي سوچ آهي، ڪهڙي ڪيفيت آهي جا سجل نيڻن ۽ سنهڙن سنهڙن چپن تان روح ڀلي وڃي ٿي ۽ ڪوڙا، ڦٽڪا، قيد، ڦاسيون پنهنجي لاءِ چونڊي وٺي ٿي؟ بدر ابڙي ان جو جواب پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. نذير عباسيءَ جي زال حميده جڏهن

اردوءَ جي انقلابي شاعر، منهنجي دوست ۽ سکر ۾ پاڙيسري مرحوم حسن حميديءَ کي نذيرعباسي جي شهادت ڪانپوءِ پنهنجي ڪيفيت ٻڌائي هئي، تڏهن حسن حميدي ايترو متاثر ٿيو هو جو هن ان تي هڪ طويل مثنوي لکي هئي، جيڪا ڇپجي چڪي آهي. حسن حميديءَ به هڪ ڪميونسٽ وانگر نذيرعباسيءَ جي شهادت کي ڏٺو آهي. نظم نهايت سهڻو آهي، پر منهنجو مٿيون سوال اُتي ئي آهي ۽ ان جو تسلي‌بخش جواب آن نظم ۾ به نه آهي. اڳي ته چوندا هئا:

سنا ڪردند خوش رسمي به خاڪ و خون غلطيدن
خـدا رحمت ڪند آن عـاشقان پاڪ طينت را

(خاڪ ۽ خون ۾ ليٽڙيون پائڻ جـي چڱيءَ رسم جو بنياد رکيائون. خدا، اهڙيءَ پـاڪ فطرت وارن عاشقن تـي ٿل رحمت ڪري)

پر جن جو اهڙيءَ رحمت ۾ اعتبار نـ هجي تـه انهن جي پاڪ طينت، عجيب پاڪ طينت آهي، جنهن کي صلي جـي پرواهه نه آهي ۽ جا پنهنجو جواز پاڻ آهي. مان انهيءَ کي سمجهڻ چاهيان ٿو، چڱيءَ طرح سمجهڻ چاهيان ٿو. ڇو ته اها موت ۽ حياتيءَ جا اسرار مون لاءِ ٻنهي سلجهائي ڇڏيندي. ايئن ته نه آهي ته اها ڪيفيت فقط شهادت وقت محسوس ڪري سگهجي ٿي ۽ ايئن جيئري ڪرفت ۾ نه ايندي؟ شايد ان ڪري ئي مان شاهه عنايت تي آپيرا نه لکي سگهيو آهيان. ۽ پنهنجي دؤر جي نهايت عظيم شهيد ذوالفقار علي ڀٽي تي به آپيرا نه لکي سگهيو آهيان.

فخر زمان جي پنجابي ناول ”بنديوان“ ۾ جو ڪجهه آهي، مون لاءِ ڪافي نه آهي. ڇا رڳو انسانذات ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ رڳو حسن، حق ۽ نيڪيءَ جي فتح ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ پر جي اهڙو اعتبار ڪافي آهي نه ڇو ڪافي آهي؟ مون کي ياد اچي رهي آهي قادربخش نظامانيءَ سان ملاقات. هو ون يونٽ واري دؤر ۾ روسي سفارتخاني ۾ ڪنهن عهدي تي هو ۽ ڪراچيءَ ۾ هانگ ڪانگ

هوٽل ۾ منهنجي دعوت ڪئي هئائين. هن ڪي رڪ جو اکيون هيون جي ڇڻ مون تي ڪُپي ويون هيون. ڪافي دير ڪانپوءِ هن ڇپر ڇنڀيا ۽ مونکان پڇيو ته ڇا مونکي اهو معلوم هيو ته آمريت جي ايتري مخالفت جا نتيجا ڇا هئا ۽ جي مون اهي ڄاتا ٿي ته، مون پنهنجي تقدير ڄاڻي واڻي ڇو قبول ڪئي هئي؟ مون هن کي ڪيئي سبب ڏنا، پر هو مطمئن نه ٿيو. مونکي رکو ايترو چيائين”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به تو جيتري تازگي هجي!“ بدرابڙي جي ڊائري پڙهي منهنجي هانوَ ۾ ساڳيا لفظ هُرڻ لڳا: ”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به هن جيتري تازگي هجي.“

مون به جوانيءَ ۾ دوستيون ڪيون آهن. جوانيءَ جا دوست ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن ۽ بدر چوائي، ”واقعي رت جي رشتن وانگر ڪي ٻيا به رشتا آهن. جن جو پنهنجو تقدس آهي.“ خاص ڪري جيل جا ساٿي ته ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن. ۱۹۷۰ع ۾ منهنجو جيل جو ساٿي فقط هڪ ئي هو، مرحوم رشيد ڀٽي، جو مونکي ايترو پيارو هو جو ماضي قريب ۾ مان هن جي موت تي اوڇنگارون ڏئي رنو هئس. ۱۹۷۰ع واري جنگ وقت، اسين سکر جيل ۾ هئاسين ۽ جنهن وقت هندستان جا جهاز جيل مٿان لامارا ڏيندا هئا ۽ سائرن وڄندو هئو، اسان جيل جي ڪوٺيل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي پاڻ لڪائيندا هئاسين. آن وقت رشيد ڀٽي ڪاهيءَ مان آئي، جهاز کي ٺُجو ڏئي چوندو هئو، ”تو! اٿي، پنهنجا به نٿو سڃاڻين!“ مون جڏهن رسول بخش پليجي کي رشيد ڀٽيءَ جي جنازي جي نماز لاءِ آيل ڏٺو هئو ته مون هن جي ڇاتيءَ تي مٿو رکي ايئن سُڏڪا ڀريا هئا، جيئن ننڍا ٻار روئندا آهن.

بدر جي جيل جا ساٿي ته گهڻا ئي هئا. امر لعل، جمال نقوي، ڄام ساقي، ڪمال وارثي، شبير شر، سهيل سانگي وغيره، جي اڃا تائين بقيد حيات آهن ۽ پنهنجي نقطہ نگاه سان پنهنجي حساب سان نڀائيندا اچن. هنن سان خيال جي نااتفاقي ته ٿي سگهي ٿي، پر هنن جي ڪمٽمنٽ ۽ اورچائيءَ ۾ مونکي فرق محسوس نه

ٿيو آ. مون ڏٺو آهي تہ جيئن عمر وڌي ٿي تيئن اڪثر انسانن جي روح تي ڪٽ چڙهي وڃي ٿي، انهن ۾ جوانيءَ واري تـازگي نہ ٿي رهي، هو ڳهٽو ڪري حرص و هوس جو شڪار ٿي وڃن ٿا ۽ جي انهن ۾ ڪنهن آدرش سان ڪائي لڳن رهي بہ آئي، تہ زماني سازيءَ، تلخ تجربن ۽ مايوسين سبب انهن مان اڪثر واري جذبات جي گرمي نڪري وڃي ٿي ۽ سنگدليءَ جي حد تائين دوستيءَ سان بي تعلقي ٿي وڃي ٿي. خصوصاً اڪثر دوست جڏهن دشمن ٿين ٿا تہ ڏاڍا بڇڙا دشمن ٿين ٿا ۽ هر بڇڙائيءَ تي لهي اچن ٿا. ماڻهپو برقرار رکڻ، جذبات ۾ جوانيءَ واري تازگي ۽ گرمي ساڳيءَ طرح رکڻ، سچ، سونهن ۽ پيار سان لڳاءُ ۾ رتي پر فرق نہ اچڻ ڏيڻ ۽ عمر جي زنگ کان پاسي رهڻ هر ماڻهوءَ جو مقدر نہ آهي. اديب ۽ شاعر بہ انهيءَ معاملي ۾ نهايت ڪمزور نظر آيا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن مونکي هنن جو ڳهٽياپڻو ڏسي تعجب ٿيندو آهي ۽ سوچيندو آهيان تہ ڇا هي اهو ساڳيو ماڻهو آهي، جنهن کي اڪثر شير سمجهندا هئاسين، هن ۾ اها لومڙ واري چال ڪٿان آئي، ۽ آسڪر وائلڊ جي Dorian Gray وانگر هن جو روح اهڙو قبيح ڇو ٿي ويو آهي، ۽ ڇا هي بلڊپريشر جو مريض اهو ساڳيو انسان آهي، جـو اڳتي ايتري تحمل، محبت ۽ رفاقت وارو هوندو هو. بدر جي جذبات ۾ تازگي ۽ گرمي ڏسي مونکي هن جـي قوهہ جوانيءَ تي رشڪ ٿو اچي، شال اها روح جي تازگي هن سان نيبهہ رهي. اهـا وڃي ٿي تہ باقي ماڻهو ماس جو لوٿڙو وڃي ٿـو رهي. شال انسان ۾ آزادي ۽ محبت جو تصور ائين رهجي اچي، جيئن دودي کي ماڙيءَ تي روپا نظر ايندي هئي.

ڪمعمريءَ ۾ ئي بدر هڪ فلاسفر، شاعر، مصور ۽ انقلابيءَ جو ميلاپ آهي، هونئن تہ هو هڪ سنگ تراش بہ آهي. قيد تنهائي، تشدد، نذير عباسيءَ جي الوداعي هٿ لوڏ، سياسي ليڊر کي ڪارڪنن جي پڪڙپڇ ڙ ۽ ان جو آخري نتيجو (رفيق صفيءَ جـي اکرن ۾، "جيڪڏهن امتحان اکرن ۾ هجي ها تہ بڙي مارڪ کڻي ها.)"

جبار کي ڪوڙن جي سزا، صمد چرڙي جو ڪردار ۽ ٻيون ڪيئي اهڙيون ڳالهيون ۽ مثال، آمريت جي دور ۾ پاڪستاني جيلن ۾ زندگيءَ جي نهايت چڱي حقيقت نگاري آهي. ڪيڏو نه هن سياسي قيدين ۾ آزاديءَ لاءِ انتظار ڏيکاريو آهي، پيپلزپارٽيءَ ۽ ٻين پارٽين جي ڪارڪنن جون صعوبتون ڏيکاريون آهن ۽ انهن ۾ اهـا اميد ڏيکاري آهي ته ملڪ ۾ ڪائي تحريڪ اٿڻ واري آهي! ڪيئن نه جيل ۾ سڀ سياسي قيدي عدالتن ۾ اميد رکيو ويٺا هئا! مان اهو سارو وقت هائيڪورٽ جو مصروف ترين وڪيل هوس، هڪ ٻيري ڪنهن ملٽري ڪورٽ جي خلاف هائيڪورٽ جي جج ڪجهه جملا سختيءَ سان چيا ۽ ايڊووڪيٽ جنرل کي چيو تـه هو ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر کي ٻڌائي تـه اهي غلط ڳالهيون حڪومت کي برو نالو ڏينديون ۽ ٻي پيشيءَ تائين جو ڪجهه ملٽريڪورٽ ۾ ٿـي رهيو آهي، اهو ٺيڪ نه ٿيو ته ڪهرجي . ٻن چئن ڏينهن کـان پوءِ ملٽري ڪورٽن جي توهين جي باري ۾ آرڊيننس پوري پاڪستان ۾ جاري ٿي ويو، جنهن موجب ملٽري ڪورٽن جـي خلاف ڳالهائڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي ججن تائين به توهين عدالت جا مرتڪب ٿي پئي سگهيا.

جنرل ضياءالحق جيتري آئين جي بيحرمتي ڪئي، ان کي بار بار پنهنجي سهوليت مطابق ترميم ڪيو يا ان جي تنسيخ ڪئي، اهـڙي بيحيائيءَ سان ٿيوي ٿي قانون ۽ آئين سان بيهودو مـذاق ڪيو جو انسان جوڌهن ايتري شتربي مهاري ۽ طوطا چشميءَ جو تصور بـه نٿو ڪري سگهي. روز C.M.L.A ۽ صوبـائي M.L A جا آرڊر ۽ آرڊيننس ڏڙا ڏڙ اچي رهيا هئا، جو وڪالت جـو پيشو نهايت مشڪل ٿي پيو هو ۽ چڻ دل انگريز جي دؤر کي سارينديي هئي، جڏهن قانون کي ڪائي پائندگي هئي ۽ هيئن انڌ جي گهوڙي تي سوار نه هو. ابلاغ جي ذريعن مان اعتبار نڪري ويو هو ۽ جيل اندر يـا جيل کان ٻاهر ماڻهو B.B C ٻـڌندا هئا ۽ رکو ان جي خبرن تـي اعتبار ڪندا هئا. آمريڪا جا رسالا، ٽائيم، نيوز ويڪ

وغيره ان وقت جنرل ضياء جا حمايتي هئا ڇو ته ان وقت ڪميونزم جي پوءِ ڪان آمريڪا تين دنيا جي باري ۾ بدترين فوجي آمريتون انساهيندي هئي، ۽ ويٽنام ۾ شڪست کان پوءِ تہ ڇڻ ڇتي ٿي پئي هئي، پاڪستان جي باري ۾ ڪابہ صحيح خبر نہ ڏيندا هئا. روس جي رسالن تي پابندي هوندي هئي. پر اهي بہ هن راڪشس کي گهڻو ڪاوڙائڻ نہ چاهيندا هئا. رفيق صفي ۽ بدر ابڙي جهڙا انسان ”هم جو تاريڪ راهون مين ماري گئي“ جو مثال هئا ۽ جڏهن ڪانئيون ڪپي ويون هيون تہ باهہ ۾ پنهنجا هڏ پچي وجهندا هئا تہ جيئن دونهي د کيل رهي.

هن ڊائريءَ جي خوبي ڏي ان جي داخليت آهي. لينن جي انٽيليجنس جي سربراهہ زرزينسڪيءَ جي جيل جي ڊائري پڙهي، ماڻهو ڪوئي تاريخي مواد حاصل ڪري تہ ڪري باقي ادبي دستاويز جي حيثيت ۾ نهايت ئي بور ڊائري آهي . آرٿر ڪوئسلر لزبن ۾ فرانڪو جي قيد ۾ رهي جا ڊائري لکي سا ڪجهہ وڌيڪ دلچسپ آهي پر ان ۾ بہ زياده تر خارجيت آهي. بدر ابڙي جي ڊائري ان ڪري نهايت دلچسپ آهي جو ان ۾ گهڻو ڪري هڪ حساس اديب جا پنهنجا پهرين جيل جا تاثرات آهن، جن جو نهايت موٴثر بيان ٿيل آهي. مون لينن گراڊ ۾ اهو جيل خانو بہ ڏٺو جتي زار جي زماني ۾ لينن جي ڀاءُ کي ۽ گورڪي ۽ ٻين انقلابين کي رکيو ويو هو، پر ان معاملي ۾ ضياء جي ڀيٽ ۾ زار بدرجها بهتر هئو ۽ افسوس جي ڳالهہ آهي تہ ڪنهن تشدد پسند زار تي ناڪام ٿي سهي، حملو تہ ڪيو، پر ضياء تي اهڙو حملو بہ نہ ڪيو ويو ۽ جي ڪائي سازش ٿي تہ اها دبائي وئي ۽ ان جا صحيح تفصيل عوام جي ڏيان تي نہ آندا ويا. سارو معاملو ڪنهن ازلي دهشتگرد حل ڪيو نہ تہ اڃا تائين اسان ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسبا اچون ها. معلوم نہ آهي تہ هيءَ حڪومت ضياء جي دؤر تي هڪ وهائيٽ پيپر ڇو نٿي شايع ڪري؟ ڪيستائين ضياء جا حواري اقتدارجون ڪرسيون والاري ويهندا؟ ايڪيهين صدي اچي رهي آهي، انسان

ڪائنات کي تسخير ڪندا ڪتان جو ڪتي وجي پهتا آهن. هاڻي اهي فوجي آمرن جي ڏنڊن ۾ ڏانڊلي ختم ڪئي وجي. مان ٻانيان ٿو ته ٻڪونن کنهن حد تائين صحيح هئو ۽ اقتدار جي هوس دولت جي هوس کان بڙي آهي ۽ انسان جي جبلت ۾ وڏيڪ شامل آهي.

مان هاڻي سمجهي سگهيو آهيان ته جمال ابڙو رٽائرمينٽ کان پوءِ فرصت ۾ ڇو نٿو لکي، دراصل جي منهنجو ڪوئي پٽ بدر جهڙو لکي سگهي ها ته مان به لکڻ ڇڏي ڏيان ها ۽ هن جي تخليق تي قناعت ڪريان ها.

پلنامو

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
۱۳	۱۱	ڪان	ڪي
۲۲	۲۱	۽	جا
۲۴	۱۱	چڪي	چيڪي
۳۲	۹	مفڪر	فڪر
۳۵	۲۰	ورند	ورندو
۳۶	۲۱	جي	جين
۴۸	۲۳	ڪرنارڪ	ڪونارڪ
۴۹	۱۱	جوت	موت
۵۱	۶	تاريندي	آپاريندي
۵۲	۲۲	جي	جيءُ
۵۷	۱۳	ڪراما	ڪراماَ
۵۷	۱۵	راهٺو	رهٺو
۶۴	۱۷	لپو	لپ
۶۵	۲	مجزوب	مجذوب
۶۵	۷	معيار	ميار
۷۱	۷	پيپلز پارٽيءَ ۾ رزوليوشن	پيپلز پارٽي رزوليوشن
۷۱	۱۳	آرڊر پهتا	آرڊر پوءِ پهتا
۷۱	۱۵	لڳ ڀڳ سال	لڳ ڀڳ ٻه سال

Laura	Iaura	۱۵	۱۵۰
Existentialist	Existentialish	۸	۱۵۱
Astronauts	Astronants	۹	۱۵۷
لاپئسارا	لاٿپئسارا	۱۱	۱۵۹
آکهه	اکهه	۱۰	۱۷۳
بوٽي جوٽي	بوٽي بوٽي	۳	۱۷۶
Self possessed	Possessed self	۳	۱۸۶
Keneth	Kenith	۵	۱۸۷
thought	throught	۱۰	۱۹۳
جي بي معنيٰ	جي معنيٰ	۱۷	۱۹۷
فسڪي	نڪسي	۱۷	۱۹۸
آهي	هي	۱۲	۲۰۱
ٿي	ڪي	۱۰	۲۰۶
مشائخ	مشايخ	۹	۲۰۷
سارو	سرو	۷	۲۱۴
سمبري	سنبسري	۴	۲۲۷
آخر هي	آخرڪار	۱۲	۲۳۷
معبدِ	مصبدِ	۵	۲۳۹
ٿاريليءَ	ٿا ريليءَ	۱۷	۲۴۲

نيو فيلڊس جا نوان ايندڙ ڪتاب

ڪوٽ لکپت جو قيدي

مصنف: رسول بخش پليجو

* سنڌ جي چوٽيءَ جي ڏاهي سياستدان ۽ مهان اديب رسول بخش پليجي جي لاهور جي بدنام جيل ۾ گهاريل ستن سالن جــي قيد جا ڪڙا مٺا داستان. * سنڌ ۽ عالم جي سياست جو چيرڪاٽيندڙ آپريشن. * ملڪ جي ٻرک سياستدانن، اديبن ۽ عالمن جــي باري ۾ نوريل تڪيل رايا. * قيد تنهائي جي انهن نازڪ ۽ تڪليف ده گهڙين جا احوال جڏهن زندگي ۽ موت جي وچ ۾ چند انچن جو مفاصلو رهجيو وڃي. * سنڌي ادب جي سڀ کان طويل، سڀ کان اثرائتي ۽ سڀ کان نرالي جيل جي ڊائري.

لنڊن تنهنجا ڪيڏا روپ (سفرنامو)

مصنف: طارق عالم ابڙو

طارق عالم ابڙي پنهنجي هن سفرنامي ۾ لنڊن جا ايڏا ته گهڻا روپ دلچسپ انداز ۾ ظاهر ڪيا آهن جـــو پڙهڻ وقت، پڙهندڙ پنهنجو پاڻ کي لنڊن ۾ موجود محسوس ڪندو ۽ سفرنامو ختم ڪرڻ کان اڳ ڪتاب ڇڏڻ تي دل نه چوندس.

آڇو پکي واءَ ۾

هن ڪتاب ۾ حفيظ شيخ جي ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪهاڻين کان سواءِ، حفيظ شيخ جــا دوستن ڏانهن لکيل خط، سندس اڻ پوري آتم ڪٿا جا باب، ۽ مٿس لکيل همعصر ليکڪن جا خاڪا، اوسارا ۽ مضمون شامل هوندا. مرتب: نصير مرزا.

رد ڪيل ڪهاڻيون

مصنف: امر جليل

رهجي ويل منظر (ناول)

مصنف: طارق عالم ابڙو

منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو

مصنف: لوڪرام ڏوڏيجا

هن ڪتاب مان ڪنيل ٽڪرا:

* جتي انسان کي نه تحفظ آهي، نه تسلي آهي، نه آجهو آهي نه اٽو آهي، نه اڳهائيءَ ۾ آسرو آهي، جتي زبان تي پهرو آهي ۽ قلم تي بندش آهي، اتي تصور جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته ٻولي گوليءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي ۽ آنڌير ۽ انياءَ جا ايماني ڳاٽ آڏي ٿي سگهي ٿي، تڏهن هن کي آڪ ـ مُڪڙ تي هائڪو لکڻ ڪيترو نه بي معنيٰ ٿو لڳي!

* تون نه ڄاڻين ٿو ته مون هن انڌير نگريءَ ۾ ڇا ڇا نه سٺو آهي! منهنجيءَ نظربنديءَ جي دوران ۾، ڪڏهن مون کي مُلحد ۽ غدار ٿي سڏيائون، ڪڏهن گهر کي باهه ٿي ڏنائون، ڪڏهن گولي ٿي هنيائون ۽ ڪڏهن ڦاهي ٿي چاڙهيائون. مان پنهنجي صليب تان واجهائي رهيو هوس ته ڪوئي آهي جو ٻڙڪ ٻاڦي، پر ڪنهن جي چپ تي ٻُڙڪو نه آيو. شايد ٻه چار اهڙا هئا، جي اُن صليب سان ڳل ملائي، گونگا ڳوڙها ڳاڙهي رهيا هئا. اهو ڪنهن به نه پڇيو ته ڪهڙي قانون ۾ گيت جي سزا نظربندي آهي، قيد آهي، موت آهي؟ پر شايد وچئين طبقي ۾ اها اميد ٿي اجائي آهي ۽ منهنجا گيت اڃا تائين سنڌ جي مزدور ۽ هاريءَ تائين نه پهتا هئا.

* جن جي پور پور ۾ نفرت ڀري ويئي آهي، جن پنهنجيءَ ڌرتيءَ کي ڌڪاريو آهي، هي سامراج جي ڇپاڙي اوڳاڇيل ڍوند جا ٻوجرا ڪيئان، ڪهڙي انقلاب جا اهل ٿي سگهن ٿا؟ صحيح انقلابي قوت، مزدور ۽ ڪِسان آهي، ۽ وچولي طبقي جو ڪوئي به فرد انقلابي صلاحيت جو اهل تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو، جڏهن هن ۾ پنهنجي طبقي لاءِ بي انتها نفرت ۽ مزدور ۽ ڪسان لاءِ محبت پيدا ٿئي، ۽ هو انهن جي تقدير کي پنهنجي تقدير سمجهي، انهن جي طبقاتي جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي. * هاڻي رات جا چار لڳا آهن. منهنجي ننڍڙي ڌيءَ ننڊ مان ڪَرَ موڙي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ اٿي آهي ۽ مون کي لکندو ڏسي چوي ٿي، 'بابا، اڃا نائين، ڇا ٿو لکين؟ بتي ٻاري اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي.' هن کي ڪهڙي خبر ته هن جي بابا بتي ٻاري سنڌ جي پوري نئين نسل جي ننڊ ڦٽائي آهي.

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاٺو، ياجوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ڦهلائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، چانڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ جي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوءِ چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گھرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)